

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

XXV. évfolyam

2018. 3. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtdományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtdományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente négy alkalommal (összesen 32 ív).

Publikációs kör: A történelem segédtdományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtdományok, a Magyarország történetére vonatkozó források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: POLONKAI ÉVA.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SÍPOS ANDRÁS (felelős szerkesztő) szerkesztők, POLONKAI ÉVA szerkesztőségi titkár.

Székhely: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtdományai Tanszék (1088 Budapest, Múzeum körút 6-8.) és Budapest Főváros Levéltára (1135 Budapest, Teve utca 3-5.).

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1139 Budapest, Teve utca 3–5.

Honlap: www.fonsfolyoirat.hu

E-mail: info@fonsfolyoirat.hu

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat e-mailen a Windows valamely változatában kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 20 különlenyomatot kapnak.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a terjesztő címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1139 Budapest, Teve utca 3–5. tel.: 298-7517

HERÉDI ATTILA

A PRIVORSZKY-ÜGY

Egy reformkori melodráma mikroszintű vizsgálata*

Bevezetés

Levéltári munkám során véletlenül bukkantam rá a „Privorszky-ügyre”, amely egyből megragadott; ez a történet ugyanis – jóllehet, önmagában, mint „sztori” is érdeklődésre tarthat számot – egy hivatali aktán keresztül olyan plasztikusan mutatja be a 19. század elején élt emberek mentalitását, akár egy szépirodalmi elbeszélés. Maga az iratcsomó¹ ugyan alig néhány oldalnyi, de nagyon információdús, hiszen a különböző személyektől származó szövegek (kérvények, vallomások, jelentések) jól tükrözik az ügy szereplőinek eltérő személyiségét, társadalmi státuszát. Tulajdonképpen azért is kezdtem el foglalkozni ezzel a történettel, mert úgy véltem, hogy több van benne, mint ami első olvasatra látszik... Így írásomban amellet, hogy megpróbáltam minél több információt fellelni az eset és a benne szereplők hátteréről, érdemesnek tartottam magát a kutatást is részletesen bemutatni, mert talán az adott kort, vagy a levéltári forrásokat kevésbé ismerő, érdeklődő olvasóknak is hasznára válhatnak tapasztalataim.²

Kutatásomhoz ezért speciális nézőpontot (vagy, ha úgy tetszik: történetírói módszert) választottam, amellyel az eseményeket minél közelebbről lehet meg-

---

* Jelen írásom szakdolgozatomnak (ELTE BTK, 2017) kissé átalakított változata. A szövegben végzett módosítások jórészt Mátay Mónika, Szijártó István, Lugosi András, Trádlér Henrietta, Kovács Janka és Thomas Robisheaux építő jellegű tanácsain alapulnak, amelyeket ezúton is köszönök nekik.

1 BFL (= Budapest Főváros Levéltára) IV.1002.j (= Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsi levelezések — „*Correspondentiae Magistratuales*” 1687–1873). 740/1842.

2 Mindezekon túl pedig magam is tartom, hogy a történész által folytatott kutatás izgalmai a detektívek munkáját jellemző izgalmaikkal vetekedhetnek... Lásd: *Szijártó M. István: A történész mikroszkópja. A történelem elmélete és gyakorlata.* Bp., 2014. 78. p. (a továbbiakban *Szijártó*, 2014.). Ugyanakkor az egyes esetek vizsgálata is mindenképpen hozzátehet valamit az „egészről” alkotott képhez. *Lugosi András: A tünetektől az interpretációig. Esszé egy homeopata jellegű történetírói gyakorlatról: a mikrotörténelemről.* In: *Szociológiai Figyelő* II. folyam 5. (2001): 1–2. szám 24–42. p.

vizsgálni: ez pedig a Magyarországon is népszerű *mikrotörténelem*.³ Eme irányzat művelői gyakran választanak vizsgálódásuk tárgyául egy-egy olyan, jól elkülöníthető esetet, amelyből aztán messzemenő (a makrotörténet számára is releváns) következtetéseket képesek levonni. Így járt el például Carlo Ginzburg, Giovanni Levi, Emmanuel Le Roy Ladurie, vagy Natalie Zemon-Davis, akik középkori és kora újkori személyekről, illetve közösségekről, peranyagok felhasználásával alkották meg híres alapműveiket.⁴ A bírósági iratok többnyire jó alapanyagot jelentenek a mikrotörténészek számára, hiszen ezek a szövegek általában bőségesen tartalmaznak olyan információkat is, amelyek a perek kimenetelére talán nem voltak hatással, viszont a mentalitás- vagy kultúrtörténeti kutatás számára nagyon is fontosak lehetnek. Ám hiába derül ki sok adat az aktákból, a történet alaposabb elemzéséhez többnyire további kutatásokra van szükség, ami elsősorban sokféle levéltári irat átvizsgálását jelenti. Ugyanakkor minden történész előtt ismert, hogy a források se nem kitárt ablakok, se nem a tisztánlátást akadályozó falak, hanem inkább homályos üvegek⁵ — tehát a kortárs leírások, vallomások, stb. semmiképpen nem vehetők készpénznek, szükséges kritikusan vizsgálni azokat.⁶

A mikrotörténészek további jellemzője, hogy — részben pont a forrásokat „megterhelő” narratíva miatt — a szövegeket elemzéseik során különösen kreatívan használják fel, gyakran kölcsönözve eszközeiket az antropológia területétől,

---

3 Hazánkban Szijártó István állította össze a mikrotörténelem elméletét, módszerét, művelőit bemutató alapvető monográfiát, amelyben a kutatók számára három kritériumot jelölt meg: 1. a vizsgálat tárgya egy jól körülhatárolható egység, terület legyen; 2. a kutatás a pusztá esettanulmány bemutatásán túl egy nagyobb történeti összefüggés magyarázatát is eredményezze; 3. a múlt szereplőit ne passzív, hanem cselekvő személyeknek ábrázolja. *Szijártó*, 2014. 16–18. p. Ugyanígy a mikrotörténelem olvasói felől is megfogalmazódik néhány kíváncsi: érdekesség, valóság, élményszerűség, illetve az adott esetből több irányba mutató „szerteágazóság”. Uo. 237–242. p.

4 *Carlo Ginzburg*: *A sajt és a kukacok*. Bp., 1991; *Giovanni Levi*: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Bp., 2001.; *Emmanuel Le Roy Ladurie*: *Montaillou*. Egy okszitán falu életrajza (1294-1324). Bp., 1997. és *Natalie Zemon-Davis*: *Martin Guerre* visszatérése. Bp., 1999. A mikrotörténelemnek természetesen hazai követői is akadnak (a teljesség igénye nélkül csupán két, az én kutatási témám időszakában „játszódo” munkát említve: *Benda Gyula*: *Zsellérből polgár*. Keszthely társadalma, 1740-1849. Bp., 2008., vagy *Mátay Mónika*: *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben, 1793-1848*. Debrecen, 2006. (a továbbiakban *Mátay*, 2006.)

5 Vö. Pál apostol szavaival: „*tükör által homályosan*” (1Kor 13:12)

6 *Carlo Ginzburg*: *Történelem, retorika, bizonyítás*. In: *Uő.*: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*. Bp., 2010. 237. p.

és nem riadtak vissza a tudományos munkákban szokatlan, regényírókat vagy detektíveket idéző szövegszerkesztési, vagy logikai megoldásoktól sem.⁷

Az általam bemutatandó esetet én is hasonló szellemben próbáltam elemezni, vagyis megkíséreltem kideríteni, hogy egy adott ügy mikrotörténeti megközelítésű vizsgálta milyen eredményeket hozhat.

A következőkben előbb röviden ismertetem az esetet, majd pedig bemutatom a történet értelmezéséhez fontos kereteket, vagyis a helyszínt, és a szereplőket. Utána a történet egészét, a szereplők viselkedését elemzem a fentebb felvázolt módszerek használatával, végül pedig röviden összegzem a feltárás eredményeit.

A további gondolatmenetek előtt azonban végre lássuk magát, a történetet!

A Privorszky-ügy

1841 legvégén Buda Város Tanácsa nádori leirat alapján ülési napirendjére⁸ tűzött egy esetet, amely Fokt Anna,⁹ pesti lakos panaszával foglalkozott. A folyamodó levelében részletesen beszámol a vele történekről; megtudjuk, hogy tizennyolc éves hajadonként szerelmi kapcsolatba került Privorszky János¹⁰ budai fűszerkeskedővel. Ebből nyolc éven át tartó, egyre jobban elmélyülő viszony kerekedett; a nő állítása szerint Privorszky János őt, a tapasztalatlan, fiatal lányt elcsábította, javakkal kecségtette és — noha házias ember volt — bűnös együttélésre kényszerítette. Elhalmozta ajándékokkal, sőt, a szükségesnél nagyobb lakást is bérelt neki a közelben — cserébe teljes odaadást követelt tőle.

Az 1841-es esztendőben azután megtörtént a baj: Fokt Anna teherbe esett. A férfit azonban ez a legkevésbé sem akadályozta abban, hogy eddig megszokott életvitelén változtasson, és szeretőjét továbbra is együtt hálásra kényszerítette,

7 Az események bemutatásához lehet kölcsönözni szépirodalmi módszereket, de történet *alakítása* már természetesen lényegesen különbözik a regényírókétól, hiszen a történetírói következtetések nem csaphatnak át fikcióba... Vö. *Thomas V. Cohen: Love and Death in Renaissance Italy.* Chicago, 2004. 7–11. p.

8 BFL IV.1002.a. (= Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek — „*Magistrats Protocoll*” 1687–1873). 250. kötet, az 1841. december 31-i tanácsülés 7995. sz. bejegyzése.

9 A név sokféle változatban fordul elő a szövegekben: Fokt, Fokht, Fogt, sőt, Vogt; és hol magyarosan, hol német nyelvtan szerint írják a vezeték- és keresztnév sorrendjét. Egy informális levélben pedig az Anna helyett a becézett Nina alak áll aláírásként (lásd 93. jegyzetemet).

10 Vagyis helyesen Johann Privorszky — mint később lesz szó róla, ő és Anna Fokt is minden bizonnyal német anyanyelvűek voltak.

noha a nő húzódozott ettől. Ezt megeléjelve egy alkalommal aztán Privorszky a saját üzletéből származó *Cantaides-port*¹¹ adott be neki *ménesi borban*,¹² hogy a nő hajlandóságát fokozza, aminek tragikus következménye lett: Fokt Anna elvette, és miután saját testi egészsége is jelentősen megromlott, hetekig tartó lábadózása alatt elzárkózott a férfival való érintkezéstől. Ezek után a kereskedő kiadta útját: elvett minden, korábban neki adott, illetve juttatott apanázst, így a fiatal nő az utcára került vele lakó anyjával, és hűgával együtt.

Az így kismimizett Fokt Anna először az egyházi igazságszolgáltatásban bízott, s kihallgatást kért a templom perjelétől.¹³ Be is idézték mind őt, mind pedig a férfit, ám Privorszky János ott olyan magatartást tanúsított, mely alapján az atya inkább világi hatósághoz küldte őket. Ekkor fordult a leány levelével magához a nádorhoz, hogy az panaszát orvosolja, vagyis Privorszkyknak megfelelő büntetést, neki magának pedig némi anyagi kártérítést szabjon ki. A nádor biztosította a kárvallottat, hogy igazságosnak tartja kérelmét, majd gyorsan leultalta ügyét a budai tanácshoz, mint illetékes szervhez, hogy vizsgálja ki azt.¹⁴

A magisztrátus tette a dolgát: bekérte a felek vallomását, majd saját hatáskörben ítélezett. Mivel Fokt Anna a fűszeres állítása szerint másokkal is viszonyt

- 11 Ősi anyag, melyet a *kőrisbogár* (*Lytta vesicatoria*) szervezetéből vonnak ki. Gyógyászati célú (hólyaghúzó) alkalmazásánál sokkal ismertebb nemi vágyat fokozó hatása, ami miatt évszázadokon át használták afrodisziákumként, pedig az anyag valójában a vesét megtámadó, halálos mérég (a szer tudományos neve *kantaridin*, a bogár latin neve (*Cantharis*) után). A Pallas Nagy Lexikona. Főszerk.: Áldássy Antal. Bp., 1895. (X. kötet). 2070. p., Új Lexikon. Szerk.: Dormándi László–Juhász Vilmos. Bp., 1936. 4. kötet. 2006. p.
- 12 Egykor Európa-szerte ismert, a tokajival vetekedő minőségű borok összefoglaló neve a történelmi Arad-hegyaljáról — több borfajtát is természetek (és természetnek ma is) itt, de a szövegből nem derül ki, melyiket kínálta Privorszky a lánynak; abból azonban, hogy az előbb említett szert oldotta fel benne, feltételezhetően egy sűrűbb (vörös, pl. kadarka) fajtáról lehetett szó. *Csoma Zsigmond*: Magyar borvidékek Trianonon innen és túl. In: *Rubicon XVIII.* (2007.) 6–7. 48. p.
- 13 Majsch (Majch) Jakab (1787–1871) római katolikus apát és plébános; a Nagyboldogasszony-templomban parókus 1820-tól haláláig. *Némethi Némethy Lajos*: Nagyboldogasszonyról elnevezett budapestvári főtemplom történelme. Esztergom, 1876. 220. p (a továbbiakban *Némethy*, 1876.); Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai, 1246–2013. Szerk.: Farbak Péter–Katona Júlia. Bp., 2015. 726. p. (a továbbiakban: Mátyás templom...)
- 14 MNL OL (= Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltára) N 24. Politica. (= Regnicolaris Levéltár–József nádor Levéltára „*Archivum Palatinale archiducis Josephi*” 1795–1847). 1841/2268. Sajnos maga a nátori leirat elveszett; ezúton szeretném megköszönni Sölc Miklósnak és Simon Évának (MNL OL), hogy ezt az információt ellenőrizték nekem.

folytatott, továbbá a leány abbéli állítását, hogy a vetélését (s ilyen módon a kárterítési igény alapjául szolgáló egészségkárosodást) egyértelműen Privorszky okozta volna a neki beadott szerrel, nem látták kellően bizonyítottnak, az ügyet 1842 elején lezárták. Fokt Anna további sorsáról sajnos semmi biztosat sem tudunk, de Privorszky János vesszőfutása nem ért véget — amint ez majd a későbbiekből kiderül...¹⁵

A helyszínről

Az imént ismertetett történet önmagában is elég érdekes, de egyelőre „lóg a levegőben”; alaposabb megismeréséhez, történeti elemzéséhez szükséges kissé jobban megismerni a kort, a helyszínt és a szereplőket. Vessünk tehát egy pillantást először is az eset színhelyére!

A történet az 1830-as évek második felében, a negyvenes évek legelején játszódott, vagyis a magyarországi reformkorban, lokálisan pedig Buda szabad királyi városában, pontosabban annak legkisebb, ám legősibb és legelőkelőbb részében, a Várhegyen lévő polgári városrészben. Már fővárosunk 19. századi ábrázolásában is közhelyszámba ment a lakosságában is növekedő, gazdaságilag erősödő, pezsgő életet élő, és egyre jobban magyarosodó Pesttel szemben Budát németajkú, elmaradott, falusias településrészek együttes halmazaként definiálni, ezen a képen belül pedig magát, a budai várnegyedet (amit közönségesen és hivatalosan is Várnak hívtak)¹⁶ elzárkózó, lojális, és meglehetősen unalmas hivatalnokvárosnak bemutatni.

Az, hogy a várbeliek földrajzi elkülönülése valamiféle erkölcsi magasabbrendűséget is jelezne, szintén foglalkoztatta a beszámoló íróit: „*Társadalmi viszony s életmód tekintetiben Buda s a szomszéd Pest között roppant különbséggel találkozzunk. Míg Budán a várban, melly a magasabb rangú polgári és katonai tisztség*

---

15 Ugyanis amint az egyik ügy (Fokt Annáé) befejeződött, elkezdődött egy másik: ezúttal egy vízivárosi hídvámellenőr, bizonyos Loysch Imre panasolta be Privorszkyt: BFL IV.1002.j. 987/1842. (Ezt az esetet egy másik tanulmányban, mely jelenleg megjelenés előtt áll, már részletesen bemutattam. Egy, a tanulmányban szereplőnél rövidebb változat elhangzott a Mika Sándor Egyesület 2016 tavaszán tartott konferenciáján is (*Arma — Colloquium Officiale III*: <http://www.mikaegylet.hu/files/2016/03/Programf%C3%BCzetCOIII.pdf> [2018.07.27.]

16 Korabeli német nevén: *Festung* (de *Vöstung*nak is írták), néha latinosan *Arx*; ennek ellenére a továbbiakban a „Vár” megnevezés alatt — a kortársakhoz hasonlóan — mindig csak a lakónegyedet értem, a nádori fennhatóság alá tartozó Palota épületei nélkül.

*lakását képezi, ünnepies csend uralkodik: a város többi részeiben a gazdasági és kézmesterségi ipar mozgalmi: a műi és kereskedési üzlet élénkebb zaja nélkül tűnnek fel. S a köz-erkölcsiség tekintetében, a valamennyi fővárost elárasztó mindenféle bűnök özöne nem volt még képes Buda lakosságának általánosan elismert erkölcsösségét megrendíteni, s oka ennek — úgy a békés csendhezi szigorú ragaszkodásnak: a budai lakosság kitünő vallásosságában — melly egyedüli alapja minden, tehát a polgári jólétnek is — rejlik egyedül. Szóval: Buda örökké egyenlő háborítatlan csendével tökéletesen ellentéte Dunántuli zajtenger folytonos hullámaival küzdő testvérének.”*¹⁷ A két város közötti kapcsolatok szorosabbra fűzésének földrajzi nehézségei is közismertek: „*Társadalmi összetételénél, de helyzeti adottságánál fogva is a Vár volt a régi Pest-Buda legezárkózottabb része. Különösen télen a várbeliek teljesen a maguk külön életét élték. Minthogy akkoriban a Várból nem lehetett olyan könnyen leszaladgálni és átrándulni Pestre, [...] a Vár nagyrészt önellátásra volt berendezkedve. Ez természetesen nem azt jelentette, hogy a Vár maga termelte, amire szüksége volt, hanem úgy értendő, hogy viszonylag sokkal nagyobb piac és sokkalta több üzlet volt a Várban, mint manapság.”*¹⁸

A fűszeresről

A következő lépésben a történet szereplőinek életéről feltárható adatokat, illetve azok fellelhetőségének módját, illetve problémáit szeretném bemutatni.¹⁹

A 19. századi akták adattartalma eltér a ma megszokott hivatali ügyiratokétól; ennél fogva a Privorszky-ügy dokumentumai nem tartalmazzak olyan, mai szemmel nézve alapvető adatokat, mint a fűszeres korát, vagy pontos lakcímét — holott ma már ezek hiánya egy hatósági procedúra során elképzelhetetlen lenne (ugyanakkor pedig minduntalan említés történik vallásáról, mely tény a viszont a jelenben tartozik a védett adatok közé).

A fűszerkereskedő lakhelyének kiderítésére elsődlegesen a különböző lakcímjegyzékek, összeírások, valamint adózási nyilvántartások alkalmasak. A

---

17 *Palugyai Imre, ifj.:* Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest, 1852. 171. p. (a továbbiakban *Palugyai*, 1852.)

18 *Tonelli Sándor:* Nagypapaink Pest-Budája. Bp., 1944. 26. p. (a továbbiakban *Tonelli*, 1944.)

19 Itt szeretnék köszönetet mondani kollégáimnak, akik segítségemre voltak a korszak iratainak kutatásában: Barsai László, Czaga Viktória, Géra Eleonóra, Nagy János és Simon Katalin Buda, Jancsó Éva és Szász Károly pedig Pest szabad királyi város levéltári anyagával kapcsolatban láttak el sok hasznos tanáccsal.

házasságtörő eset 1841-ben ért véget, és Privorszky viszonya Fokt Annával ekkor már több, mint nyolc éve tartott — vagyis a férfi legalábbis 1833 óta Budán tartózkodott. Kézenfekvő volt ez ügyben először az akkori hatósági összeírásokat²⁰ átnézni. Ezekkel kapcsolatban az a nehézség, hogy a Budáról fennmaradt *conscriptiók* közül az adott dekádra vonatkozóan csak 1830-ból maradtak fenn az ívek — később nem történtek általános jellegű összeírások, egészen 1857-ig.²¹ Mindenesetre sikerült megtalálnom Privorszkyt, mint kereskedőt (*mercator*),²² sőt, plusz információként megtudtam, hogy polgárjoggal bír. Ha valakit felvettek egy város polgárai közé, bejegyezték a polgárkönyvbe, ami az anyakönyvek mellett ugyancsak fontos adatforrásnak számít egy mai kutató szempontjából is. A budai *matricula civium*-ban,²³ (amelyet később pesti „ikertesvérevel” együtt használhatóbb formába öntött Illyefalvy Lajos, majd ez alapján később elektronikusan kereshető adatbázis²⁴ is készült a Fővárosi Levéltár jóvoltából), megtaláltam a Privorszkyra vonatkozó bejegyzést: „*Johannes Privorszky, Kaufmann (kereskedő), szül.: Kamnitz (Németország), rk, nőtlen, polgárjogot kap: 1824.07.02-án, díj: 12 ft*”. Tekintve, hogy a polgárjoghoz huzamosabb ideig az adott településen kellett tartózkodnia az egyénnek, megnéztem az 1818-as összeírást is, amiben

-
- 20 A 19. század első felében csak egy országos méretű összeírás (*conscriptio*) készült, 1828-ban, aminek adatait többen kielemezték már (Tagányi Károly, illetve Nagy Lajos és Bácskai Vera). Ezen kívül a városban rendszertelen időszakonként ilyen-olyan célból elrendeltek egyéb összeírásokat (nem nemesek, zsidók, háziállatok, stb.) is, de 1830 és 1848 között Budáról a hasonló levéltári anyagok meglehetősen hiányosak. A reformkori népességre és társadalomra vonatkozó forrásokról lásd. *Bácskai Vera: Városok és polgárok Magyarországon. I. kötet. Bp., 2007. 63–69. p.*
- 21 A polgárságra vonatkozó források hiányosságait, illetve esetlegességét említi *Czoch Gábor: Egy kutatás tapasztalatai a magyarországi rendi polgárság társadalmi viszonyairól. In: A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. Szerk.: H. Németh István, Szívós Erika, Tóth Árpád. Bp., 2011. 154. p.*
- 22 A korban kétféle megjelölést használtak a kalmárokra: a *mercator* a helyi, bolttal rendelkező típust jelentette, míg a *questor* az állandó elárusítóhely nélküli, vásárokat járó, vagy csak szezonális jelleggel tevékenykedő kereskedőt. *Bácskai Vera — Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp., 1984. 249–250. p., Eperjessy Géza: Városi kereskedők a reformkorban. In: A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában. Szerk.: Szabad György. Bp., 1990. 60. p.*
- 23 BFL IV.1002.u. (= Buda Város Tanácsának iratai — Polgárkönyvek „*Matricula civium*” 1868–1873) 2. kötet, 172. p.
- 24 Pest-Budai Polgárok, a BFL elektronikus adatbázisa (Czaga Viktória és Jancsó Éva által): <https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/>.

szintén megleltem őt.²⁵ Az összeírásokból és a polgárkönyvből tehát már számos információt megtudtam Privorszky Jánosról. Lakhelyeként a várbeli 204-es számú házat jelölték meg,²⁶ amely Laszlovszky József gróf²⁷ tulajdona volt — itt lakott Privorszky, más bérlőkkel együtt. Gyermeke nem volt, csupán Jozefa nevű feleségével, valamint több alkalmazottjukkal osztotta meg lakását. A ház most is áll, mai címe: I. kerület, Tárnok u. 5.²⁸ Noha a Fővárosi Levéltárban őrzött tervtári anyagok²⁹ alapján ismerjük az épület szerkezetét, alaprajzát, az összeírásokból sajnos nem derül ki, melyik volt a lakásuk, illetve mekkora területen (hány szobában) élt együtt ez az öt-hat személy. Privorszky János foglalkozása már akkor is kereskedő volt, de az előbbieket miatt nem tudni, vajon üzlete helyben, netán más épületben volt-e. Ha azonban a korabeli szokásokból (esetleg a Tárnok utca régi elnevezéséből: *Fűszeresek utcája*)³⁰ indulunk ki, akkor szinte biztosra vehetjük, hogy a bolt ugyanitt „létezett”.³¹

-
- 25 BFL IV.1002.s (= Buda Város Tanácsának iratai — Nem nemesek összeírása „*Conscriptio animarum ignobilium*” 1817–1830). 1. téka (1818. év)
- 26 A ma szokásos utca + házszám rendszere csak 1874-ben került bevezetésre, azelőtt a csupán a házak száma szolgált a telekkönyvi bejegyzések alapjául. Természetesen a lakosság nem ezen házszámok, hanem közérthetőbb támpontok (háztulajdonosok, boltok, kocsmák vagy középületek neve) alapján tájékozódott a városban. *Schmall Lajos*: Budapest utcái és terei. Bp., 1906. (a továbbiakban *Schmall*, 1906.) 25. p.
- 27 Id. gróf Laszlovszky József (1783–1818) Buda városának tanácsnoka, bírása és polgármestere, megyei táblabíró. *Schmall Lajos*: Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez. Bp., 1899. (a továbbiakban *Schmall* 1899.) 312. p.
- 28 Buda város topográfiai mutatója 1. Vár, Krisztinaváros. Összeáll.: Felhő Ibolya, Gál Éva. Bp., 1980. 41. p. (a továbbiakban Buda topográfia).
- 29 BFL XV.17. (= Gyűjtemények — Tervtár) 306.e. (= Budapesti Műemléki Felügyelőség tervei 1950–1991). 633. tétel; BFL XV.17.e.358. (= Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat tervei 1972–2000.) 158–159.; BFL XV.17.d.329. (= Építési Ügyosztályok Tervtára 1873–2006). 6524. helyrajzi szám. A korabeli építési és ingatlan-nyilvántartási ügyekkel kapcsolatban Hidvégi Viola és Homok Zsolt kollégáim voltak segítségemre.
- 30 „... {a Tárnok u.} a középkorban még egy egységet képzett a *Dísz térrel*, és *Boltosok u.*-ja, *Fűszeresek sora* néven emlegették”. Budapest Lexikon. 1–2. kötet. Szerk.: Berza László. Bp., 1973. 1159. p. (a továbbiakban *Bp. lex.*)... *Pataki Vidor*: A budai vár középkori helyrajza. In: Budapest Régiségei 15. (1950) 239. p.
- 31 A Vár viszonylag kis alapterülete, elszigeteltsége miatt amúgy is körülményes lett volna az üzlet működtetése szempontjából, ha a kereskedő máshol lakik. Ezt támasztják alá egyébként a régészeti kutatások is. *Benda Judit*: A kereskedelem épületei a középkori Budán, I. rész. In: Budapest Régiségei XLII–XLIII. Szerk.: Hanny Erzsébet. Bp., 2010. 98. p.

A budai telekkönyvek sorozatában viszonylag jól nyomon követhető az ingatlanok tulajdonosainak sora, így ezt követően megvizsgáltam, mikor, és hol birtokolt Privorszky János házat. A „birtokolt” szó ez esetben hangsúlyos, hiszen — ellentétben az összeírásokkal — a telekkönyvek csak a tulajdonost tüntetik fel, családtagjaikat, (al)bérlőiket nem. Nos, az 1834-es évi bejegyzésből³² kiderült, hogy a fűszeres saját ingatlanhoz jutott: Laszlovszky gróf tágas palotájából Grosz Mihály gombkészítő mester³³ *szemközti*, szűk házikójába költözött át, pontosabban vette meg azt. Ez persze nem volt egy gyors folyamat, hiszen az eladó fél hagyatéki irataiból³⁴ kiderül, hogy Privorszkyék már évekkal korábban adásvételi szerződést kötöttek Groszékkel, ami végül 1833-ban realizálódott.³⁵ A háza megvétele körül egyébként adódtak bonyodalmak, melyek miatt az eladó, Grosz Mihály ellen 1833-ban pont egy büntetőeljárás indult...³⁶

Mindenesetre az új,³⁷ immár saját otthonban Privorszkyék tovább folytatták (vagy újramezték?) kereskedésüket. A régi gombos műhelyt,³⁸ és még egyebeket is át kellett alakítani az új tulajdonosok beköltözése előtt. Az új bolt elhelyezke-

32 BFL IV.1009.f (=Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekkönyvek) 127. kötet, Nr. 84. sz. ház

33 Grosz Mihály gombkészítő mester (*Nodularius*); bécsújhelyi születésű, római katolikus, budai polgárjogot nyert 1790-ben (BFL IV.1002.u. 2. kötet, 57. p.). Később budai választópolgár, szószóló, majd tanácsnok. *Schmall*, 1899. 351–354. p.

34 BFL IV.1002.z. (Buda Város Tanácsának iratai — Hagyatéki leltárak „*Inventaria*” 1708–1873) N 937/1845.

35 Az adásvételt 1833. április 23-án jegyzték be. BFL IV.1009.m. (=Buda Város Telekhivatalának iratai — Be- és kitáblázási jegyzőkönyvek „*Protocollumin- et extabulationum*” 1770–1856) 8. kötet. 362. sz.

36 Ez az ügy maga megérne egy hosszabb lélegzetvételű cikket — a köztisztletben álló, hetvenes éveit taposó tanácsnokot ugyanis egy kiskorú leány miatt fogták perbe... BFL IV.1002.e (= Buda Város Tanácsának iratai — Helytartótanácsi rendeletek „*Locumtenetialia*” 1710–1848). 647/1833.

37 Ez esetben az „új” kitétel csak Privorszky szemszögéből érvényes, hiszen a telek, illetve a ház helyén már a török idők előtt is állt(ak) épület(ek); csak Buda visszavétele óta is jó pár tulajdonos kezén megfordult, és ennek megfelelően több változáson esett át. A második világháborút követő műemlékvédelmi munkák leírását lásd. *Imrényi Imre*: A Budapest, I. Tárnok u. 6. számú lakóépület helyreállítása. In: Műemlékvédelem 3. (1963) 133–134. p.

38 A „gombos” kifejezés nem fedi le a mester által kínált teljes termépalettát, hiszen mindenféle sujtást, paszományt is készített, melyek készítéséből egy Budához hasonló, hivatalnokokkal és katonákkal teli városban nyilván jól meg lehetett élni. *Dóka Klára*: A Pest-Budai céhes ipar válsága (1840–1872). Bp., 1979. 31. p.

dése egyébként kitűnő: a 84. számú ház (akkori nevén Paradeplatz,³⁹ mai címe: Tárnok u. 6.)⁴⁰ tágas, forgalmas közterületen helyezkedik el — nem csak várbeli mértékkel mérve. A közelben csupa nemesember, magas rangú katona és tisztviselő lakik.⁴¹ Nincs messze a (mai) Bécsi kapu tér sem, ahol a hetivásár miatt gyakori a népes piaci forgatag,⁴² és ott van maga a (Vár-) Palota is, ahol szintén potenciális vevőkre találhat egy luxuscikkekkel foglalkozó üzlet. A fűszerkereskedelem busás hasznát ugyanis ekkoriban a messzi tájakról származó, s *borsos* áron mért „fűszerszámok”⁴³ jelentették, melyek idegen kalmárok közvetítésével az adriai (Trieszt, Fiume), vagy az északi (pl. Hamburg) kikötőkből, netán a Török Birodalomból jutottak el Magyarország területére.⁴⁴ A többi árufajták, melyek később jellemzően a fűszeresek profiljába tartoztak, majd csak a szabadságharc utáni években válnak meghatározóvá az üzletágban.⁴⁵ A bolt neve pedig „*zum weißen Löwen*”, vagyis „a Fehér Oroszlánhoz” lett; a névadás körülményeire sajnos nem találtam magyarázatot, sőt, maga a név is csak egy apróhírdetésből derült ki...⁴⁶

Privorszky János tehát ebben a meglehetősen exkluzív környezetben űzhet te kereskedését. De vajon miként került ő ide, ebbe a tradicionális, kiváltságos, csupa előkelő által lakott negyedbe? Az 1818-as összeírásban már szerepelt, ám a felesége még nem, ami azt jelenti, hogy e dátum utána nősült csak meg — el-

39 Vagyis „Dísz tér” — a Tárnok utca széles, tölcészerű első fele régen a Dísz térhez tartozott. Budapest teljes utcanévlexikona. Szerk.: Ráday Mihály. Bp., 2013. 197.

40 Buda topográfia, 42. p.

41 A teljesség igénye nélkül néhányan a környék háztulajdonosai közül: Esterházy Pál gróf (Tárnok u. 13.), Persa István orvos (7. sz.), Marczibányi Lajos gróf (2. sz.), Batthyány Lajos gróf (Dísz tér 3.), Wallheim Nep. János tanácsos, későbbi budai polgármester (Dísz tér 12.). BFL IV.1005.c. (=Buda Város Adóhivatalának iratai — Hadiadó-összeírások „*Contributions conscription*” 1785–1850) 222. kötet.; *Simon Katalin*: Buda. II. kötet. 1686–1848. (Magyar Város-történeti Atlasz 5.) Bp., 2017. 18. p.

42 Ezeket a hetivásárokat rendszeresen szombaton tartották; ezért is emlegették a teret korábban „Szombat-kapu” néven. *Tonelli*, 1944 179. p., *Schmall*, 1906. 29. p.

43 A „klasszikus” fűszereken kívül finomított cukorból is nagy forgalmat bonyolítottak. *Mérei Gyula*: Magyarország gazdasága (1790–1848). In: Magyarország története 1790–1848. I. kötet. Főszerk.: Mérei Gyula. Bp., 1983. 279. p. (a továbbiakban *Mérei*, 1983.)

44 *Fényes Elek*: Magyarország statistikája. Pest, 1842. 272. p., *Gyöngyösi József*: A magyar fűszerkereskedők története. Bp., 1942. 101. p., *Mérei*, 1983, 250–257. p.

45 Ilyen például a puskapor, vagy a festék.

46 *Vereinigte Ofner und Pesther Zeitung* (1842) 5. sz. január 16. 50. p. (de a hónapban több alkalommal is megjelent a hirdetés, amelyben Privorszkyék inast kerestek a fűszerüzletükbe).

kezdtem tehát átnézni az erre az időszakra vonatkozó házassági anyakönyveket. Az iratokban említik a Nagyboldogasszony-templomot,⁴⁷ logikus volt tehát az ehhez a plébániához tartozó anyakönyveket elővenni. Meg is leltem a házasság időpontját: 1826. május 16. A latin nyelvű bejegyzés⁴⁸ szerint a férj „*Privorszky Joannis, mercator Budensis&Civis*”, 33 éves, származási helye: „*Cremnic*”. Ez az adat adat máris módosítja korábbi ismereteinket, hiszen a fűszeres születési helye ezek szerint nem német földön, hanem sokkal közelebb, a felvidéki *Körmöcbányán* volt... A feleség neve Josepha Vidoschek,⁴⁹ 25 éves, származási helye: Blovitz, Bohémia.⁵⁰ A ceremóniát Josephus Vizhoffer parókus⁵¹ vezényelte le, az esküvői tanúk pedig Vincente Kramolin patikus⁵² és Josephus Semmelveisz budai polgár⁵³ voltak. Mivel már azt is megtudtam, hány éves volt Privorszky a házasságkötése idején, a születésére vonatkozó anyakönyveket is érdemes volt átnézni. Kis keresgélés után kiderült, hogy abban az időben Körmöcbányán *három* plébánia működött, vagyis vezetett anyakönyvet, tehát át kellett nézmem mindhárom templom anyakönyveit. A Szent Erzsébet plébánia *matriculáiban* aztán ráleltem a Privorszky névre — sőt, nem is egyre! Amint végignéztem az anyakönyvi bejegyzéseket, kiderült, hogy a városban *több* Privorszky nevű férfiú lakott, akiknek — egyébként a kor szokásaihoz híven — szinte évente születtek gyermekeik. Természetesen — megint csak a kor sajátosságaként — a csecsemők legnagyobb része sajnos legfeljebb pár hónapos korában meghalt, így e famíliák gyermekáldása végeredményben korántsem volt olyan bőséges, mint azt az anyakönyvben szereplő Privorszkyk alapján várni lehetne. Végül az 1792. november 19-i bejegyzésben⁵⁴ ráleltem egy Joannes nevű fiúgyermekre, aki nem lehetett más, mint Privorszky János. Felix nevű édesapjáról annyit tudni, hogy mészárosként

---

47 Mai nevén Mátyás-templom.

48 BFL XV.20.2. (= Gyűjtemények — Mikrofilmtár – Egyházi anyakönyvek 1687–1875). A 55. 182. p.

49 A későbbi, magyar nyelvű iratok már Vitosekként írták a vezetéknevét

50 Most Blovicének hívják a települést, amely Csehország délnyugati részén található.

51 Vizshoffer József (1780–1839) róm. kat. apát és plébános; a Nagyboldogasszony-templomban parókus 1820-tól haláláig. *Némethy*, 1876. 220. p., Mátyás templom... 726. p.

52 Kramolin (Kramulin) Vince krisztinavárosi patikus, szegényházi gondnok. *Schmall*, 1899. 310. p.

53 Semmelveisz (Semmelweis) József (1778–1846) tabáni fűszerkereskedő, Semmelweis Ignác édesapja. *Gortvay György–Zoltán Imre: Semmelweis élete és munkássága*. Bp., 1966. 15. p.

54 MNL OL X A (= Másolatok gyűjteménye — Egyházi anyakönyvek). C 1596-os tekercs, 939. p.

és kereskedőként a város szolgálatában működött; édesanyját Uhrin Elisabetnek hívták.

Visszatérve Privorszky budai működéséhez, átgondoltam, hogy milyen egyéb levéltári forrásokat kellene még megvizsgálni ahhoz, hogy a nyomát tovább követhessem. A népesség-összeírásokon, telekkönyveken kívül az adófizetésre vonatkozó irategyüttesek is nagyon informatívak szoktak lenni (ráadásul ezek Budán elég jól fenn is maradtak). Elkezdtém tehát átfésülni a hadiadó kivetéséről szóló könyveket,⁵⁵ és meglepve tapasztaltam, hogy Privorszky János már nem szerepel az 1842-es év adózói között! Hogy lehet ez? Fűszeresünk bizonyára elhalálozott, mivel a 84. számú háznál csak az *özvegy* Privorszky Jozefa szerepel... 1843-ban pedig már özv. Privorszky Jozefa *helyett* Nöthig Károlyt tüntetik adózóként — utóbbi Privorszky egyik bérlője, egyúttal az üzletében dolgozó kereskedősegéd volt. Ez váratlan fejlemény, úgyhogy inkább a budai anyakönyveket kellett tovább nézmem, ezúttal a fűszeres halálának időpontját keresve. Szinte rögtön megleltem:⁵⁶ 1842. május 12-én halt meg *vérütésben*.⁵⁷ A bejegyzés még azt is megemlíti, hogy a férfi a halál hirtelensége miatt nem vette fel az utolsó kenetet. Privorszky tehát ekkor mindössze negyvenkilenc éves volt — valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha úgy vélekedünk, hogy a Fokt Annával való szakításba (és annak következményeibe, a hivatalos meghurcoltatásba, stb.) halt bele...

Mindezek alapján látható, hogy Privorszky János életének hozzávetőleg a felét tette ki budai működése. A főbb személyes adatokra (születés — házasság — halál időpontja, lakcím) fény derült, így újabb források megvizsgálásával folytattam a fűszeres életrajzának további árnyalását. A városi hatóságok legfontosabb és a vizsgált időszakban szerencsére nagyon jól fennmaradt dokumentumai a Tanácsülési jegyzőkönyvek.⁵⁸ Ezeket kiegészítik a Helytartótanácsi rendeletek és a Tanácsi levelezések. Elvileg ebben a három irategyüttesben került lejegyzésre minden olyan polgári ügy, ami hatósági elintézést igényelt — függetlenül attól, hogy az eljárást a lakosok (pl. kérelmek) vagy a hivatalok (vizsgálatok) kezdemé-

---

55 BFL IV.1005.c. 263. kötet, Festung, Nr. 84. sz. ház

56 BFL XV.20.2. A 57.134. p.

57 *Apoplexia cerebri*: mai hivatalos elnevezése *agyi érkatasztrófa*, de elterjedt még az angolból átvett *stroke*, valamint a hagyományos *szélütés*, *gutaités* és *agyvérzés* kifejezés is. *Brencsán János*: Orvosi szótár. Bp., 1972. 37. p.

58 Vö. *Géra Eleonóra*: A 18. századi Pest-Buda hétköznapi élete a források tükrében. In: Levéltári Közlemények 85. (2014) 33–54. p. A szerzőnek a 18. századi levéltári források felhasználhatóságára vonatkozó megállapításai jórészt a későbbi időkre nézve is relevánsak.

nyezték. Ezen tanácsi iratsorozatok végigbongészésével néhány további részletet tudtam meg Privorszky úr működéséről: 1823-ban kereskedelmi jogot nyert,⁵⁹ amit aztán kiterjesztett újabb árufajtákra is (pl. gyertya, bor). Kiderült az is, hogy vagyona nemcsak szorgalma révén gyarapodott — egy levélváltásból például megtudtam, hogy bizonyos Veinzeller Mária után (aki talán egy férjezett nővére lehetett) örökség átvételére szólították fel szülővárosában (vagyis Körmöcbányán — így ez az adat is bizonyítja helyes kutatásomat a Polgárkönyv és az Illyefalvilajstrom elírásával szemben), amit végül nevében bátyja, Privorszky Pál vett fel.⁶⁰

Vizsgáljunk még kicsit közelebbről Privorszky János helyzetét a fűszerkereskedők között! Az iratokból jól látszik, hogy az a tény, hogy életét és üzletét egy viszonylag elszigetelt helyen, a budai Várban vezette, nem jelentette egyszerűsrimind azt, hogy Privorszky ne lett volna kapcsolatban pesti lakosokkal.⁶¹ Egyrészt szeretője is a testvérvárosból származott, másrészt pedig vallomásának egyik megjegyzése, amelyben egy bizonyos „Torussi nevű kereskedő” is említésre került, valójában egy pesti fűszer-nagykereskedőre, Torossy Jánosra utal...⁶² A vallomásból kiviláglik, hogy üzleti és baráti (de legalábbis „cinkostársi”) szövetségben állt egymással a két férfi, hiszen Privorszky pesti „kollégája” által küldött jelentős összeget Anna Foktnak a „leléptetésére”! Az szakítás megerősítésére felkínált összeg (100 Ft) nem volt kevés; főleg, ha azt vesszük, hogy Privorszky évi adója ekkoriban 40 Ft körül mozgott...⁶³ Torossy Jánosról egyébként szintén nem maradt fenn több forrás a Pesti Levéltár anyagában — ennek nyilván az lehet az egyik oka, hogy a férfi nemsokára Szegeden bukkant fel egy szalámigyár alapítójaként.⁶⁴

59 BFL IV.1002.e. 493/1823. 204. határozat (*deliberatum*).

60 BFL IV.1002.j. 471/1841.

61 A két város közötti kapcsolatokat mind a kortársak, mind a későbbi kutatók hangsúlyozzák. *Franz Schams: Vollständige Beschreibung der köni gl. Freyen Haupt Stadt Ofen und Pesth. Buda, 1822. 536–537. p., Faragó Tamás: Buda város népessége és társadalma 18–19. század fordulóján. In: Uő: A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században. Bp., 2008. 197. p.*

62 A férfit 1842-ben vették fel a Pesti Polgári Kereskedelmi Testületbe. BFL IX. 43. (= Pesti Polgári Kereskedelmi Testület könyvei — Testületi tagok névjegyzéke 1717–1852). 1-2. kötet. 487. p.

63 A budai Kereskedő Testületbe a felvétel kritériuma min. 4000 Ft alaptőke volt, és a szervezetbe való belépésért 60 Ft-ot kellett fizetni (*Palugyai, 1852. 240. p.*) Az iratok hiánya miatt (lásd 108. jegyzetemet) sajnos nem bizonyítható, hogy Privorszky is tagja volt a budai Kereskedő Testületnek, de nagyon valószínű, hogy igen.

64 *Palugyai Imre, ifj.: Szeged szabad k. város leirása. Pest, 1953., 254. p.*

Bár az iratpusztulások miatt számszerűleg nem tudunk sokat Privorszky és a többi, az ő korában élt budai és pesti kereskedő üzletmenetéről, a szakirodalom szerint a reformkorban még jelentős haszonnal kecsegtetett a fűszerkereskedelem, melynek szereplői a piacot egymás között felosztva, rendezett üzleti körülmények között⁶⁵ is jelentős vagyona tehettek szert.⁶⁶ Privorszky idejében a magyar fűszerkereskedelem központja Pesten volt, itt folyt a nagybani üzletelés is, itt osztották el az árut a hazai, és az idegen nagykereskedők (főleg az örökös tartományokból érkezők) felé is.

A fűszeresek egymás közötti kapcsolatánál érdemes egy pillanatra elgondolkodni azon is, hogy miért pont Semmelweis József volt Privorszkyék esküvői tanúja? Mi készíthette az ekkor már jó nevű, vagyonos fűszerkereskedőt, aki jól ismert üzletén⁶⁷ kívül több más budai ingatlant is bírt, hogy egy fiatal, feltörekvő, helyi gyökerekkel nem rendelkező fiatalembert ilyen módon pártfogoljon? De úgy is megfogalmazhatjuk a kérdést, hogy miként lehetséges az, hogy egy újdonsült budai polgár ilyen hamar felemelkedett a társadalmi ranglétrán? A várbeli üzlet, majd a rövid időn belül megszerzett, „prémium” helyen lévő saját háztulajdon mindenesetre kellő anyagi forrásokra utal. De vajon ezek már eleve Privorszky rendelkezésére álltak — mondjuk magával hozta őket Kőrmöcbányáról? Esetleg feleségének hozománya lendített ennyit a fűszeres elismertségén? Mindenesetre azt is érdekes lenne megtudni, hogyan talált egymásra pont itt, Budán, ez a két, helyi gyökerekkel nem rendelkező ember. Más Privorszky ugyanis ekkoriban nem lakott a környéken,⁶⁸ de Vitosek sem - legalábbis férfi... Kramolin Vincének (Privorszkyék másik esküvői tanúja) ugyanis Vitosek Annának hívták a feleségét... Az anyakönyvi adatok alapján feltételezhető, hogy a fűszeres neje (Jozefa) ennek a nőnek közeli rokona — talán testvére, vagy unokatestvére lehetett... Ezt az információt eddig még nem tudtam anyakönyvi adatokkal megerősí-

---

65 A rendezettség alatt a Budai Kereskedői Társulatot, illetve a Pesti Nagykereskedők Társulatát értem, amely szervezetek megalapításának lehetőségét az 1840. évi XIX. tc. tette lehetővé.

66 Elég például Jálics Ferencre gondolni, aki Király utcai „raktárbirodalmát” sokáig sikerrel üzemeltette. *Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* Bp., 1989. 172–174. p.

67 Természetesen a tabáni Apród utcai épületről, Semmelweis Ignác szülőházáról van szó, amelyben ma a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum működik.

68 Privorszky Ferenc, a híres kávéés később született, illetve érkezett Pestre; fűszeresünknek vele való rokoni fokának megállapítása még tisztázásra váró feladat.

teni,⁶⁹ de feltételezésemet támasztja alá az is, hogy a két Vitosek nevű nő egymás szomszédságában lakott — nyilván így is erősítve közös identitásukat. Nagyon érdekes lenne ennek fényében megtudni, hogy miként értékelte ez a „rokonság” Privorszky János tisztátalan viszonyát? Mennyire ítélték őt el, vagy egyáltalán, milyen reputációja volt ismerőseik körében a fűszeresnek, illetve feleségének? Jozefa asszony vallomásában mindenestre nem utal semmi arra, hogy bármilyen plusz családi, vagy közösségi szolidaritásra számított (vagy számíthatott) volna, csupán azt emelte ki, hogy a jog az ő oldalán áll a házasságtörőkkel szemben. Pedig az ő további élete is makulátlannak tűnik: többször nem ment férjhez, és, jól lehet megvolt rá a törvényes lehetősége, hogy az üzletet maga vezesse tovább,⁷⁰ azt hamarosan átadta Privorszky segédjének, Nöthig Károlynak. Bár az özvegy végrendelete nem maradt fenn (lásd 102. sz. jegyzetet), az megtudható volt, hogy a Tárnok utcai házat végül Nöthig lánya örökölte.⁷¹ Tovább lehetne folytatni a kutatást Nöthig és utódai életének, üzletmenetének vizsgálatával, vagy ki lehetne terjeszteni azt a rokonok, szomszédok, üzleti partnerek közötti kapcsolatok mikroszintű, vagy akár kvantitatív vizsgálatával is,⁷² de ez egy jelen dolgozat keretein messze túlnyúló projekt lenne.⁷³

Az ingatlannal kapcsolatos kutatások eredményeit már korábban leírtam — más, vagyoni állapotról szóló, számszerű információt sajnos nem találtam. Ennek

69 Az anyakönyvekből az asszony halálozási bejegyzése alapján (BFL XV.20.2. A57. 98.) annyi derül ki, hogy ő is — akárcsak Privorszky neje — Blovicéből származott, és, hogy a két nő a korkülönbségük alapján akár anya-lánya is lehetett volna; vezetéknevük azonossága viszont nem erre, hanem apai ágú rokonságra utal.

70 *Pólya Jakab: A Pesti Polgári Kereskedelmi Testület és a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulata története.* Bp., 1896. 490. p., *Mátay* 2006. 182. p.

71 A férfi Jozefa nevű felesége egyébként szintén cseh földről származott (BFL XV.20.2. A57. 38.), és egyetlen leányukat is Jozefa névre keresztelték... A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője 1874 januárjában háromszor is meghirdette az asszony halálát, hogy az esetleges örökösök jelentkezhessek, mielőtt a törvényszék ítéletet hozna a vagyon sorsáról. Maga a végrendelet sajnos nem maradt fenn, de a későbbi lakcímjegyzékekből látható, hogy Nöthig Jozefáé lett a ház.

72 Nagyon érdekes lenne, ha fel lehetne térképezni Privorszky korabeli kapcsolati hálózatát (network analízis — erről a módszerről szól többek között: *Bernard Lepetit: Építészet, földrajz, történelem.* In: *Társadalomtörténet másképp.* Szerk.: Czoch Gábor, Sonkoly Gábor. Debrecen, 1996. 40. p.). Ez azonban sajnos nehézségekbe ütközik a korból szórványosan, vagy éppen esetlegesen fennmaradt források miatt.

73 Ezeket egy távolabbi jövőre nézve tervbe is vettem. A dualizmus időszakának társadalomtörténeti kutatásához — de az egész Privorszky-ügyben nyújtott támogatásáért is — sok köszönettel tartozom Horváth J. Andrásnak.

oka egyrészt Privorszky váratlan halála (vagyis, hogy nem írt végrendeletet⁷⁴), illetve, az a szomorú tény, hogy Budán a korai (1873 előtti) kereskedelmi iratok elpusztultak...⁷⁵ A törvényszéki anyagban sem leltem nyomát Privorszkynek, így a jelek szerint a férfi nem került összeütközésbe a törvénnyel (még gazdasági természetűbe se, mert akkor legalább a polgári perek között maradt volna nyoma).

Az üzlet viszont az ő elhunytja után is sokáig működött (sőt, virágzott), de már mások vezetése alatt — erről az időszakról szerencsére már további források is léteznek.⁷⁶

A szeretőről

Amint láthattuk, a levéltári dokumentumok alapján viszonylag jól rekonstruálni lehetett Privorszky János származását, életkörülményeit. Mindez azonban nem mondható el az úgy másik főszereplőjéről, Fokt Annáról!

Egy nő a korszakban jellemzően csak férfikkal összefüggésben szerepelt a nyilvántartásokban — vagyis úgy, mint valakinek a lánya vagy a felesége... Az egyedülálló nők gyakorlatilag mindig özvegyasszonyt jelentettek, hiszen alapvető társadalmi követelmények számított, hogy legyen mellettük olyan férfi, aki gondoskodik róluk: eltartja őket anyagilag, és képviseli őket a hatóságok előtt — akár csak egy gyermeket. Ha ilyen gondviselő nem volt mellettük, akkor két lehetőség adódott: elképzelhető, hogy egy megözvegyült asszony néhai férje üzletét vagy mesterségét önállóan folytatta tovább — de sokkal gyakoribb eset az, hogy a magára maradt nő képtelen előteremteni magának (és családjának) az élethez szükséges anyagi fedezetet, ezért előbb-utóbb a városi hatóságok ellátására szorul (vagyis szó szerint *gyámoltalanná* válik). A városi környezetben, ahol nincs meg a vidéken védelmet nyújtó közösség, az egyedülálló nők még kiszolgáltatottabbá

---

74 Pedig a Végrendeletek és a már említett Hagyatéki leltárak nagyon sok érdekes adattal szoktak szolgálni az elhunyt családi- és vagyoni viszonyaival kapcsolatban, melyek máshonnan sokszor nem is tudhatók meg.

75 E hiány okát Gajáry István is megadja: az egyesített főváros levéltárosai kiselejtezték... (az így megsemmisített budai iratanyag jegyzékét lásd: *Gajáry István*: Buda város levéltára, 1686–1848, félúton egy levéltári kalauz felé. In: *Uő*: Esettanulmányok a főváros 18–20. századi történetéhez. Szerk.: Á. Varga László, Dominkovits Péter. Bp., 2013. 122. p.)

76 A fűszerüzlet teljes „életéről” összegyűjtött anyag alapján a későbbiekben tervezek tanulmányt írni. A Privorszky halála utáni korszakot illetően, s főként a gazdasági jellegű iratok vizsgálatában nagy segítségemre volt Hlbocsányi Norbert és Daczó Albert.

válhattak.⁷⁷ Fokt Anna az ügy lefolyása során tulajdonképpen a szemünk láttára sodródott egyik kategóriából a másikba és tovább. Az általa eredetileg üzött — jóllehet, mégoly alacsony presztízssal — foglalkozás nyilván biztosított számára elegendő jövedelmet és valamelyes önállóságot, de a kitarított szerető-státusz már inkább a gyermeki állapothoz volt hasonló — míg végül, az eltaszításnak és a maradandó testi „nyavalyáknak” köszönhetően, egy csapásra az ellátásra szorulóknak közé zuhant... Amíg a tisztaság üzenetét vivő Privorszky Jozefa özvegyként is szerepelt az adókönyvekben és az összeírásokban, addig a periférián élő, onnan kitörni nem tudó fiatal nőt hiába kerestem a pesti nyilvántartásokban — pedig a hatóságok úgy hivatkoztak rá, mint „pesti hajadon”, tehát állandó lakással kellett rendelkeznie a Duna bal partján. Ám sajnos Fokt Annának és családjának a lakhelyét nem tudtam kideríteni, mivel Pesten nem maradtak fenn azok a lélekösszeírások sem, amelyek alapján Privorszkyt és budai környezetét adekvát módon lehetett azonosítani. E város esetében a korszakból a nyomtatásban megjelent lakcímjegyzékek⁷⁸ jelentenek valamilyen fogódzót — ezek viszont csak a háztulajdonosokat közlik, így a háztartások többi tagjai rejtve maradnak. Ugyanez áll a különféle adójegyzékekre is. Nők megtalálása tehát szinte reménytelen feladat, hacsak nem voltak nemesek, illetve nem úztek saját nevük alatt valamilyen ipart, vagy kereskedést.

A szegényház által segélyezett⁷⁹ jegyzékén található ugyan ilyen név,⁸⁰ de az irat maga sajnos nincs meg, úgyhogy nem deríthető ki biztosan, hogy az a Fokt Anna a jelen ügyben szereplő nővel azonos-e? Az időpont alapján éppen még

77 *Simona Cerutti–Sandra Carvallo*: A női becsület és a gyermeknemzés társadalmi ellenőrzése Piemontban a XVII. és XVIII. század között. In: *Helikon* 49. (2003) 3. sz. 210–241. p., 231. p. (a továbbiakban *Cerutti – Carvallo*, 2003.)

78 „Wegweiser”, „Lloyd-Kalendar” és „Häuser-Schema” néven adták ki őket. Az egyházak jóvoltából több felekezetenél lélekösszeírások (sematizmusok) is készültek.

79 A korszakban az illegalitásban meghúzódó nőkről talán a szegénykórházak adhatnak legjobban számot.

John R. Gillis: Servants, Sexual Relations, and the Risks of Illegitimacy in London, 1801–1900. In: *Feminist Studies*, Vol. 5, No. 1, Women and Power: Dimensions of Women’s Historical Experience (Spring, 1979). 142–173. p. (Ez természetesen csak akkor igaz, ha fennmaradtak jegyzékek az ilyen intézmények betegeiről, ami a hazai viszonyok ismeretében sajnos kevésbé releváns megállapítás...)

80 Bejegyzés a tanácsi iktatókönyvben: „*a Rókus Kórház gondnoksága megtéríteni kéri a Fogt Anna után járó 45 f 26 kr gyógydíjat*” BFL IV.1407.b (= Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai — Tanácsi Ügyosztályok Központi Irattára 1873–1929) III. 31421/1876. Az egyesített Budapest tanácsi iratainak kutatásában nagy segítségemre volt Perczel Olivér kollégám, akinek hálámata ezúton is szeretném kifejezni.

elképzelhető lenne, hogy Privorszky egykori szeretője idősebb korában a város kegyelemkenyerére szorult... Megnyugtatóan már csak azért sem lehet *ad acta* helyezni a nő további élettörténetét, mivel a halálával kapcsolatban sem sikerült anyakönyvi adatot találni... Elképzelhető az is, hogy később elhagyta a fővárost, de ennek kicsi a valószínűsége. A reformkorban, ha átmenetileg csökkent is a bevándorlás a 19. század elejéhez és a dualista korban bekövetkező újabb hullámhoz képest, mégis az immigráció volt a jellemző, hiszen a város mindig is biztosabb megélhetést nyújtott a leromlott egzisztenciájú egyének számára is, mint a vidék. A pesti anyakönyvek azonban Fokt Anna születéséről is hallgatnak: az ügyben említett életkorából kiindulva a lánynak 1815 körül kellett születnie — ám a környező évek kereszteleési martriculáit végigböngészve sem leltem nyomát ilyen névnek. Meglehet, hogy törvénytelen gyermek volt, és anyja, vagy nevelőapja (esetleg más férfirokona) nevét használta, de valószínűbb, hogy hozzátartozóival vidékről vándorolt be Pestre. Ami a lány családját illeti: róluk szintén nem található semmilyen információ a levéltári anyagban (ami a fentiek alapján egyáltalán nem meglepő — főleg, hogy az anya és a hűg neve, lakhelye sem ismert). Lehetséges, hogy Fokt Anna eleinte valóban „tisztességes” női munkával próbálta előteremteni a mindennapi betevőjüket, de az sem elképzelhetetlen, hogy a prostitúcióra, mint kiugrási-felemelkedési lehetőségre tekintett. Ez nem lenne példátlan,⁸¹ de természetesen nincs rá semmilyen bizonyíték, hogy így vélekedett volna.

A viszonyról

Ugyan magát a történetet már összefoglaltam egy korábbi fejezetben, de az alaposabb vizsgálathoz úgy gondolom, hogy érdemes a forrásokat a maguk valójában is megismerni (ha nem is teljes terjedelmükben), hiszen sokszor egy-egy szónak is döntő jelentése lehet az elemzés során — nem beszélve az ügyben szereplő, különböző iratok szerzői által használt, eltérő kifejezőmódokról, „hangnemekről”, amelyek további pluszt jelenthetnek az értelmezéshez.⁸²

---

81 Az 1885-ben történt, hírhedt prostituált-gyilkosság áldozata, Végh Verona is hasonló megfontolásokból választhatta a kéjnői „hivatást”. *Mátay Mónika*: Egy prostituált lemezárálása: a Város, a Nő és a Bűnöző. In: *Médiakutató* 4. (2003) 3. sz. 14. p.

82 A fogalmazás módja, a kérvényben elősorakoztatott érvek például nagyon szépen tanúskodnak az adott kor mentalitásáról. *Natalie Zemon Davis*: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Bp., 2001. 4. p.

A korabeli szövegek közlésekor a Hermann Róbert által ajánlott módszert alkalmazva,⁸³ azokat nem teljesen betűhíven, vagyis a központosítást, illetve a helyesírást részben (például az ékezetek tekintetében) a modern szabályok szerint, de az eredeti, sajátos szóhasználatot megtartva teszem közzé.

Az alábbiakban abból a levélből idézek, amelyben Fokt Anna benyújtja kérelmét a tanácshoz: „*Privorsky János, budai fűszeráros az alólírtat ezelőtt nyolc évvel hosszas csábítások után a veleélésre bírta. Ugyanis a leány akkoriban, tizennyolc éves lévén, asszonyi munkával kereste meg a mindennapi kenyerét egy kis családnak, mely édesanyja, és kisebb leány testvéréből áll jelenleg is, amidőn Privorsky János emeletes házat, havonként 40. Váltóforintokat, egy szállásnak évenkénti fizetését, és Isten tudná, mit nem ígért a leánynak, csak, hogy elcsábíthassa. A szegénysorssal küzdő leányon csakugyan győzedelmeskedett, és miután a legközelebb múlt holnapokig mindig pontosan fizette havonként a 40. Váltóforintokat⁸⁴ és egy nagyobb szállásnak bérét, mint milyenre szüksége van a családnak a lefolyt nyolc év alatt elhihető, hogy könnyen lebeszélte sok szerencsés házasságról a leányt.*” A folyamodó levelében „asszonyi munkát” említi; a történészek és a közgazdászok a „munka” általános fogalmába nem szokták beleérteni a nem díjazásért végzett házimunkát, jóllehet, ez minden ember által lakott helyen megtalálható, és a Föld jelentős részén még napjainkban is tetemes időt (és fáradságot) igénylő tevékenységet jelent⁸⁵ — ám, mint látni fogjuk, a fűszeres egészen másként interpretálta Fokt Anna eredeti foglalkozását. . .

„*Mindketten katolikusok lévén, az egyházi bíróság elébe nyújtá panaszát a leány; de amidőn azon első kérdésére a várbeli plebános úrnak: »Az úr feleséges ember lévén hogy él ily botránkozó életet?«, a következőkép felele neki Privorszky János: »Hát hogy él Ürményi őexcellenciája? Hogyan élnek a papok?«; látta a tisztelendő úr, hogy ily betyár ember keményebb hatóság elébe való, azért is e jelen keresetét az alólírtnak nem őelébe tartozónak nyilvánítja.*” Az említett „egyházi bíróság” csupán a helyi plebános elé való beidézést jelentette (korábban már volt róla szó, hogy ez időben Majsch Jakab prépost viselte e tisztelet). A Privorszky által indulatosan emlegetett „*Ürményi őexcellenciája*” közelebbi kilétét sajnos

83 *Hermann Róbert*: Gondolatok a XIX. század közepi források kiadási módjáról. FONS 5. (1998) 1. sz. 153–155. p.

84 Vagyis váltóforintot; ez a papírpénz Mária Terézia korától az ún. „osztrák értékű forint (o.é. Ft)” 1858-as bevezetéséig volt forgalomban. (Magyarország története a 19. században. Szerk.: Gergely András. Bp., 2005. 337. p.).

85 *Bourke, Joanna*: Working Women: The Domestic Labor Market in Rural Ireland, 1890–1914. In: *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 21, No. 3 (Winter, 1991), pp. 479–499. 479. p.

nem bírtam kideríteni. Tény, hogy ekkoriban az Ürményi család tagjai ismert és jó cselekedeteik, valamint viselt tisztségeik alapján népszerű közszereplők voltak — „fekete bárányról” nincs tudomásunk... Az „öxellenciája” cím alapján, amely püspökök, illetve nem egyházi rangú személyek esetében legalábbis miniszteri szintnél alkalmazandó, csupán a nádorral is jó viszonyt ápoló idősebb Ürményi Józsefekre gondolhatnánk — valószínűbb azonban, hogy a megszólítást csak általánosan értette a férfi, és inkább a főnemesi család egy kevésbé ismert tagjáról lehetett szó. Természetesen könnyen lehet az is, hogy a *mi* ismereteink pontatlanok, és a nemesurak között (a Várban) élő, s őket kiszolgáló, *kortárs* kereskedő tudott többet a *jelen* kutatóinál... Másik, a papokra vonatkozó kifakadását pedig általánossága és a tárgytól való túlzott eltérése miatt nem is kutattam tovább.

Az ügy kivizsgálásával a városi tanács Keller Ferenc városkapitányt⁸⁶ bízta meg, aki az alábbi jelentést tette: „*Miután az érintett feleket [...] semmiképpen egyezsége nem bírhattam, folyamodó Fogt Anna folyamodását nevezett Privorszky Jánosnak nyilatkozás végett kiadtam, melyben írt a 2) alatt a panaszlott Privorszky János megisméri ugyan, hogy önéki a folyamodóval, ki már azelőtt is mástól gyermeket szült, többször közlése volt [sic!], melyért mindannyiszor ötet becsületesen meg is jutalmazta; azt mindazáltal egyenesen tagadja, hogy őtőle esett volna teherbe, minthogy nem csak ő, hanem mások is járván hozzája, szinte azok is élték [sic!]; valamint szinte azt is, mintha ő az úgynevezett Cantharidest Ménesi borbán gyermekvesztés végett nékie adott volna, minthogy az ő kereskedésében ily cikk nem találtak, se pedig ellene próbát senki fel nem hozhatná, hogy ő ilyes szereket valamely gyógyszeresnél vásárolt volna; mely körülményeket a panaszlott nejeének itt, a 3) alatti nyilatkozatával együtt a tekintetes tanács eleibe leendő elintézés, vagy a netalán szükséges további rendelkezés végett ezennel terjesztvén, megkülönböző tisztelettel maradok.*” Ezek alapján aztán a hatóság lezárta az ügyet, és erről írásban értesítette az érintetteket.

Ide, a városkapitányi jelentéshez mellékeltek az fűszeresnek és nejeének német nyelvű⁸⁷ vallomását is. Ezeket olyan, új információkat is tartalmaznak az ügyre nézve, hogy érdemesnek tartok egyes részleteket szó szerint idézni.

---

86 Keller Ferenc, budai tanácsnok. Városkapitány volt 1828-tól 1863-ig. *Schmall*, 1899: 307. p.

87 Az ügy hivatalos iratai mind magyarul íródtak, de Privorszky János és neje vallomása, valamint az azokhoz csatolt mellékletek (egy orvosi látélet és egy magánlevél) németül — ez is alátámasztja azt, hogy a hatóság a törvény szerint előírt magyar nyelvű ügyintézését folytatott, de az ügy szereplői számára a német volt az általánosan használatos nyelv (lásd. 10. sz. jegyzetemet).

Elsőként itt van egy olyan állítás, amit tényként kezel mind Privorszky, mind felesége, bár homlokegyenest ellentétes a Fokt Anna által leírtakkal: vagyis, hogy a lány más férfiakkal is viszonyt folytatott! Privorszky ugyanis így kezdi saját elbeszélését: „*A tévesen Lindenhoferként is ismert Anna Vogtot egy bordélyban ismertem meg...*” Ezek szerint a leány bizony prostituált volt... ezzel a lehetőséggel később még bővebben foglalkozni fogok; de vajon, hogy vajon kik ismerték Anna Foktot „Linderhoferként”? Ilyen névvel én egyáltalán nem találkoztam a levéltári iratok átfésülésekor; valószínű tehát, hogy egy olyan, informális *alias*ról van szó, amit csupán a beavatottak (a bordély és közönsége) ismertek.

Vallomásában a fűszeres határozottan azt állította, hogy már szakított a lánynyal a teherbe esés idején. Ez a szakítás azonban távolról sem volt véglegesnek nevezhető.⁸⁸ Anna ugyanis megint csak visszaédesgette magát a férfihoz, és tovább folytatta vele játékait, amelyek végső célja — amint azt addigra már vallomásában írva a fűszeres is belátta — az volt, hogy a lány a belehabarodott Privorszkytól („*Be kell vallanom, hogy én annyira hozzá voltam kötve ehhez a kéjnői bujaságból kitűnően kiképzett, csalogató Vénuszhoz...*”) minden vagyonát kizsarolja („*különleges feladatának tekintette, hogy engem, és az én nejemet teljesen földönfutóvá tegyen*”).

Jozefa asszony szerint a volt szerető elbizakodottságában odáig ment, hogy bizonyos iratokat Anna Privorszky néven írt alá: „*A nő rá akarta beszélni a férjemet, hogy készítsen egy végrendeletet az ő javára, és, hogy hamis kötelezvényeket állítson ki arra az esetre, ha a férjem korábban halna meg, mint hogy nekem el kellene távoznom az élők sorából.*” Ez sajnos nincs jobban kifejtve, úgyhogy nem tudjuk meg, hogy miféle papírokról lehetett szó — a fűszeres talán a kereskedésbe is engedte őt beleszólni? Az, hogy a kereskedőfeleségek gyakorta sok és hasznos munkát folytattak a boltban, sőt, az egész ügyvitelben, nem újdonság.⁸⁹ Privorszky né viszont egyenesen úgy nyilatkozik, hogy a várbéli fűszerüzlet csak az ő szorgalmának és tehetségének köszönhetően működött, mert a férfi minden gondja szeretőjének dús megajándékozása volt: „*Ezért van az, hogy a vagyonunk is, az én közismerten fáradhatatlan tevékenységem és gazdálkodásom ellenére, nem, hogy nem növekedett (ami könnyen megtörténhetett volna, ám e pióca, nevezetesen a gyanúsított Fokt mellett nem sok szóhoz jutott a férjem), hanem rendszerint csökkent, aminek mi most szenvedjük kárát.*” Az üzlet visszaesése egyébként

---

88 Vö. „*Mély verem a parázna nő, és szoros kút az idegen asszony.*” (Péld 23:27)

89 Mátay, 2006. 182. p.

nem szembetűnő az adózási dokumentumokat⁹⁰ megvizsgálva.⁹¹ Úgy tűnik, hogy Jozefa asszony haragját is elsősorban a lány kártérítési igénye váltotta ki: „*Mit akar ez a teremtés, egy segélyt magának, és családjának? Vele együtt kellene megbüntetni őket, mert tudniuk kellett a kérdéses fennálló viszonyról.*”

A lány számára (legalábbis anyagilag) kedvező kapcsolatnak mindenesetre szomorú vége lett, így Fokt Anna megpróbálta menteni a menthetőt; ám, ami a lány kártérítési követelését illeti, a fűszeres egyértelműen visszautasította: „*Az a további vádja, hogy én neki ménesi borban tüzesítőszert adtam be, teljesen alaptalan; az üzletemben nem szabad ilyen szert árulnom, és ő is tudja, hogy csak orvosi előírásra kapható a patikában.*⁹² *Nekem nem is volt okom — mint ahogy azt ő előadta — az ő vérét felhevíteni; mert a szakítás után én többé nem akarhattam már jóindulatú közeledést tőle. A tanúsító orvosi bizonyítvány (2./.) pedig fel fogja tüntetni, hogy a kérdéses abortusz nem az én elővigyázatlan együttműködésem következtében történt. (...)*” E mellékelt irat egy orvosi látlelet, amelyet a történetek után, 1841 decemberében Schöfft Károly orvosdoktor készített Fokt Anna egészségi állapotáról. Ebből is az derült ki, hogy a lány megromlott egészsége a „*mértéktelen együtt hálásnak*” és az azt követő vetelésnek volt köszönhető.

Privorszky azt állította, hogy a szakítás után szeretőjének hozzá írt könyörgő leveleinek hatására⁹³ történt, „*hogy ennek következtében én újra felkerestem, és ajándékokkal láttam el őt; de ettől az időtől fogva közelebbi érintkezést már nem tartottam vele; következésképpen az ő általa előadottak egyáltalán nem állják meg a helyüket, vagyis, hogy ő tőlem esett volna teherbe; mert először is: én mindig elkerültem a teherbe esés lehetőségét, s hogy ebből a bűnös szorításból kikerüljek csak egy megfelelő alkalomra vártam; amely okból kifolyólag — ahogyan már mondtam — vele régóta nem háltam együtt*”. Azt, hogy ez mennyire hihető,

90 BFL IV. 1005. c. 222–263. kötet; BFL IV.1005.d. (= Buda Város Adóhivatalának iratai — Adóbeszedési könyvek „Contributions Perceptionsbuch” 1786–1848). 70–103. kötet.

91 Természetesen a férfi nem csupán a bolt bevételeiből finanszírozhatta Fokt Anna kitarását, hiszen a házaspár más vagyonának (pl. szőlőjüknek, stb.) elidegenítésével is fizethetett (Nagy Jánosnak köszönöm, hogy erre felhívta a figyelmemet).

92 Ezen állításokkal szemben megjegyzendő, hogy Privorszkyék egyik szomszédja, Kramolin Alajos — aki nem mellelesleg a feleség rokona volt — patikusként tevékenykedett... Egyébként a természetes eredetű mérgek nem voltak annyira hozzáférhetetlenek. (Mérgekverők. Szerk.: Mátay Mónika. Bp., 2016. 22. p.)

93 A fűszeresnek szóló, német nyelvű levél „Nina Vogt”-ként van szignálva; az irat egyébként egy másolat, amelynek hitelességét Rác Ede ügyvéd tanúsította (aki különben Privorszky szomszédja volt).

persze lehetetlenség kideríteni. Valószínűleg még további kérdésfeltevések sem adhatnának erről valós megerősítést, vagy cáfolatot — de hát a vallomások igazságtartalma örök dilemma minden olyan részlet esetében, ahol tárgyi bizonyíték, illetve tanúk híján kell döntenie annak, aki a nyomozást lefolytatja.⁹⁴

A fűszeres ugyancsak értetlenségét fejezi ki volt szeretőjének azon vádját illetően, hogy a vele való kapcsolat miatt komoly házassági ajánlatokat is visszautasított. „*Ő közönyös az iránt, hogy én egy házasság ember vagyok, következésképpen ő nem jöhetne hozzám; miért tart akkor engem olyan szorosan, ha férjhez is mehetett volna? Én a legkevésbé sem hátráltattam őt ebben. Isten tudja meddig akart még piócaként rajtam lógni. Én nem fogom annyira bántani az eltűnését. Ez az egész csak az én vagyonom miatt történt — ő teljesen ki akart rabolni engem és a feleségemet, s most dühös, mert csalatkozott, és bosszúért liheg, amúgy is övé az én vagyonom nagy része, amit bűnözőként kicsalt tőlem. Jog szerint el kellene őt fogni ezért a kifosztásért...*” Mindezeket a feleség nyilatkozatában is olvashatjuk, ám itt, vallomása végén már határozottan kiérezni a sorokból a férfi megrendült lelkiállapotát is: „... ő engem csak újra meg akar félemlíteni; és ő merészeli itt a tekintetes hatóságokat segítségül hívni? Úgy ajánlom én, alázatosan alulírott teljes tisztelettel magamat, miként az én törvényes feleségemet is, a folyamodó, eme közismert kéjű ellenében a továbbiakban legkegyesebb védelmébe [...] engem ő gyakran megfenyegetett [...] hogy, ha én őt elhagyom, és — mert én őt valóban elhagytam — ha többé hozzá nem fogok visszamenni, engem agyonszúr, és a véremlében akar fürdeni...”

Ennek bizony már fele se tréfa — ez ugyanis halálos fenyegetés! Legalábbis a mi korunkban ez egy komoly vádpont lehetne a volt szerető ellenében; ám itt valószínűleg nem jelent mást, mint egy hatásos frázist, amivel Fokt Annát akarja a férfi még jobban „eláztatni”. A 19. században a leleményes ügyvédek által fogalmazott *instanciák* hemzsegték az ilyen jellegű, a kívánt hatás elérése kedvéért gyakran túlzásokba eső jellemzésektől, így a hatóságok valószínűleg nem szenteltek túlzott figyelmet e vészjósló szavaknak sem. Annál inkább nem, mivel Fokt Anna korábban közölt beadványait is nyilvánvalóan ügyvéd (de legalábbis tollforgatásban, cifra fogalmazásban jártas személy) írta — ebből kiindulva tehát azt az állítást, hogy a lány halálosan megfenyegette volt szeretőjét, mégsem vehetjük készpénznek. A városkapitányi jelentéshez mellékelte másik vallomás a fűszeres nevének véleményét mutatja be, amely sok tekintetben azonos Privorszkyéval:

---

94 Arnold, John H.: Történelem. Nagyon rövid bevezetés. Bp., 2000. (a továbbiakban: Arnold, 2000.) 137–138. p.

„A férjem belátta, hogy a további házasságtörő együttélés a csaló Fokttal az ő hatalmas ostobasága miatt van, többször megpróbált kiszabadulni.” A feleség elbeszélte azt is, hogy a fiatal nő a szakítást követően is állandóan a fűszeres nyomában volt, s mindent megtett, hogy újra büvkörébe vonja őt: „De ő minden szirén-gyönyörével újra magához akarta ragadni a férjem érdeklődését; amit ő az én túl gyenge férjemnél sajnós el is ért. Elment még a Szentháromságig is, hogy a boltunk után majdnem a szobánkig üldözött minket. Nem átallott minket a mi Isten szent templomában is meglesni.” Privorszkyék a Tárnok utcában laktak, ahonnan nem volt messze a Szentháromság tér és a Nagyboldogasszony-templom, ahová jártak — valószínűleg itt leste őket Fokt Anna. „A férjem tagadja, hogy az ő állítólagos terhességében vagy elvetélése előtt egyáltalán része lett volna [...] Ő a férjem barátnője volt, az ügy természetéből következően feltehető, hogy másoknak is kötélnek állt; amely feltámadt gyanú az által lett bizonyossá, hogy ő kicsapongó magaviselete miatt volt már bepanaszolva a pesti városkapitánynál is; következésképpen, elfogadva, hogy terhes volt is; Isten tudja, milyen oka lehetett rá.” Vagyis a vetéléshez semmi köze a fűszeresnek, annál is kevésbé, mivel a lány másokkal is viszonyt folytatott.

Ennél a kérdésnél érdemes elidőzni még egy kicsit. Privorszky János vallomásában azt állította, hogy Fokt Annát egy bordélyban ismerte meg. Ez valószínűleg nem egyedi eset, hiszen egy állandó szeretőre hol is lehetne könnyebben szert tenni, mint éppen egy nyilvánosházban?⁹⁵ Viszont néhány dolgot már ebből az egyszerű állításból leszűrhetünk, illetve ez az információ újabb gondolatokat vet fel a további kutatáshoz! Ha a férfi rendszeresen bordélyba járt, az alátámaszthatja a szerető levelének azon részét, hogy a fűszeres felesége „tehetetlen volt”; vagyis Privorszky a házásélet „pótlására” ott kereshetett magának „vigasztalást”. Hozzávehetjük még azt a tényt is, hogy a házaspárnak nem született gyermeke — pontosabban csak egy, és ő is hamar meghalt. Talán ez — a korban korántsem szokatlan, de a házaspár számára bizonyosan megrázó — esemény olyan traumát jelentett a feleségnek, hogy a történetek után elutasította férje közeledését? Esetleg neki is „testi nyavalyái” maradtak vissza a szülés után, és ez hiúsította meg a rendes együttlétüket? Sokszor hasonló okok állnak a férfiak nyilvánosház-látogatásának hátterében,⁹⁶ illetve, egyes gazdag férfiak (különösen a feltörekvő, pol-

---

95 A bordélyokat látogató férfiak közül sokan szeretik az „állandóságot”, és hosszú ideig járnak ugyanazon lányhoz, vagyis egyfajta „ál-házasságot” imitálnak a gyakran felkeresett prostituálttal való viszonyukban. *Alain Corbin: Szexuális nyomor és prostitúciós kínálat.* In: *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet.* Szerk.: Léderer Pál. Bp., 1999. 224. p.

96 Uo. 218–220. és 224. p.

gári kereskedőréteg tagjai közül) a pénzen vett szerelmet egyszerűen ugyanolyan „árunak” tekintették, mint bármilyen luxuscikket⁹⁷ – igen valószínű tehát, hogy Privorszky számára semmiféle erkölcsi vagy érzelmi problémát nem okozott a bordélyba járás. Mindenesetre, bár jelen esetben nem tudunk semmi biztosat a hitvesek intimitásáról, a férfi vallomásában nyíltan hivatkozik „más kéjnöire”. Ha viszont ilyen „nagy étvágyú” volt a fűszeres, akkor vajon mégis mi lehetett az, amivel Fokt Anna tartósan magához tudta láncolni, sőt, képes volt tekintélyes összegű „javadalmaszt”, és ezen felül még házbérlést, ajándékokat is kiudvarolni tőle? Erre a választ maga Privorszky adta meg vallomásában: „*Engem 18 éves, állítása szerint tapasztalatlan leányként ígéreteseivel magába bolondított. Csendességével ellentéte volt az én közönséges kéjnöimnek...*” Anna magatartása tehát feltűnően különbözött a többi bordélylakótól. A múlt század eleji prostituált-szakértő orvos, Áldor Viktor szerint egy szegény lány, aki visszafogott és jó modorú, különösen vonzó volt még a magasabb osztálybeli férfiak számára is⁹⁸ — Fokt Anna is így hívhatta fel magára a jómódú fűszeres figyelmét. Arról pedig, hogy az ő esetében milyen is lehetett ez a bizonyos jó modor és stílus, egy, a vallomáshoz mellékelt szerelmeslevél is tanúskodik, amelyet a lány Privorszky névnapjára küldött.⁹⁹

A még alaposabb elemzés kedvéért ide kívánczik egy rövid áttekintés a budai prostitúció helyzetéről.¹⁰⁰ Az „üzletszerű kéjelgés”¹⁰¹ természetesen Budán sem volt szokatlan, sőt; s bár a korábbi évszázadok elbeszélő forrásai többnyire hallgattak róla, a jogi szabályozás egyértelműen tanúskodik arról, hogy a hatóság már korán a jelenség kezelésére kényszerült.¹⁰² A kéjnö személye azért volt fontos, mert a Biblia tanításai ellen vétkező életformát („*parázna*”) képviselt, és ezért a középkori egyházi felfogásban prostitúció kiirtása Istennek tetsző cselekedet

---

97 Uo., 216–217. p.

98 *Áldor Viktor: A prostitúció.* Bp., 1922. 188. p.

99 Lásd. 93. jegyzetemet.

100 A korszakbeli prostitúció bővebb leírását lásd *Szécsényi Mihály: Rosszéletű nőszemélyektől a bordélyházakig: a prostitúció első szabályozása/reglementációja Pesten és Budán 1850-ben.* In: *Sic Itur ad Astra* 66. (2017) 117–156. p. — különösen 125–132. p. Én csak a tanulmányom szempontjából minimálisan bemutatandó elemekre szorítkoztam.

101 Ez a mai, jogi nyelvi *technicus terminus* itt természetesen anakronizmus, noha a prostitúció definíciója már Fülöp fermói püspök és pápai legátus 1279-es zsinati rendelkezésében is nagyjából azonos a maival. *Doros Gábor–Melly József: A nemi betegségek kérdése* Budapesten, 1–2. kötet. In: Bp., 1930. 660–661. p. (Statistikai Közlemények 61/1–2.)

102 Uo., 468. p.

volt; ezzel ellentétben a világi hatóság (főként a városi tanács) „*a felszaporodó és mintegy külön kasztját tömörült prostitúcióval szemben a megalkuvás, türelem és elnézés álláspontjára helyezkedett, miután valószínűtlennek látta, hogy akár tüzzel-vassal is ezt a társadalmi betegséget ki lehessen irtani.*”¹⁰³

A felvilágosodás eszméi ismét csak az erkölcsök védelmében üzentek hadat a nem kívánatos jelenségeknek: Mária Terézia és II. József egyaránt tüzzel-vassal irtotta a prostitúciót, mint a keresztény erkölcsöt, s így az állam rendjét is veszélyeztető tevékenységet.¹⁰⁴ Ennek ellenére a bordélyok a reformkorban ugyanúgy megtalálhatók voltak Pest-Budán, de működésükről kevés információnk van, mivel ekkor ez a jelenség amolyan „félíg tiltott–félíg túrt” dolog volt.¹⁰⁵ A dualizmuskori „bárcás” szabályozás előtti időszakból nem nagyon maradtak fenn összeírások a bordélyok lakóiról, így a volt szeretőről sem lehet ma már kideríteni, hogy melyik „műintézmény” lakója lehetett. Pesti kapcsolatai miatt Fokt Anna nagy valószínűség szerint eredetileg ott is „dolgozhatott”, és Privorszky azért emelte ki őt, és költöztette át Budára, hogy a közelében legyen¹⁰⁶ — jóllehet, az iratok alapján az sem egyértelmű, hogy pesti bordélyról lehet szó — ugyanis természetesen Buda külvárosaiban is megtalálhatók voltak a „kéjnötelepek”.

Ez a közelség aztán megbosszulta magát: amint azt már fentebb említettem, Privorszky, és neje is egyöntetűen állították vallomásukban, hogy Fokt Anna még azután is zaklatta a fűszerest, miután az határozottan kiadta útját. Miből állhatott ez a „zaklatás”? Anna titokban, vagy tán nem is olyan leplezve, mindenhová követte a férfit (ahogyan már a vallomásoknál is leírtam), így akarván lelkiismeretére nyomást gyakorolni. Ez bizonyára kellemetlen lehetett, de itt legalább tudunk arról, hogy a férfinak volt miért kényelmetlenül éreznie magát. De találkoztam olyan esettel,¹⁰⁷ ahol az iratok csak egyoldalúan¹⁰⁸ mutatnak be egy hasonlóan pikáns szituációt: a városkapitány irathagyatékában található egy levél, amelyben magának a nádornak az egyik embere keveredik rossz hírbe! Preis János ugyanis arról panaszkodik, hogy bizonyos Müller Terézia, aki „a városi tanács előtt is ismeretes,

---

103 Uo., 662–663. p.

104 *Siklóssy László: A régi Budapest erkölce.* Bp., 2002. 246–250. p.

105 A városkapitányhoz és a tanácshoz többször érkezett lakossági panasz az itt-ott illegálisan működő „nyilvánosházakról”, de ezeket általában nem követte komolyabb retorzió.

106 Ne felejtjük el, hogy ekkoriban még állandó hid sem volt a Dunán, vagyis a Pestre való közlekedés nehézkes volt (a hídpénz költségeiről nem is beszélve).

107 BFL IV.1012. (= Budai Levéltár — Városkapitányi iratok 1786–1873). sz.n./1842.

108 Az ügynek nincs nyoma más iratokban, tehát valószínűleg nem volt annyira komoly következménye.

becstelen személy”, megrágalmazta őt azzal, hogy születendő gyermekének apja, s ezért anyagi támogatást követelt a férfitől. A nádor háziszolgája megrökönyödve állt e vakmerőséggel szemben, hiszen ő közismerten becületes, tisztos házasember, aki az említett nőt alig ismeri, nemhogy bujálkodásra vetemedett volna vele! A férfi számára ez a rágalom roppant kínos volt, ezért is fordult a városkapitányhoz, nehogy kitudódjon az eset, és ez az egész végül az állásába kerüljön...

Ezt a kis exkurzus megerősíti azt a tényt, hogy azért Buda bizony ugyanúgy dúskált „szenzációs” — sokszor pikáns — történetekben, mint Pest!

A jogokról

Jóllehet, a Privorszky-ügy mai szemmel nézve tulajdonképpen egy rendőrségi feljelentés lenne, az eljárás mégsem ezt tükrözi: bár jogsérelemről van szó, Fokt Anna nem a törvényszékhez fordult, hanem a nádorhoz, aki „visszadobta” az ügyet a városi tanácsnak — tehát egy közigazgatási szervnek. Az elutasítás pedig a hatóság részéről végső soron érthető, hiszen Fokt Anna nem tudta bebizonyítani, hogy terhességének a fűszeres lett volna az oka — vagy, hogy a magzat halálának közvetve a férfi lett volna az okozója. Ráadásul, mivel kiderült, hogy a lány prostituált volt, az eljárásban résztvevő, hivatalos személyeknek a felé irányuló empátiája is erősen lecsökkent. Ennek a tisztátalan (és tisztázatlan) szerelmi viszonynak az ismeretében tehát a városi tanács azt a legkézenfekvőbb határozatot hozta, amely semmilyen felforgató (azaz további bajt, költséget okozó) elemet nem tartalmazott: mivel a nő szavai megalapozatlanok, kártérítésnek helye nincs.

Ha ez az ügy ma kerülne a hatóság elé, nem intéznék el ilyen egyszerűen, de majd' száznyolcvan évvel ezelőtt egy idegen (még ha csak a szomszédos Pesten is lakó) nő, hozzá még hajadon, akinek az egzisztenciája legalábbis nem megalapozott, nem esett egyenlő elbírálás alá a köztisztviselőben álló, vagyonos, helybéli adófizetővel — még akkor sem, ha a másik fél is vétkezett... Persze, ha jobban megnézzük, a házasságtörés korábban nem esett ugyanolyan megítélés alá, mint manapság! A középkortól használatos *Budai Jogkönyv* (de még Werbőczy *Hármaskönyve* is) többnyire halállal büntette a házasságtörőt. Ennek gyökere még a római jogból származik, s azt a fajta keleti felfogást tükrözi, melynek értelme, hogy a jog inkább a férj *tulajdonának* tekinti a feleséget, mintsem házastársának.¹⁰⁹

---

109 Bódiné Beliznai Kinga: A házasságtörés megítélése a magyar jogban 1894-ig. In: Jogtörténeti tanulmányok VII. Szerk.: Béli Gábor, Kajtár István, Szekeres Róbert. Pécs, 2005. 110. p.

Ráadásul a házasságtörés tényállásának bizonyításához egy férjzett nőre volt szükség — ha tehát egy nő férfi hajadonnal, vagy özvegyasszonnyal lépett félre, azt nem számították az ilyen esetek közé. Ehhez képest a kánonjog a keresztényi tanításnak megfelelően bármely fél házas állapota esetén kimondta a házasságtörést — más kérdés, hogy ilyen indokkal az egyházi bíróságokat csak válás igénye esetén keresték; egyébként a házasságtörés büntetése az adott joggyakorló világi hatalom kezében volt.¹¹⁰ Lett volna mégis lehetőség arra, hogy fizikailag elkülönítsék a megromlott házasságban szenvedő feleket — ez nem más, mint az ún. „ágytól-asztaltól” való elválás, vagyis a különélés.¹¹¹ Kérdés, hogy Privorszkyné vajon miért nem akart ilyen módon elszakadni bűnös férjétől? Az ő vallomását vizsgálva nem adható egyértelmű válasz.

A büntetőjog szerint tehát nem történt házasságtörés, de egyértelmű, hogy Privorszkyné jogai súlyosan sérültek — különösképpen, ami a közösen szerzett vagyont illeti, hiszen férje azt osztogatta bőkezűen szeretőjének. Az anyagiak eltékozlása miatt az asszony férjét hibáztatta, jöllehet, a történetekért alapvetően Fokt Annát tartotta felelősnek. *„Én vagyok az igazán sértett fél; én alávetem magam a törvénynek, amely számomra teljesen világosan szól; én a férjemmel együtt teljességgel részese voltam azoknak a romlott indulatoknak, amelyek Anna Fokt csápjai által olyannyira veszélyeztettek minket, és még gyalázní is fognak. Ezen felül követelte férjemet; hogyha maga is most ezt állítja, ezt jól felfogni továbbra sem leszek képes. Inkább meghalok, majd utána a takaros gazdaságot tetszés szerint megkaphatják [...] Én olyan állapotban voltam — ahogy ez köztudott — és vagyok még most is a férjem által; olyannyira megkínózva, hogy ezt a tortúrát, ezt a helyzetet senki leírni nem tudná. E gyötrelmek okozója, [...] egyedül a gyanúsított Fokt...”* E drámai előadásból kitűnik, hogy az asszonyt is erősen megviselték a velük történetek. A vallomás alapján azonban elképzelhető az a verzió is, hogy az asszony sokáig mit sem tudott volna a bűnös viszonyról, és a történeteket jobbra csak a szakítás, illetve Fokt Anna feljelentése óta ismerné — és alapvetően férje interpretációjából... Ez mindenesetre kissé igazolná Privorszkyné „visszafogadó” viselkedését. Talán Jozefa asszony szerette férjét, és így hajlandó volt elhinni az „ártatlan” férfi fejét elcsavaró, megátalkodott némbor meséjét... de az is lehet, hogy csupán a közvélemény, az üzlet hírneve, netán –

---

110 Roszner Ervin: Régi magyar házassági jog. Bp., 1887. 260–262. p.

111 Ágytól-asztaltól elválás (*separatio*) esete azt jelentette, hogy az egyház a házastársak különélését ugyan engedélyezte, viszont a jogi kapcsolat megmaradt, tehát új házasságot nem köthettek a felek. Mátay, 2006. 13. p.; Nagy Sándor: A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században. (Doktori disszertáció). Bp., 2012. 80. p.

ami a legvalószínűbb – a vagyon megtartása miatt nem akart botrányt csapni. Mindenesetre az a tény, hogy az ügy kirobbanásakor Privorszky agyvérzést kapott (1841 januárjában, egy nyilatkozatában a fűszerest neje „elméjében meggyengült”-nek nevezi — lásd 15. jegyzetemet), egyfajta isteni büntetésnek látszik, aminek hatására a feleségen felülkerekedhetnek a keresztényi érzések, és talán ezért nem hagyta meghurcoltatni a betegeskedő férfit. Azt is felettébb érdekes lenne megtudni, hogy vajon miért is hallgatta ki Privorszky Jozefát a városi kapitány — talán éppen a férj gyenge állapota miatt volt szükséges „megerősíteni” annak szavait? Vagy esetleg további tanúkihallgatásokra is sor került, csak azokat Keller Ferenc már nem tartotta elég fontosnak jelentésében megemlíteni? Ha így történt, azt sajnálhatjuk, mert bizonyára rendkívül érdekes plusz információkat lehetett volna megtudni belőlük... A házastársak által elmeséltek egyébként meglehetősen egybevágóak, ami arra utal, hogy ők ketten már megbeszélték a történeteket, és Fokt Annával kapcsolatban mindketten hasonlóan gondolkodtak. Úgy tűnik tehát, hogy az asszony a becsületén esett folt ellenére „visszafogadta” férjét. A korban egyébként jellemző volt ez az engedékeny hozzáállás a hűtlen férfiakhoz,¹¹² aminek valószínűleg nagyon is gyakorlatias okai voltak: a válás jogi-társadalmi-anyagi nehézségei. Vagyis okosabb volt nyíltan megbocsájtani, mint vállalni a sok hercehurcát, az egyedül maradás ódiúját — nem beszélve a közös vagyon megosztásáról, ami sok esetben nagyon súlyos életszínvonalcsökést jelentett mindkét fél számára...¹¹³

Összegzés

A Privorszky-ügy kutatása ezzel véget ért, de még megmaradt a fő kérdés a fűszeres és a lány viszonyával kapcsolatban, azaz mi is történt valójában, melyik félnek volt igaza? A történésznek nem feladata az ítékezés,¹¹⁴ de — tudva azt, hogy az olvasók jelentős része igényli a „tisztes” lezárást egy történet végén — én mégis megpróbálok egy általam leginkább lehetségesnek tartott verzióval előállni.

---

112 A református Debrecenben is ez volt a jellemző gyakorlat, ahol pedig a válást az egyház megengedte. *Mátay*, 2006. 171. p.

113 *Roderick Phillips*: Amit Isten összekötött... A válás rövid története. Bp., 2004. 152. p. a továbbiakban *Phillips*, 2004.)

114 E kérdésnek mára olyan vitairódalma van, amelyet szinte felsorolni is lehetetlen, így a magam részéről megelégszem azzal, hogy John H. Arnold álláspontjára hivatkozom (*Arnold*, 2000. 144. p.)

Bármilyen szívhez szóló is Fokt Anna beadványa, az abban lefestett, szerencsétlenségbe jutott, egyszerű leányzónak a férfi vallomásában nyoma sincs: ott egy számító „piócát”¹¹⁵ látunk, akinek leghatározottabb ambíciója a fűszeres vagyonának megszerzése volt! A két narratíva tehát szöges ellentétben áll egymással, de ez természetesen egyáltalán nem meglepő. Nem bizonyított, hogy a lány valóban kéjnő volt, hiszen ezt jóformán csak a férfi vallomásából tudjuk meg, amit a városkapitány is készséggel elfogad (és ebben akár egy adag férfiak közötti cinkosság is lehet). Ugyanakkor a prostitúció egyik formájának számított az a módszer, amikor a kitarított nők családi keretek között tevékenykedtek; ilyen titkos viszonyok pedig már a reformkorban is léteztek.¹¹⁶

Ez esetben a bűntény viszont egyértelműnek látszik (szándékos magzatvesztés), de az ügynek mégsem lett törvényszéki folytatása.¹¹⁷ Vajon miért nem? Nyilvánvalóan a lány agilitásának lehetett szerepe abban, hogy az eset egyáltalán a hatósági eljárásig eljutott.¹¹⁸ Mi motiválhatta őt annyira, hogy egyenesen a nádorhoz merjen panaszával fordulni? Vajon közismert emberiségére apellálva gondolhatta úgy, hogy egy ennyire megalapozatlan ügyben sikerrel járhat József főhercegnél? Vagy csak megpróbálta első körben megkerülni a budai városi tanácsot, hiszen ott alkalmasint ismerhették őt (ha máshonnan nem, hát pesti „kollégáiktól”)?¹¹⁹ Esetleg megpróbált ebben a társadalmilag egyenlőtlen perben olyan védelmezőt találni, akinek nagyobb a hatalma Privorszky-nál, sőt a városi tanácsnál?

Valószínűleg a nő tudatában volt annak, hogy az ügyben betöltött, saját szerepe legalábbis kérdéseket vethet fel egy bírói vizsgálat esetén, így megpróbálhatott olyan stratégiát alkalmazni, amely a férfi felelősségét, vagyis a terhesen is kieroszakolt együttlétet, a magzatvesztést célzó magatartást domborítja ki (és ezzel a szerető normaszegő helyzetét kissé „elkeni”). Ez a fajta védekező viselkedés tipikus volt a jellemzően városi, azaz védelmet nyújtó családi-közösségi háttér nélküli, és a férfiakkal szemben csak magukra támaszkodható nők esetében —

---

115 A fűszeres és neje vallomásukban egyaránt így titulálták a volt szeretőt.

116 A kortársak rendre beszámoltak ilyenekről; pl. a Bártfay László naplójában szereplő Nina is ilyen privát szerető volt. *Kalla Zsuzsa: Női életpályák (2): a titkos szerető és a hivatásos prostituált.* In: Bártfay László Naplói. Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta: Kalla Zsuzsa. Szerk.: Császtvay Tünde. Bp., 2010. 715–734. p.

117 Ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy általában a házasságtöréseknek csak egy töredéke kerül nyilvánosságra. *Phillips, 2004.* 146. p.

118 A korszak sajtójában még nem volt jellemző az ilyen esetek részletes bemutatása, kitérgyalása (én sem találtam semmit erről az ügyről), ami a későbbi (főleg a dualista kori) bulvárcikkek özönéhez képest szokatlan.

119 Amint erre vallomásában Privorszky-né is utalt.

nagyjából a kora újkortól kezdve, amikor a társadalom (az állam és az egyház törekvéseivel összhangban, illetve azokra reagálva) a házasságtörés, a házasságon kívül született gyermekek miatti felelősséget a férfiakra egyre inkább a nőkre hárították át.¹²⁰ Privorszky Jánossal szemben azonban úgy látszik, hogy a lány maradt alul, hiszen jelentős egészségkárosodást szenvedett, elesett jövedelmétől, és a várt kártérítést nem nyerhette el, amellyel magát és családját, még ha más színvonalon is, de eltarthatta volna. Viszont a férfi is megbűnhődött, hiszen végső soron az életébe került a viszony viharos lezárása... Jozefa asszony pedig, akit házastársa megcsalt, majd egyedül hagyott, túlélve a nehéz időszakokat, még hosszú, és legalábbis anyagilag kielégítő esztendőket élt meg.

Az ígért lezárás tehát az én véleményem szerint a következő lenne: mindkét fél felelős volt a viszony folytatása, illetve a kialakult helyzet miatt... Fokt Anna viselkedése talán kevésbé volt számító, vagy rosszindulatú, mint azt a fűszeres beállítani igyekezett, mindazonáltal az egész ügyből kirajzolódik a lánynak egyfajta stratégiája, ami miatt a férfi vádjai legalábbis nem tűnnek teljesen alaptalannak. Az, hogy Anna mennyire volt „pénzéhes”, tulajdonképpen nem is számít, viszont úgy tűnik, hogy a kitartott szeretői viszonyban olyan társadalmi-anyagi felemelkedési lehetőséget látott, amit a kor lehetőségeihez képest még akár „ragyogónak” is nevezhetnénk. Ami a feleséget illeti, őrála viszonylag keveset tudtunk meg, s noha a férjével való kapcsolata nem lehetett nagyon bensőséges, semmi nem utal arra, hogy házasságuk az ő hibájából romlott volna meg; úgy látszik, hogy Jozefa asszony a korban társadalmilag elvárt módon viselkedett. A hatósági intézkedés pedig jól példázza korabeli viszonyokat: a jogegyenlőség még nem általános, helyi szinten pedig a „bírók” is hajlamosak az erősebb félnek igazat adni.

A történet így kereknek tekinthető: bár sok részlet maradt még homályban, de Privorszky János és Fokt Anna históriája — jóllehet, egy szerető tartása semmikor sem nevezhető unikális jelenségnek¹²¹ — mégis egyedinek tekinthető, mert a fennmaradt források között nemigen maradt fenn hasonló ügy, hiszen — ahogyan arról már fentebb volt szó — a házasságtörés ritkán jutott el törvényszéki eljárásig. Ilyen módon a Tárnok utcai fűszeres ügye azzal is kimeríti a *kivételesen*

---

120 *Cerutti – Carvallo*, 2003. 237–238. p.

121 Például — bár teljesen más kontextusban bemutatva — a száz évvel későbbi Budapesten is értesülhetünk ilyen jellegű viszonyról. *Lugosi András*: „Sztalin főhercege” Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején. Fons XVII. (2010) 4. sz. 527–576. p.

normális/normális kivétel fogalmát, hogy egyáltalán látóterünkbe került...¹²² Éppen ezért tartottam fontosnak, hogy egy ilyen ügyet alapos elemzés alá vegyek, hiszen a körülmények aprólékos megvizsgálásával nem csupán erre, de a *feltételezett többi* esetre vonatkozóan is értékes tapasztalatokra tehetünk szert — hiszen a levéltári iratok között lappanghatnak még olyan érdekfeszítő történetek, mint a budai fűszeres és pesti szeretőjének ügye, amelyeket hasonlóképpen érdemes lenne alapos elemzés alá venni...

---

122 A „kivételesen normális” és a mikrotörténelem kapcsolatáról lásd. *Szijártó István: A mikrotörténelem*. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor, Ö. Kovács József. Bp., 2003. 507. p.

UMBRAI LAURA

A BUDAPESTI HATÓSÁGI NÉPKONYHÁK TÖRTÉNETE AZ 1860-AS ÉVEKTŐL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG¹

A hatósági szegénygondozás rendszerének kialakulása

Buda és Pest szegényeiről elsősorban a társadalom gondoskodott karitatív úton. Ebben a tevékenységben a vallási felekezetek és a különböző jótékony egyletek egyaránt részt vettek.² Mindez mégsem a hatóságoknak szociális problémák iránti teljes érzéketlenségének bizonyítéka, hiszen a jótékony egyletek általában éppen egy-egy magas rangú hivatalos személy, vagy annak hitvese kezdeményezésére jöttek létre. Ők voltak azok, akik az irgalmasság jegyében, társadalmi tekintélyüket és kapcsolatrendszerüket latba vetve, az egylet tagjai közé invitálták a város előkelősegeit és tehetősebb polgárait.³ A városi hatóság feladatkörébe azonban sokáig egyáltalán nem tartozott bele a rászorultakról való gondoskodás, hiszen azt tétel-szerűen és a hagyományok szerint is a társadalom feladatának tekintették.

A hatósági szegénygondozás fogalma 1833-ban jelent meg.⁴ Ekkorra ugyanis már érzékelhetővé váltak Pesten és Budán annak a robbanásszerű és ciklikusan jelentkező népességnövekedésnek a társadalmi és gazdasági hatásai, melyek majd az egész 19. századot mind intenzívebben jellemezni fogják. A tömegek városba

---

1 A tanulmány az MTA posztdoktori kutató programja keretében az MTA BTK Történettudományi Intézetében folytatott kutatásaim eredményeként született.

2 Budán és Pesten az első általános jótékony célú egyesületek (a Budai Jótékony Nőegylet és a Pesti Jótékony Nőegylet) 1817-ben jöttek létre. Megalapításuk ösztönzője a napóleoni háborúk nyomában fellépő általános és elsősorban a városokban érzékelhető elszegényedés, illetve az ugrásszerű, főleg az alapélelmiszerek esetén érvényesülő áremelkedés. Lásd *Horony Pálfi Aurél*: A jótékony egyesületek működése Budapesten. Budapest, 1940, 9. p. (Statistikai Közlemények 91/1.) (a továbbiakban *Horony*, 1940.)

3 Az említett két nőegyletet József nádor és felesége, Hermina alapította meg. A budai egylet elnöke gróf Sándor Vincéné, Szapáry Anna grófnő lett. A fő feladatokat (titkár, pénztáros, anyag és szertár gondozó) pedig magas rangú tisztviselők látták el. Az első nőegyleteknek a pénzbeli és természetbeni segélyosztás képezte a legfőbb célját, népkonyha alapításról azonban nem tudunk. *Horony*, 1940. 10. p.

4 *Schuler Dezső*: A hatósági nyílt szegénygondozás Budapesten, Budapest, 1935. 6. p. (Statistikai Közlemények, 75/1), (a továbbiakban *Schuler*, 1935.)

özönlése több olyan változást eredményezett a későbbi Budapest társadalmában,⁵ ami már elkerülhetetlenül szükségessé tette a hatósági szerepvállalást. Hozzá kell tenni azonban, hogy az ekkor meginduló hatósági szegénygondozás nem mutatott egyértelmű lemaradást a nyugat-európai nagyvárosok ekkor még szintén szűk körű szociálpolitikájához képest. A budai és a pesti hatósági szegénygondozás korai szakaszának jelentősége elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a városi hatóság már észlelte a cselekvés szükségességét egy olyan kérdésben, amit korábban egyértelműen társadalmi feladatnak tekintettek.

Nyugat-Európához képest Magyarország politikai, gazdasági és társadalmi elmaradottsága még hosszú ideig és egyre növekvő arányban tükröződött a szegénygondozás területén. A magyar főváros szegénypolitikáját tartósan a rászorultak tízezreit eleve kirekesztő elv jellemezte, mely csak az érdemes (vagyis a munkaképtelen) házi (helybéli születésű vagy illetőségű) szegényekről való gondoskodást tartotta feladatának a szükséges (és a hatóság gazdasági lehetőségei okán is csak minimális) mértékig.⁶ Mindebből pedig az következett, hogy az aránylag szűk körnek biztosított szegényellátással szemben, egyre nagyobb arányban érkeztek a városba vidéki illetőségű (tehát az ellátásból eleve kizárt) többségében képzetlen (vagyis a munkalehetőség szempontjából a változó gazdasági helyzetnek kiszolgáltatott) napról napra élő tömegek.

Budapest 19. századi hatósági szegénypolitikájának fő területe az intézeti gondozás volt. A pénzbeli, illetve az azt kiegészítő — néha helyettesítő — természetbeni (népkonyha, tűzifa stb.) segély pedig csak kicsi, igaz folyamatosan növekvő hányadát fedte le a gondoskodásnak. A segélyezés ugyanakkor messze nem biztosította az arra jogosult munkaképtelen „házi szegények” megélhetését. A hatósági gondozásból eleve kiszoruló, az év bizonyos szakaszaiban (pl. a te-

---

5 A főváros szegénypolitikájához lásd: Horváth J. András: A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a városeyesítés éveiben — Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 2., Budapest, 2010, 375-383. p. (a továbbiakban *Horváth*, 2010.); Susan Zimmermann: Új garnitúra a városházán: szociális reform és politikai változás Budapesten a századforduló után. In: *Mozgó világ*, 17. (1991) 12. sz. 91–100 p.; *Gerhard Melinz – Susan Zimmermann: A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform? Kommunális közjótékonyosság Budapesten és Bécsben (1873–1914)*. Aetas, 9. (1994) 3. sz. 44. p. (a továbbiakban *Melinz – Zimmermann*, 1994.)

6 Az 4682/1867. sz. belügyminiszteri rendelet is a községek köteleességévé tette a saját (helyben született) szegényeiről való gondoskodást, amit azután az 1871. évi XVIII. a községek rendezéséről szóló törvénycikk 22 §-a is megerősített, hasonló szellemben fogalmazták meg az 1872. XXXVI. tc., a fővárosi törvény 105 §-át is. *Csorna Kálmán: A szegénygondozás Budapesten*. Budapest, 1931, 69. p. (Statistikai Közlemények, 62/1.) (a továbbiakban *Csorna*, 1931.)

lente szünetelő építkezések miatt) munka nélkül lévők és az elégtelen nagyságú hatósági segélyen tengődők problémájával, a koldusok növekvő sokasága képében, nap mint nap szembesülhetett a lakosság.⁷ Mindez pedig, nem utolsó sorban vallási neveltetése okán, a város polgárságát cselekvésre, vagyis az irgalmasság hívó szavára, a jótékony egyesületek munkájához való csatlakozásra ösztönözte.

Az így kialakuló, és tulajdonképpen a korábbi hagyományokra épülő rendszernek, illetve a város minimális megterhelése elvének megfelelően mondta ki a községek rendezéséről szóló 1871: XVIII. törvény cikk a szegénygondozás kérdésében a magánjótékonyosság elsődlegességét: „amennyiben a jótékony intézetek segélye és egyesek könyöradománya a község szegényeinek ellátására elegendő nem volna, a község a helyi viszonyokhoz képest⁸ gondoskodni tartozik a községben illetékes mindazon szegények ellátásáról, kik magukat közsegély nélkül fenntartani egyáltalán nem képesek.”⁹

Budapest első szegényügyi szabályrendelete 1875-ben született meg, mely a tanács hatáskörébe sorolta a városi közsegélyre szorulókat ellátását. Ebben a rendszerben jelentős változást hozott a főváros kerületei előljárásságáról szóló 1893. XXXIII. tc., ami a szegényügyi igazgatás intézését már megosztotta a tanács, a kerületi előljárásságok, a kerületi választmányok,¹⁰ valamint a kerületi közjóté-

---

7 *Kocsis Attila*: A koldulás helyi szintű kezelése Magyarországon a dualizmus korában. In: *Aetas* 25. (2010) 1. sz. 5–23. p.

8 Vagyis a közsegélyezés mértékét a törvény a magánjótékonyosság mérvétől, tehát a helyi társadalom gazdasági erejétől tették függővé. Ez pedig azt jelentette, hogy a szegények segélyezésének mértékét továbbra sem a rászorultak szükségletei, hanem a közösség és a község vagyoni helyzete határozta meg. *Liber Endre*: A szegényügy szervezete. In: *Városi Szemle*, 13. (1927) 558. p. (a továbbiakban *Liber*, 1927.)

9 *Horváth*, 2010. 378. p.

10 A kerületi választmány az előjáró elnökle alatt álló, a kerület választói által a községi választók köréből 6 évre választott 24 tagútestület. Ez teremtett lehetőséget a hatóságnak arra, hogy a kerület polgárait bekapcsolja a hatóságok szegénypolitikájába, s ezáltal hivatalossá tegye a korábbi, hagyományokon alapuló rendszert. Ennek a testületnek volt a feladata, hogy megvizsgálja a közsegélyre szoruló szegények vagyoni és családi viszonyait, munkaképességüket a kerületi tisztiorvos útján, megállapítsa illetőségüket, majd ezek ismeretében javaslatot tegyen a segélyezés formájára. Sok egyéb tevékenységen túl a kerületi választmány vállalta fel — lehetőség szerint a társadalom erejére támaszkodva - a népkonyhák létesítését és fenntartását is. Szabályrendelet Budapest székesfőváros kerületi előljárásságairól, II. fejezet az előljárásságok hatósági illetőségéről, 11. §. Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1894. február 28. 8. p.; *Schuler*, 1935. 6. p., *Flaxmayer József – Medricky Andor*: A kerületi előljárásságok szerepe Budapest székesfőváros közigazgatásában. Budapest, 1931, 175. p. (Statistikai Közlemények, 64/3.), *Csorna*, 1931. 23. p.

konysági bizottságok között. Ezáltal megvalósult a szegényügy decentralizálása, hiszen az elsőfokú hatóság feladatát már a problémához jóval közelebb álló előjáróságok látták el. További jelentős előrelépést hozott az 1905. évi szegényügyi szabályrendelet, mely az illetőség függvényében eltérő mértékben ugyan, de már valamilyen fokú gondoskodást vállalt a városban lakó összes, önhibáján kívül nyomorban sínylődő segélyre érdemes személyről.¹¹ Emellett elvként fogalmazta meg a szabályzat, hogy a korábbi szociálpolitikai célokat kibővíti a szellemi és erkölcsi köznyomor megszüntetésével, valamint a segélyezettnek a társadalom kereső tagjai körébe való visszasegítésével. Ez a szabályzat ismertette meg a városlakókkal a segítségnyújtás jelszavával intézményesült közjótékonyosság egy további újítását: a szegénygyámok (1908-tól a gyermekgyámok) rendszerét.¹² Ők voltak azok a módosabb polgárok közül kikerülő önkéntesek, akik a szegényügy szempontjából a rájuk bízott területen élő rászorultak ügyes bajos dolgaiban eljárak, ezáltal támogatva a kerületi választmányt a szegénygondozó szerepkörének ellátásában.

A századfordulótól kezdve a hatóság és a társadalom szegénygondozó munkájának összehangolásában fontos szerepet kaptak a kerületi általános közjótékonyossági egyesületek is, melyek a hatóságok, tehát a kerületi előjáróságok és a kerületi közjótékonyossági bizottságok működését egészítették ki.¹³

A 19. század utolsó harmadában a társadalmi jótékonyosságot korábban mozgósító, a napi sajtóban is megjelenő irgalmasság jelszavát, a segítségnyújtás hívó

---

11 Az illetőségnek, ami a helyi születés, vagy két évi folyamatos helyben lakás és adófizetés révén volt megszerezhető, továbbra is szerepe volt, vagyis azokat, akiknek budapesti illetősége nem volt megállapítható, csak minimális közsegélyben részesítették, és lehetőség szerint azt is az illetőségi község terhére. *Liber*, 1927. 562. p.; *Sipos András*: Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914, Budapest, 1996. 241. p. (a továbbiakban *Sipos*, 1996.); *Melinz-Zimmermann*, 1994. 42. p.; *Schuler*, 1935. 11. p.

12 Az 1850-es évektől kezdődően Elberfeldben alkalmazott rendszer átvétele szintén a társadalom szerepvállalásának adott hivatalos keretet Budapesten. 1905 előtt is, más alapokon ugyan, működtek szegényatyák a városban, azonban a szegénygyámok, majd a közgyámok meghonosítása, különösen nagyobb számuk okán, sokkal eredményesebbé tette a szegénygondozást. A szegénygyámokat a kerületi előjáró járásokba osztotta be, lehetőleg úgy, hogy egy-egy megbízottal minél kevesebb gyámolt jusson. Ezáltal a segélylehetőségeket jól ismerő patrónusok és a gondozott család között szorosabb kapcsolat is kialakulhatott, miközben a szegénygyámon keresztül a hatóság megbízható információkhoz jutott.

13 Vagyis a város szociális feladatainak ellátásában a kerületi (hatósági) közjótékonyossági bizottságok mellett a kerülethez kötődő (társadalmi) általános közjótékonyági egyesületek is részt vettek. Ezek vezetői a kerületi közjótékonyossági bizottságok tagjaiból kerültek ki, tagságukat pedig továbbra is a kerület lelkes emberbarátai adták.

szava váltotta fel. A korábban felülről szerveződő, általában magas rangú egyházi vagy hivatalos személyek kezdeményezésére és az emberek hitbeli neveltetésére építő felebaráti szeretet mozgalom fokozatosan alakult át a társadalom irányából szerveződő a szolidaritás elvét sokkal inkább átélő (bár attól még mindig bizonyos távolságot tartó), segítő tevékenységgé, ami majd a világháború éveiben, a Budapesti Központi Segítő Bizottságok működése nyomán teljesedik ki.

Az éhezőknek ételt adni — egy felebaráti szeretetmozgalom története, a hatósági népkonyhák előzményei és kezdetei

A társadalom peremére szorultakról való gondoskodásnak mindig is megvoltak a hagyományai. Az egyház tanításán keresztül az emberek neveltetésének természetes része volt az irgalmasság testi és lelki cselekedeteinek¹⁴ mindennapi gyakorlása. Ez jól kiegészítette a város által „saját” szegényei részére pénzsegély formájában biztosított „alamizsnát.”

A 19. század közepén például a szegényházakban hetente több alkalommal levest osztottak a rászorultaknak, vagy időről-időre egy-egy gazdagabb polgár, vendéglős nyitott a hideg téli napokra levesosztó intézetet.¹⁵ A Szent Vincéről elnevezett térezvárosi szürke nénék alkalmanként jószoigálati intézményeket tartottak fenn a munkalehetőségben szűkölködő telek idejére.¹⁶

---

14 Az irgalmasság testi cselekedetei a katolikus tanítás szerint: 1. az éhezőknek ételt adni, 2. a szomjazóknak italt adni, 3. a szegényeknek ruhát adni, 4. az utasoknak szállást adni, 5. a beteget és 6. a börtönökben lévőket látogatni, 7. a halottakat eltemetni. Az irgalmasság lelki cselekedetei: 1. a bűnösöket meginteni, 2. a tudatlanokat tanítani, 3. a kételkedőknek jó tanácsot adni, 4. a szomorúakat vigasztalni, 5. a bántalmakat békével tűrni, 6. az ellenünk vétkezőknek megbocsátani, 7. az élőkért és a holtakért imádkozni.

15 Így tett például a Lipót (ma Váci) utcai sörház tulajdonosa is. Erről és a hatósági népkonyhák előzményeinek történetéről bővebben lásd *Holló Szilvia Andrea: A hatósági népkonyhák szervezésének kialakulása.* In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 27. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1998. 85–91. p. (a továbbiakban *Holló*, 1998.)

16 Az 1859 és 1861 közötti időszak telén, majd a következő évtizedben már rendszeresen az elnevezésüket ruházatuk után kapott irgalmas rendi szürke nénék, a Próféta (ma Hegedű) utcában végezték jótékony tevékenységüket, a későbbiekben pedig már Budán is tartottak fenn ilyen intézetet. Az ő szerepvállalásukat nevezhetjük az első, jótékonsági buzgalmából felállított népkonyhának. *Holló*, 1998. 85. p.; „A népkonyhák Budapesten.” *Budapesti Hírlap*, 1884. december 4. 2. p.

Kossuth Lajos már 1846-ban felvetette egy írásában, hogy értekezni kellene a város módosabb polgár családjaival egy „a szegényebb városnegyedekben esz-közlendő élelmezési konyhavállalatról [...] hol a szegények [...] olcsó kiállítási árért meleg (talán Rumfort-féle)¹⁷ levessel s egy darab hússal magokat elláthatnák. Kolera idejében egy népes mezőváros ellátásának gondjaiban osztoztam s ilyen nemű intézkedések kimondhatatlanul áldásos sikerét gyakorlatilag tapasztaltam.”¹⁸

Magánemberektől is érkeztek adományok az irgalmasság nevében, ami jól mutatja a társadalom körében egyre inkább felismert igényt, hogy a külföldön már egy-egy városban meghonosodott népkonyhák mintájára, nálunk is gondoskodni kellene a rászorultak szervezettebb ellátásáról. Mindez ugyanis csökkenthette a városlakók mindennapjaira is egyre jobban ránehezedő koldulás terhét.

A magánszemélyektől érkező, a szegények megsegítését célzó adományok közül a népkonyhatörténet szempontjából legmeghatározóbb gróf Gyulay Albert alapítványa volt. Ez adja majd a tekintélyes részét a későbbi Városi Népkonyha-alapnak. A gróf még 1855-ben végrendekezett arról,¹⁹ hogy halála esetén a

---

17 Benjamin Rumford (1753–1814) angol fizikus, a müncheni koldusok hatósági ellátásával foglalkozva kísérletezte ki a róla elnevezett olcsó tápláló levest, ami csontból, állati vérből és egyéb olcsó, tápláló anyagokból készült. *Bélay Vilmos*: Adalékok az ár- és bérviszonyok történetéhez Pest-Budán, 1790–1848. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1961. 405. p. (a továbbiakban *Bélay*, 1961.)

18 *Bélay*, 1961. 363. p.

19 Marosnémeti és nádaskai gróf Gyulay Albert 60 ezer forintot hagyott Pest-Budára: „Für die Pester und Ofner Wohltätigkeite Anstalten darum, weil ich dort erzogen wurde und weil ich dort meine Jugendzeit bei meinem unfergesslichen Eltern verlebt habe.” Fővárosi Közlöny (a továbbiakban FK1935. 30.sz. 983. p. Ebből 48 ezret szegényügyi célokra szánt, felhasználását és megosztását halála után Pest megye császári és királyi főnökének belátására bízva. A jogi változások miatt azonban 1868-ban ez a feladat Pest megye alispánjára, Beöthy Lajosra szállt, aki a két várossal egyeztetve, végül 18–18 ezer forintban határozta meg a népkonyhák céljaira felhasználandó keretet. E tényről az újságok is beszámoltak. Később azonban, az alapítvány hivatalos iratainak elkészítésekor (1891-ben) már csak 10.000 forintos tételéről számoltak be az iratok, állítván, hogy 1870-ben Beöthy végül ebben az összegben határozta meg a népkonyhák ügyének támogatását. Ez az 1891-es esztendőre kamataival együtt már 18.000 forint felett járt. A Gyulay-alapítvány mellett id. Luczenbacher Pál főrendiházi tag nevéhez is köthető egy végrendeleti 10.000 forintos népkonyha alapítvány 1900-ból (az ő fia ifjabb Luczenbacher Pál, majd az V. kerületi Népkonyha Egyesületnek lesz tevékeny tagja az 1890-es évek közepén). Lásd *Kőrösy József*: Budapest Székesfőváros szegényügye az 1900–1902. években. Budapest, 1905. 82. p. (Statisztikai Közlemények, 37.) (a továbbiakban *Kőrösy*, 1905.); A tanács előterjesztése a gróf Gyulay-féle jótékony alapítványról szóló alapító oklevelek tárgyában. FK 1891.

fővárosban alapítandó népkonyhák számára jelentős összeget adományoz. A szegényekről való gondoskodásra ugyanis a korabeli várospolitikai felfogás szerint, a közvagyon megterhelése nélkül, a különböző adományokból létesített alapok biztosítottak lehetőséget.²⁰

Az első, hatósági felelősségvállalást már valamilyen formában felmutató, 1866-os kezdeményezés Rottenbiller Lipót főpolgármester nevéhez fűződik. Ő nyitotta meg azon társadalmi közadakozást kezdeményező városi vezetők sorát, akik — továbbra is örködvé a város kasszájának sértetlensége felett — a polgárságot buzdították a rászorultak megsegítésére.²¹ Az 1860-as évek mozgalmi, bár igen csekély arányúak voltak, annyi hatást értek, hogy folyamatosan a figyelem középpontjában tartották a kérdést, így a nagy hidegek vagy járványok esetére a társadalom már készen állt a szervezett adakozásra.

1868 januárjában néhány városatya azzal az elképzeléssel fordult a tanácshoz, hogy a város szegényei és esetleg egyéb intézményeiben élők élelmezése érdekében, létre kellene hozni egy népkonyhát, ami nagybani bevásárlásai eredményeként, az eddig fennálló pénzsegélyezésen alapuló rendszernél jóval hatékonyabban tudná megoldani a rászorultak élelmezését. A tanács támogatta az ötlet és gyűjtési mozgalmat indított a lakosság körében. A gyűjtésre a sajtón keresztül a következő szavakkal hívták fel a polgárság figyelmét: „Fő célja a népkonyhának az, hogy minden szegényebb sorsú és szorgalmas munkásnak önrzete megkímélésével mérsékelt áron tiszta, egészséges és ízletesen tápláló eledel szolgáltatssék, ára pedig a mostani magas piaci árak mellett nem több mint 7 kraj-

---

75. sz. (szeptember. 22.) 4. p.; Politikai Ujdonságok, 1868. 23. sz. 276. p. (június 3.); Vasárnapi Újság, 1900. 25. sz. 421. p.

- 20 A fővárosi hatóság a pénzeket és a vagyont különböző jogcímek alapján kezelte. Így már az 1870-es évektől megkülönböztették a korlátlan tulajdonjogot, a tulajdonjogot korlátozott kezelési szabadsággal és a városi pénztárban csak megbízás alapján kezelt vagyonokat, amelyek viszont nem képezték a község tulajdonát. Ez utóbbiba tartoztak a későbbi népkonyha alapok is. A Budapest főváros szervezetéről szóló 1872-es szabályrendelet értelmében a Közjótékonsági Ügyosztály ügykörébe tartoztak a jótékony intézmények, így a népkonyhák létesítése és kezelése, minden közjótékonsági természetű alapítvány, a közjótékonsági célú adományok és hagyományok kezelése, beszédése és a behajtás iránti intézkedés is. *Kőrösy József*: Pestvárosi statisztikai évkönyv, I évfolyam. Budapest, 1873. 139. p. (Statisztikai Közlemények, 7. sz.)
- 21 A Rottenbiller Lipót kezdeményezésére indult társadalmi akció eredményeként a Griffhez címzett Kerepesi úti fogadóban ismét a szürke nénék osztottak levest. Az akcióban ugyanakkor a hatósági felügyelet a polgármester személyén túl már abban is megnyilvánult, hogy a rászorultság igazolásaként a város által kibocsájtott utalvány ellenében adták ki az ételt. *Holló*, 1998, 86. p.

cár. E mellett a város összes lakosságára bizonyára örvendetes, egy másik cél, t.i. a koldulás megszüntetése fog elérni [...]” Korábban a pénzsegély ellenére a munkaképtelen szegények koldulásra szorultak, ezután viszont „[...] a népkonyha felállításával a pénzübeli segély elvonatik, és annak értéke fejében az összes szegényeknek élelmezési ételjegyek szolgálatnak ki.”²²

„Azért fordul a bizottmány Pestvárosának a felebaráti kegyelet gyakorlásában fáradszhatatlan lakosaihoz, hogy a népkonyhára szükséges összeghez kegyes adományokkal járuljanak, jelszavuk lévén: ’Éhezőknek ételt adni’ gyakorolva ez által az irgalmasság testi cselekedetét.”²³

A gyűjtőíveken szépen szaporodott az összeg. 1868 augusztusában arról számoltak be, hogy az már megközelítette 7900 forintot,²⁴ azonban a népkonyha megalapításának egyéb részleteiben (pontos helyszín és forma) nem tudtak nyugvópontra jutni a tárgyalások. Így az összegyűlt tekintélyes összegből, a jövőre vonatkozóan, létrehozták a már említett Városi Népkonyha-alapot, melynek feladat az volt, hogy az éves jövedelméből a népkonyhák alapítása mellett azok működését is támogassa. A feladat koordinálására megalakult a Népkonyha-bizottmány Királyi Pál vezetésével, sőt a valamikor létesítendő népkonyhák első alapszabálya is elkészült.²⁵

---

22 Pest város által tervezett népkonyha. Budapesti Közlöny, 1868. 79. sz. (április 4.) 977. p.

23 Pesti Napló, 1868. április 19. 1. melléklet.

24 A lapok rendszeresen beszámoltak a gyűjtés pillanatnyi állásáról, felsorolták az adakozók nevét az adományok nagyságával együtt, és egyébként is minden hírt megosztottak a lakossággal, ami a népkonyha alapítása körül napvilágot látott. Ugyanez jellemzi majd az 1875. évi kezdeményezést, amiből következtethetünk arra, hogy mind a város, mind a lakosság egymásra hatva nagy jelentőséget tulajdonított az ügynek. lásd pl. Budapesti Közlöny, 1868. augusztus 19. 2441. p.

25 Ebben többek között lefektették, hogy az intézet alaptökéjét közadakozásból teremtik elő. A népkonyhákat a város által ingyenesen adott telken alapítanak meg. Az étjegyeket az intézet irodájában készpénzben előre meg lehet váltani a következő formákban: bádoggjegyek az intézetben étkezők, vagy az ételt hazavivők számára, féljegyek, ha a hús már elfogyott volna, vagyis levesre és üres főzelékre, papírjegyek, melyek segélyezésre szolgálnak, alapítójegyek, melyek segítségével a népkonyha alapot lehet növelni, előfizetési jegyek, egy hétre előre váltás céljából — akik ilyen jeggyel rendelkeznek, azoknak az ételt délután egyig, vagyis záróráig fenntartják, tehát nem fordulhat elő az, hogy mire odaérnek már elfogyott az aznapra főzött adag. Az intézet személyzetét egy gondnok, a neje, egy szakács, szakácssegéd, egy fűtő valamint 4 konyhai nőcseléd képezi. A forgalomról könyvet kell vezetni, amiben pontosan be kell írni a bevételeket és a kiadásokat. Az ételjegy megváltása után rögtön át kell venni az ebédet és azt a legközelebbi szabad helyre ülve elfogyasztani, majd az éttermet azonnal elhagyni. Az intézetbe kutyát bevinni, ott kalapot fenntartani, valamint dohányozni tilos, ki ebéd előtt és után

Eközben, ahogy folytak a tárgyalások, úgy alakult a terv is. Az eredeti elképzelések szerint 16.000 forint összegből napi 4000 adag kapacitású népkonyhát²⁶ akartak létre hozni, amely a helyszínen fogyasztott, vagy haza vihető, esetleg szervezett keretek között nagyobb mennyiségben a távolabb lakóknak mozgó koszikon elszállítható étellel láthatná el a rászorultakat. A népkonyha elhelyezésére ekkor a Dologház telkét ajánlották, hogy ez által a városi szegények mellett a rabok ételmezésére is az eddiginél jóval olcsóbb megoldást találjanak.²⁷

A nagy tervekből azonban még sokáig nem lett semmi. A város első igazi népkonyhája végül nem hatósági kezdeményezésre, hanem a helyi polgárság lelkesedése nyomán, tisztán társadalmi önszerveződés eredményeként, 1869-ben kezdte meg a működését a VII. kerület Valero (ma Kürt) u. 5. sz. alatt. Itt alapította meg ugyanis az 1866 és 1945 között fennálló Pesti Izraelita Nőegylet a város első tápintézetét.²⁸

Pest városa a leendő népkonyha megalapítására 1870-ben (végül a Dologház közelében) a Parasztvásártér 29. sz. alatt,²⁹ egy 420 négyszögöl nagyságú telket jelölt ki. A területen azonban soha nem készült el az, sőt egy ideig egyáltalán nem épül rajta semmi sem. A telket ugyanis utóbb a fekvése miatt népkonyha alapítására alkalmatlannak találták, ezért elhatározták, hogy eladják, és az árából egy kedvezőbb helyen vásárolnak telket a célra.³⁰

---

csendes imát végez, ájtatosságában háborgatni nem szabad. Pesti Napló, 1868. február 16. 2. p.; Uo. 1868. február 18. 2. p.

- 26 A tanácskozás idején az is felmerült, hogy a kapacitást idővel 12.000 adagra lehetne növelni azáltal, hogy az ételeket reggeltől estig több turnusban készítik. Pesti Napló, 1869. augusztus 5. 2. p.; „Egy népkonyha”. Politikai Újdonságok, 1868. január 15. 32. p.
- 27 1869 augusztusában már arról érkeznek hírek, hogy a Népkonyha-bizottmány véleménye ellenére (mely a mértékitelesítő hivatal melletti telken akarja továbbra is felépíteni a népkonyhát) a tanács azt javasolja, hogy a népkonyhákat ne egy telken, hanem városrészre, több helyen elszórtan építsék fel, hogy az a gyári munkásokhoz is közelebb legyen. „A Pesten felállítani tervelt népkonyha”, Politikai Újdonságok, 1868. március 4. 116. p.
- 28 Fővárosi Lapok, 1895. november 20. 3004. p.
- 29 A Parasztvásártér 29. sz. telek a szlovák lutheránus templom mögött helyezkedett el (nagyjából a mai Berzsenyi Dániel u. 6. sz. helyén) A terület jelentőségét az is növelte, hogy parasztvásártérre tervezték áthelyezni a pesti országos vásárokat is. Budapesti Közlöny, 1869. október 22. 3567. p.; Fővárosi Lapok, 1869. augusztus 6. 712. p; Fővárosi Lapok, 1869. május 5. 408. p.
- 30 A szerződést néhány éven belül meg is kötötték, és a vevő, Rosenthál Adolf le is fizette a 10.200 forintos foglalat, amikor beütött az 1873-as krach, és ugrott az üzlet. Így a telek változatlanul a Városi Népkonyha-alap tulajdonában maradt, a város házipénztárát pedig gazdagította a már lefizetett összeg. Majd 1885-ben kerül vissza Horváth János tanácsnok közbenjárására a város

1874-ben Ráth Károly főpolgármester újabb társadalmi akciót kezdeményezett, melynek keretében ismételten gyűjtést indított hatósági népkonyha létesítés érdekében. Ehhez azonban most már a város is hozzájárult 5000 forint vissza nem térítendő, és sikeres gyűjtés esetén további 5000 forint visszafizetendő adományával.³¹ Az újabb elképzelés szerint a kerületi elöljárók (lehetőleg olcsó bérlet útján) biztosítják majd a népkonyhák helyiségeit, valamint elkészítettik azok kialakításának költségvetését is. Ezzel párhuzamosan a jótékony nőegyletekkel is felvette a városvezetés a kapcsolatot, hogy azok is működjenek közre a népkonyhák felállításában. A cél érdekében pedig egy önálló, vagyis az eddigi Városi Népkonyha-alaptól független, Polgári Népkonyha-alap gyűjtésére szólította fel a lakosságot Ráth Károly főpolgármester, mint a népkonyha-bizottmány elnöke: „Polgártársak! Országos elemi csapások, általános nyomasztó pénzvisszonyok, az ipar és kereskedelem pangásából következő keresethiány fővárosunknak szorgalmas, de szegényebb sorsú polgárságát az ínségnek egész súlyával fenyegeti [...] Polgártársak! Tegyük egy hanggal jelszavunkká az irgalmasságnak s felebaráti szeretetnek jelszavát: 'Éhezőknek ételt adni!'”³²

Ezekben a napokban a Vasárnapi Újság arról tájékoztatta az olvasókat, hogy a közadakozásból tervezett 5 népkonyhának a felállítása egyenként 2000 forintba kerül majd. 1874 decemberéig az adakozásból több mint 9000 forint gyűlt össze, amit még bőven kiegészítettek a természetbeni adományok és egyéb jótékonyági eseményekből befolyt jövedelmek is.³³

---

házipénztárából a Városi Népkonyha-alapba. A telken végül 1886-ban sikerült közel 20 000 forintért túladni. Feltehetően az alap már korábban elcserélhette egy másik telekre a tulajdonát, ugyanis Somogyi Soma egy 395 négyszögöles területet vásárolt meg a Kenyérmező utcában, ahol egyébként alig pár házzal arrébb (Parasztvásártér 31.) a Mária Valéria Egylet már a '70-es évek közepétől népkonyhát tartott fenn, holott a térséget a Népkonyha-bizottság korábban a célra alkalmatlannak ítélte. Budapesti Hírlap, 1886. április 16. 3. p.; BFL (=Budapest Főváros Levéltára) IV.1403.a (Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei) 346/1886. kgy. 1886. április 15.

31 BFL IV.1403.a 792/1874. kgy.

32 „Felhívás és kérelem”, Budapesti Közlöny, 1874. november 22. 2158. p.

33 Egy fél évvel később, a téli népkonyhák mérlegéből megtudhatjuk, hogy a bevétel összesen 37.760 forintot tett ki, amiből az egyéni adományok 9 ezer, a gyűjtőíveken befolyt összegek (minden népkonyha bizottsági tagnak saját gyűjtőíve volt) több mint 20 ezer forintot tettek ki, hírlapok gyűjtéséből közel 2000 forint folyt be. A kiadások fedezése mellett, az óbudai izraelita népkonyha és a szürke nének népkonyhájának segélyezésével együtt is, megmaradt több mint 33 ezer forint (feltehetően az ételjegyekért befolyt összegeknek köszönhetően). Budapesti

Mindezek eredményeként az összegyűlt Polgári Népkonyha-alap terhére, valamint a város fenti adományaira támaszkodva meg is alapítottak Budapest első 8 (vagyis az eredetileg tervezettnél hárommal több) népkonyháját.³⁴ 1874. december első napjaiban, a kapu felett „Fővárosi Népkonyha” felirattal megnyíló intézmények végül polgári népkonyha elnevezéssel kerültek be a lakosság köztudatába, és az elkövetkezendő teleken rendre megnyitották kapujukat a rászorultak előtt, működésüket pedig még évekig finanszírozták a népkonyha alapok kama-
taiból. Ezek az intézmények tehát jótékonsági egyesületek által fenntartott népkonyhák voltak, ugyanakkor kiegészítették a hatósági nyílt szegénygondozást, hiszen a jótéteményükben a hatósági szegénygondozásra jogosult házi szegények is részesültek, az előljáróságok szegénygondozási tevékenységétől azonban teljesen függetlenül működtek.³⁵

Hírlap, 1874. december 3. 2230. p., Vasárnapi Újság, 1974. 735. p., Fővárosi Lapok, 1875. június 18. 623. p., Budapesti Közlöny, 1874. 271.sz. (november 26.) 2181. p.

34 A Budapesti Közlöny hétről-hétre beszámolt az adományok gyűléséről, valamint tudósított az egymás után nyíló népkonyhák ünnepségeiről. A cikkeket olvasva, és látva azt, hogy a társadalom a legfelső szintig egy emberként mozdult meg, teljesen érthető, és a város anyagi helyzetét ismerve elfogadható a hatóság azon álláspontja, hogy a népkonyha-problémát a társadalom erejének mozgósítása mellett is meg lehet oldani. Ferenc József és Erzsébet királyné maguk is 1000 forint adománnyal járultak hozzá a társadalmi akció sikeréhez, Liszt Ferenc is koncertet ígért a népkonyhaprogram támogatása céljára. „A fővárosi népkonyhák ügye”, Budapesti Közlöny, 1874. 278.sz. (december 4.) 2240. p.

35 Schuler, 1935. 7. p.

1. táblázat. Az 1874-ben megnyílt polgári népkonyhák

1874. évi helyszínek ¹	fenntartó	gazdaasszony	1875 ²	1876 ³
Tabán/Halászáros 77. (ma Ybl Miklós tér 2.)	Budai Jótékony Nőegylet	Paulics Lászlóné ⁴	Téry-ház	Kacsá utca/Királyfürdő, Del Medicóház (később a Szarvas térre helyezik át)
Víziváros/Fő u. 3.	Budai Jótékony Nőegylet	Magyar Gyuláné	Günther féle ház, Attila u.	Attila u., u.o.
Óbuda/Főtér — a városháza udvara		Tatay Adolfné ⁵	Főtér	Főtér, u.o.
Lipótváros/Nap u. 6. ⁶	Magyar Gazdaasszonyok Országos Egylete. 1875-től Mária Valéria Egylet	Damjanich Jánosné	Csillag u. (ma Kálmán Imre u), Frommer-féle ház	u.o.
Terézváros / Erdősor (ma Rottenbiller) u. és Király u. sarka, Fischer-ház	Pesti Jótékony Nőegylet. 1975-től a Mária Valéria Egylet	Bohusné Szógyény Antónia	Lövöldével szemközti	Erdősor u. – Király u.

1874. évi helyszínek ¹	fenntartó	gazdaasszony	1875 ²	1876 ³
Józsefváros/Stáció és Bodza utca sarka (ma József krt. és Baross u. sarka)	Mária Valéria Egyesület		u.o.	Józsefváros
Ferencváros/Soroksári u. 46. (ma Ráday u)		Tavaszy Endréné, Jálícs Ignácné	u.o.	u.o.
Kőbánya, a volt mezei kaptányság helyiségében				

- 1 Budapesti Közlöny, 1874. 275. sz. december 8. 2216–2217. p.
- 2 „A fővárosi népkonyhák”, Vásárcsarnok Újság, 1875. 11. sz. 221. p.; „A tabáni népkonyhában”, Fővárosi Lapok, 1875. 192. sz. augusztus 24. 861. p.
- 3 Fővárosi Lapok, 1976. 261. sz. november 14. 1227. p.; Uo., 269. sz. november 23. 264. p.; Uo. 1877. 45. sz. február 25. 226. p.
- 4 A második kerületi előjáróság vezetőjének neje.
- 5 Tatay Adolfné, született Totis Emma, dr. Tatay Adolf, óbudai kerületi orvos, törvényhatósági bizottsági tag felesége. Tatayné az óbudai Fröbel Egylet elnöke, a Központi Segélyező Nőegylet, majd a Vöröskereszt Egylet tevékeny tagja.
- 6 Lipótvárosi királyi járásbírói hivatal épülete.

Az újságok így adtak hírt például a terézvárosi népkonyha első napjáról, amikor a városháza vezetői is meglátogatták az intézményt: „A pesti jótékony nőegylet választmányi tagjai már együtt voltak [...] a nők egészen elemükben voltak, a konyhában sűrögtek, kenyeret szeltek, az ételbárcákat rakosgatták, az evőeszközöket rendbe szedték, szóval mindegyik foglalkozást keresett [...] a hölgyek nem szónoklattal üdvözltek a főpolgármestert, hanem egy párologó csésze ízletes leves, egy jókora hússal garnírozott lencse és egy karéj kenyérral. [...] Lassanként néhány ’éhező’ is gyűlt az ajtó elé, de a sok úri vendég láttán nem mertek betekinteni, a [...] választmányi nők [...] kimentek az utcára, és nyájas szóval behívták őket. Azután kezdődött a felszolgálat. A Soroksári utcai népkonyhában már nagyobb volt az élet, a bejárásnál Tavaszyné ült a pénztár mellett a bárcákat árulgatva [...] az asztalok már mind el voltak foglalva szivargyárból jött munkásnők és munkások által, kiknek Jálícs asszony buzgalomtól kipirult arczaal fáradhatatlanul hordta az ételeket [...]”.³⁶ Vagy máshol: ”A Lipótvárosban Szapáry Gyuláné, a belügyminiszter neje ült a pénztárban, a népkonyhabizottmány tagjait Damjanichné (János özvegye) a Magyar Gazdasszonyok Egyletének elnöknője üdvözölte.”

„[A]z utcáról nyíló ajtó tágas előterembe vezet, melyben korlát vezet az ajtótól egy lécbódéig, ahol a pénztárosnő foglal helyet [...] ugyane terem háttérben látható a konyha, fényes bádog és vörösréz edényeivel, melyben az étel fő. E takaréktűzhely előtt áll az asztal, itt történik a tálalás, ki bárczát kapott, az keresztlmegy az első szobán, s bemegy az étkező helyiségbe, ahol T betű alakra, hosszú zöld asztalok vannak elhelyezve, köröskörül csinos faszékekkel [...] az adagok nagyobbak a vendéglői szokott adagoknál [...] a jótékonyaság ügye a magyar nők kezében van a legjobb helyen.”³⁷

1875 januárjában maga Ferenc József is meglátogatott 3 intézményt a most alapítottak közül. „[A] népkonyhákban a főpolgármester bemutatta a választmányi hölgyeket, kik tegnap a felügyeletet teljesítették, továbbá az illető kerületi előljárákat és esküdteket, kik a hölgyeket emberbaráti működésükben támogatják. A gazdaasszonyok megkínálták a magas vendéget a párologó levessel is, és a király megkóstolván az ételeket, azok jó ízéről elismeréssel nyilatkozott. Majd kérdéseket intézett a hölgyekhez s egyáltalában legmelegebb érdeklődést tanusítja a népkonyhák ügye iránt. Belépett az éttermekbe is, hol az étkező szegé-

---

36 „Fővárosi Népkonyha-ügy”, Budapesti Közlöny, 1874. december 2. 2220. p.

37 „E hét a fővárosban a könyörület hete”, Vasárnapi Újság, 1874. 49. sz. 782. p.

nyek lelkes éljenzéssel fogadták. A józsefvárosi népkonyhából tért vissza a királyi várba.”³⁸

A hatóságok két évvel később, vagyis az 1876-os népkonyhaszezon után fő tanulságként már azt vonták le, hogy alig van szükség az intézményre. Ezek látogatottsága a korábbi 3-400 fővel szemben ugyanis 10%-ra csökkent. Például a vízivárosi és terézvárosi hamarabb be is szüntette a működését. Bár elszórtan még 1877-ben (I. III. VII és IX. kerületben),³⁹ sőt 1878-ban is nyitottak népkonyhát, (pl. a Tabánban a Szarvas téren az Apród utca 7. alatt, melyet a tanács a Polgári Népkonyha-alapból támogatott is), ezen túl azonban az alap kamatait a város házi szegényei között osztották fel.

Mindebből arra következtethetünk, hogy szerencsés körülmények között a hatóság és a társadalmi jótékonyosság viszonylag hatékonyan el tudta látni a feladatát, viszont az idilli állapot rendkívül sérülékeny lehetett. Elég volt egy hosszabban elhúzódó inségesebb tél, és máris kerületenként több száz fő ellátásáról kellett gondoskodni, nem beszélve a gazdaság hullámzásairól (mint például az 1873-as krach), ami még nagyobb tömegek életét tette bizonytalanná. Az ezek nyomán fellépő inséggel szemben a harcot a helyi jótékonyági szervezetek, különösen a városba folyamatosan beáramló bizonytalan egzisztenciák számbéli növekedése miatt, már nem tudtak felvállalni. Ezért is írja még 1874 novemberében Patrubányi Gergely Budapest tiszti főorvosa, hogy „a főváros szegény lakói között az inség, a nyomor egyre nagyobb mérvet ölt [...] A nyomor az, mely a főváros rendkívüli nagy halandóságának lényeges okai között nem csekély szerepet játszik [...] Óhajtandó volna egy részről a jobb módú polgárok és emberbarátok áldozatkészsége s másrészt a fővárosi hatóság hozzájárulása folytán, más nagy városok példájára rendszeres állandó népkonyha létesíttessék, de addig is [...] kegyeskedjék minden kerületben a kerületi előljáróság felügyelete alá helyezendő oly helyiségekről gondoskodni, melyben a nyomorban sínylő szegények melegét

---

38 „Király Ő Felsege”, Fővárosi Lapok, 1875. január 20. 65. p. Igaz, a látogatás közben a Józsefvárosban egy kisebb malőr is történt, oda ugyanis egy „óbudai szegény tót asszony (kinek férje kórházban fekszik) jár enni három gyerekével, előljárósági utalványra. Tehát a város fizet értük. Mikor a király a népkonyhában volt, ez az asszony egészen a közelébe furakodott, hogy jobban láthassa. Kezében volt az utalvány. A király azt hitte, hogy folyamodvány és elvette tőle. Mikor azután a király eltávozott, akkor fakadt síróra az asszony, hogy most már mit egyen ő és három gyereke, mikor a felséges úr elvitte tőle az előljárósági utalványt, melyre 10 ebédet kapott volna!” A szerencsétlenül járt Bartos Annának végül az uralkodó 10 forint kíséretében visszaküldte az utalványt. „A királyok minden lépése történet”, Fővárosi Lapok, 1875. január 23. 87. p., Budapesti Közlöny, 1874. december 3. 2230. p.

39 Schuler, 1935. 7. p.

s az egyesek emberbaráti érzelmeinek nyilvánulása folytán tápláló eledelt nyerjenek [...] fel lennének hívandók a kerületi eljáróságok, hogy az ügy élére állva a kerületjeikben a lakosságot az emberbaráti célra áldozásra felhívják [...]”⁴⁰ A felhívása hatására megalakított 1874-es népkonyhák a leginségesebb teleken segítettek is a lakoságnak. Az 1877-től beinduló ipari fellendülés pedig hatással lehetett a szegényügyre is, hiszen a bővülő munkalehetőségekkel a fővárosi nyomor is érezhetően enyhült,⁴¹ és a népkonyha-ügy néhány évre, egészen az 1879-es szegedi árvízig, kikerült a budapesti társadalom érdeklődési köréből.⁴² Sőt, 1884-ben már megint arról számoltak be a laphírek, hogy a fenti népkonyhák érdeklődés hiányában jó ideje nem is működnek, ezért a hatóságok részéről felmerült az ötlet, hogy az így kihasználatlanul fekvő Polgári Népkonyha-alapból és a Gyulay gróf-féle alapítványból rendelkezésre álló kamatokat egyéb jótékonsági célra használják fel.⁴³

Amikor már a hatóság is aktivizálja magát — a vésznépkonyhák időszaka

Buda és Pest polgárai a 19. század második felében többször is megélhettek olyan extrém helyzeteket, amikor, ha rövid ideig is, a különleges állapotok miatt, a hatóság erőteljesebb beavatkozására volt szükség. A duna-parti fekvés sokszor kiszolgáltatotta a város lakosságát a természet szeszélyeinek. Az első ilyen, vészhelyzet miatt életre hívott, (többségében csak ismét megnyitott) népkonyhákra az 1876-os fővárosi tavaszi árvíz idején látunk példát.

A Duna áradása miatt ugyanis sokan veszítették el a hajlékukat, így az élelmezésük is megoldatlanná vált. Ekkor ismét a jótékony hölgyek vették pártfogásuk-

---

40 Budapest tiszti főorvosának javaslata népkonyhák és melegedőhelyiségek felállítására. 1874. november 2. In: Források Budapest Múltjából II. 1873–1919. Budapest, 1971. 21–22. p.

41 Schuler, 1935. 8. p.

42 Fővárosi Lapok, 1881. december 17.; Fővárosi Lapok 1877. január 27. 107. p.

43 Hasonló intézkedésekről olvashatunk több alkalommal is 1880-ból, amikor azzal magyarázták a tél folyamán inséget szenvedő házi szegényeknek a népkonyha alap fel nem használt kamataiból való megsegítését, hogy az eredetileg az inségesek segélyére befolyt adományok már kimerültek. Tehát a városban — különösen a téli hónapokban — továbbra is volt inség, hiszen még az egyébként segélyre jogosult házi szegények is további támogatásra szorultak. Feltehetően annak tudta be a hatósági népkonyhák iránti érdeklődés csökkenését, hogy a feladatot a különböző jótékonsági egyletek (Pesti Izraelita Nőegylet, Mária Valéria Egylet, a szürke nénék stb) a főváros közreműködése nélkül is ellátják. Előterjesztés a népkonyha alap ez évi kamatainak a házi szegények közötti felosztásáról BFL IV.1403.a. 841/1881. kgy

ba a rászorultakat.⁴⁴ 1879-ben ismét árvízkarosultakról kellett gondoskodni a városnak. A szegedi árvíz idején 270 menekült érkezett a fővárosba, akiket részben magánosoknál, 205 főt pedig az Üllői úti laktanyában helyeztek el. Ellátásukat vagy pénzsegély formájában, vagy az Üllői úti népkonyhán keresztül biztosította a város.⁴⁵

Az árvízhelyzet arra figyelmeztette a város vezetését, hogy az eddigieknél hatékonyabban, nagyobb szervezetséggel kell előkészülni az esetleges vészhelyzetek (tűzvész, árvíz vagy járvány) kezelésére. E célból a tanács egy-egy tagjának elnökle mellett egy központi vészbizottmányt⁴⁶ és több kerületi vészbizottságot hozott létre, melyek egyik feladata az árvíz miatt kitelepített, elsősorban szegényebb sorsú lakosság kenyérrel és díjtalan népkonyhajegyekkel való ellátása, illetve az ivóvíz biztosításának megszervezése azoknak, akik víz borította helyeken nem hagyták el a lakásaikat. Ezek a kerületi vészbizottságok, az élelmezési ügyek intézése érdekében, tagjaik közül egy élelmezési biztost küldtek ki, aki általában a kerületi népkonyha-bizottmány vezetője volt. Ő irányította a helyi feladatok ellátását, az élelmezési utalványok kiállítását és kiosztását, könyvelését, a nyers élelmiszer kiadását.⁴⁷

A rendszert olyan módon igyekeztek kialakítani, hogy a rászorult lakosság a napi egyszeri, vagy többszöri meleg ételt a kerületi élelmezési biztostól kapott utalványokra válthatja ki, a kerületi népkonyha-bizottmány és a jótékony egyesület által fenntartott népkonyhákban. A víz borította utcák mentén, a népkonyháktól tá-

---

44 A város továbbra is alapvetően a társadalmi támogatásra számítva, elsősorban az előző években, vagy a télvíz idején már eleve a kerületi népkonyha-bizottságok által működtetett népkonyhákat mozgósítva szervezte meg a rászorultak ellátását. Így ismételten üzembe állt a népkonyha pl. Budán, csak most egy új helyen, néhány épülettel arrébb, a tabáni Kersch-féle házban. „A budai nagy szerencsétlenség”, Vasárnapi Újság, 1875. 27. sz. (június 4.) 428. p.;

45 A szegedi árvízkarosultakról Budapestről indult magánkezdemenyezés formájában is történt gondoskodás, Adler Antalné 1879-ben letelepült Szegedre, és az irgalmas testvérekkel együtt a romba dőlt városban népkonyhát, kórházat és bölcsődét létesített. BFL IV.1403.a 1711/879. Jelentés a szegedi árvízkarosultak segélyezésére kiküldött bizottság működéséről; Budapesti Hírlap, 1909. december 7. 9. p.

46 A központi bizottmányban a mérnöki és gazdasági hivatal közegein, fővárosi bizottsági tagokon, a kerületi előljárókon s a tiszti főorvoson kívül a cs. kir. hadparancsnokság, a fővárosi rendőrség, valamint a közmunka és közlekedésügyi minisztérium küldöttei is részt vettek. Közrendillettő szabályrendeletek 162/1880. és annak módosítása: 532/1883. kgy.sz. szabályrendelet a vízár elleni óvintézkedésekről Budapesten. Budapest főváros törvényhatósága által alkotott szabályrendeletek, szabályzatok és utasítások gyűjteménye 2. Budapest, 1888. 109.p.

47 Uo., 110. p.

vol lakók megsegítésére, mozgókonyha kocsikról kívánták biztosítani az ellátást. Emellett nyers élelmiszerek (só, bab, kenyér, hús) kiosztásáról is gondoskodni kellett, főleg ott, ahol az árvíz sújtotta területen bent maradók maguk vállalkoztak a főzésre.⁴⁸

A város tehát az 1870-es évek végétől⁴⁹ folyamatosan foglalkozott a vész-népkonyhák rendszerének kialakításával. Ekkor, bár nem vált kimondottá, hogy a kolera veszedelme is indokolja az előkészületet, a napilapok olvasói tisztában voltak azzal, hogy a kolera előbb vagy utóbb, vissza fog térni a városba.⁵⁰

Budapesten az első, most már hatósági felügyelet alatt, és hatósági elnevezéssel büszkélkedhető népkonyhák létesítéséről végül 1884-ben Országgh Sándor kezdeményezésére, a szociális érzékéről és haladó reformterviről híres Horváth János tanácsnoknak,⁵¹ a közjótékonyasági ügyosztály vezetőjéne felügyelete mellett került sor. Ezek a népkonyhák, bár állandónak⁵² minősítették azokat, többségében továbbra is csak a munkaalkalmakban szűkölködő téli hónapokban nyitották meg kapuikat, akárcsak a jótékonyasági egyesületek szervezésében működő társaik. A hatósági népkonyhák működtetésében továbbra is a jótékony hölgyekre hárult a főszerep, és a város ezentúl is csak az adminisztratív feladatok ellátásában (a bérlet biztosítása és az ellenőrzés) terén vállalt szerepet. Vagyis az újdonságot a hatósági népkonyhák megjelenésében nem a rendszer megváltozott működése

---

48 A rendszer elképzelt működéséről egy későbbi szabályzat-tervezetből is nyerhetünk képet: Budapest székesfőváros árvízvédelméről — szabályzat tervezet, FK1896. 83. sz. (október 27.) 2. p.; FK 1897. 10–11. sz. (január 26.) 9–10. p. *Krecsányi Kálmán*: Kihágási eljárás jogalapját képező székesfővárosi törvényhatósági szabályrendeletek és főkapitányi rendeletek gyűjteménye, kiegészítve a székesfővárosi m. kir. állami rendőrség szervezetét, hatáskörét és működését szabályzó rendeletekkel és utasításokkal, Budapest, 1894, 269.p.

49 Az elemi csapásokra való felkészülés igényét már az 1874-es népkonyha gyűjtés felhívásában is megemlítették

50 Az olvasó egyre többször ütközhetett bele a külföldön, különösen a kikötővárosokban dúló kolerajárványokról, illetve azok nyomán az ottani hatósági népkonyhák felállításáról szóló hírekbe. A lakosság jól emlékezett még az előző kolera borzalmaira is. 12 évvel korábban az 1872–73-as kolera a fővárosban körülbelül 3400 áldozatot szedett. Fővárosi Lapok, 1884. január 11. 56. p.; *Sipos András*: Járvány, városi környezet és a közegészségügy megszervezése. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 27. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 1998. 51–60. p.

51 *Horváth*, 2010. 389. p.

52 Az állandó elnevezés éppen ezért nem az éves nyitva tartás idejére vonatkozhatott, hanem sokkal inkább a hatósági szerep- és felelősségvállalásra irányuló szándékra, vagyis, hogy szemben a korábbi, a lakosság adakozási képességének kiszolgáltatót egyleti és polgári népkonyhákkal, az állandó népkonyhák fenntartását társadalmi vagy hatósági úton, de a város a „helyi viszonyokhoz mérten” garantálni szándékozott.

hozta, hanem az, hogy innentől a hatóság, a város azok működtetésére (lehetőség szerint a társadalom erejére támaszkodva, de) valamiféle garanciát vállalt.

A város ekkor már célként fogalmazta meg a Budapesten működő népkonyhák azonos elvek alapján való megszervezését is, illetve működésük összehangolását. Ennek előzményeként 1879-ben megkezdődtek az egyeztetések a város részéről a polgári népkonyhák igazgatóságával,⁵³ azonban a tárgyalások elhúzódása miatt a két alap és a városi és a polgári népkonyhák vezetőségének összeolvadása csak 1885-ben valósult meg.⁵⁴ Ekkor a Polgári Népkonyha Központi Igazgatósága kimondta a megszűnését azzal a kitételrel, hogy hozzájárul az általuk kezelt, akkorra több mint 35 ezer forintra szaporodott Polgári Népkonyha-alapnak a Városi Népkonyha-alappal való egyesítéséhez, amennyiben az örök időkre csak is népkonyhai célokra használható,⁵⁵ és az igazgatóság belép a városi népkonyha-bizottságba.⁵⁶ Budapest rendelkezésére így, az 1885-ben még meglévő telek mellett, most már egy több mint 90.000 forintos alap állt. A közgyűlés megbízására a fővárosi közjótékonyági ügyosztály elhatározta, hogy ennek terhére Budán és Pesten is létrehoz egy állandó községi népkonyhát, ahol szegény sorsúak olcsón juthatnak egy csésze levesből és hat lat húsból, egy tál főzelékből vagy tésztából álló ebédhez.⁵⁷

A hagyományos polgári népkonyhák korszaka ezzel véglegesen lezárult a városban. Az irgalmasság jelszava alatt szerveződő jótékonyági egyletek egy részének helyét pedig átvették a még mindig társadalmi erőre támaszkodó, de alapításukban és céljaik megfogalmazásában a hatóság által koordinált, a városi

---

53 Ekkor a közgyűlés kiküldött egy bizottmányt (Király Pál, Várady Károly, Kapy Ede, Magyar Gyula, Becker Károly, Dobos Ferenc, Schuszter János és Érczhegyi Ferenc részvételével) az egyeztetések megkezdésére, a népkonyhaügy rendszeres szervezéséről és egy szabályrendelet kidolgozásáról. BFL IV.1403.a 52/1879. kgy.

54 Ennek eszméjét Kamermayer Károly polgármester 1884 januárjában vetette fel újból, amikor egyébként a népkonyhák iránti igény akkor tapasztalható tovább csökkenése miatt még mindig azt javasolta, hogy a rendelkezésre álló valamivel több, mint 40 ezer forint kamatait hajléktalankok és keresetnélküliek számára téli menedékhely felállítására használták fel. Fővárosi Lapok, 1884. 9.sz. január 11. 56. p.

55 A tárgyalások feltehetően azért húzódtak 1879 és 1885 között, mert azokban az években a népkonyha kérdés éppen nem tartozott a legégetőbb problémák közé, és a polgári népkonyhák, a népkonyha alapok segítségével könnyedén elláthatták a felmerülő igényeket.

56 Bródy Zsigmond, Mendl István, Nászai Mór, Nemeshegyi József és Schweiger Márton ekkor lett tagja a fővárosi népkonyhákra felügyelő központi bizottmánynak. BFL IV.1403.a 994/1885. kgy. „A népkonyha igazgatóság”, Fővárosi Lapok, 1885. október 21. 1671. p.

57 „A népkonyhák”, Fővárosi Lapok, 1885. október 3. 1539. p.

Népkonyha-bizottság alá betagozódó, helyi, kerületi népkonyhabizottságok. Ezek vezetője általában városi tisztviselő volt, a tagjai pedig az ügyben elkötelezett polgárság köréből kerültek ki. A fővárosi népkonyhák felügyeletét pedig az immár egyesült Fővárosi Népkonyha Igazgatóság tagjaival kiegészült közjótékonyági bizottmány látta el. Minden egyes népkonyha közvetlen ellenőrzését és vezetését egy 3 férfi és 25 nő tagból álló kerületi népkonyha bizottság gyakorolta, akik közül az egyik férfi tagot a Fővárosi Népkonyhák Felügyelő Bizottságából küldték ki, aki ellátta a helyi bizottság elnöki tisztségét, és mint a népkonyha gazdája, negyedévente beszámolt a népkonyha munkájáról a fővárosi tanácsnak.⁵⁸

Mindez azonban azt is jelentette, hogy a társadalmi szervezetek innentől kezdve a város rászorultjairól való gondoskodás feladatának gyakorlati kivitelezését, annak anyagi terheivel együtt, hivatalosan is átvállalták a várostól.

Az 1885-ös népkonyha szabályzatban újból megerősítették, hogy a községi népkonyhák létesítése alapvetően közadakozásból, hagyományokból (hagyatékokból és adományokból), a népkonyhaalapok kamataiból, a főváros telekadományából, és a körülményekhez képest a város egyéb jövedelemforrásaiból vagy a községi alapból felajánlott segélyek útján történik. A népkonyhák alapításának célja pedig elsősorban nem az rászorultak ingyenes étkeztetése, hanem az, hogy számukra önköltségi áron (azt 10 krajcárban meghatározva) megfelelő minőségű táplálékot biztosítsanak.

Egységesen meghatározták azt is, hogy egy-egy népkonyhához milyen fizetett személyzet járt, (szakácsné, női cseléd, vagy akár kiszolgálók), hiszen a jótékony hölgyek csak a felügyeletet látták el, és a főzésben, a bevásárlásban az esetek többségében nem vettek részt.

Emellett megszabták az ebédadagok összetételét is. E szerint egy adag ebéd húslevesből, 12 dkg marhahúsból, egy tál főzelékből, heti egyszer tésztaból, és minden alkalommal 12 dkg kenyérből állt. Bár alapvetően ott étkezésre alapították ezeket a népkonyhákat, a szemérmes szegények ellátása érdekében továbbra is lehetőség volt az étel elvitelére is.⁵⁹

A kiadásokat, a teljesen jótékonyági alapon működő népkonyhákhoz hasonlóan, az önköltségen előállított ebédek térítési díjaiból fedezték. Az ingyen étkezők ellátásának költségeit és az esetleges hiányokat a jótékonyági szervezetek tagdíjaiból, illetve a tagok adományaiból fedezték, valamint támaszkod-

---

58 BFL IV.1403.a 994/1885. kgy.sz.

59 BFL IV.1403.a 994/1885. kgy.sz.

tak a népkonyha-alap kamatából rájuk eső éves segélyek összegeire.⁶⁰ A hatóság szerepe így leginkább abban nyilvánult meg, és ettől nevezhetjük valójában az első hatósági népkonyháknak az 1885-ben alapítottakat, hogy a tanács első ízben kapott megbízást, hogy felállítsa a népkonyhákat a közgyűlés által meghatározott keretek között és a közjótékonsági bizottmány meghallgatása után azok házi- és ügyrendjét is állapítsa meg.⁶¹ Emellett egyre jobban megfigyelhető az a törekvés, hogy a kerületi előljáróságok a szegények számára begyűlt összegeket a pénzbeli segély helyett népkonyha jegyek formájában osszák ki.⁶²

---

60 A józsefvárosi népkonyha 1888-as évéről készített beszámolóból kiderül, hogy az jóformán csak jótékony adományokból és az ételekért befolyt jövedelmekből tartja fenn magát. A népkonyha alap kamataiból az egész év folyamán csupán 800 forintot kapott, miközben kiosztott több mint 90.000 adag 10 krajcáros és iskolásoknak 7872 adag 6 krajcáros ebédet, valamint közel 15.000 ingyen étkezést biztosított. Az egyesület számításai szerint tehát az 1888 folyamán kiszolgáltattott 113.422 ebédért 11.180 forint folyt be, míg 1887-ben 109.626 ebédért 11.591 forint bevételt számolhatott el a népkonyha. Ezek mellett az összegek mellett a népkonyha alap támogatása valóban jelentéktelen volt. A VIII. kerületi népkonyha egylet példája bizonyítja azt is, hogy a szegényügyi szabályrendeletekben említett kedvező „helyi viszonyok” fennállása esetén a feladat ellátására a társadalom alkalmas volt. „Józsefvárosi népkonyha működése”, Budapesti Hírlap, 1889. február 24. 7. p.; „Józsefvárosi népkonyha”, Fővárosi Lapok, 1889. 342.sz. (december 13.) 2541. p.

61 BFL IV.1403.a 994/1885. kgy.sz.

62 A józsefvárosi népkonyha megnyitásakor például az ünnepségen megjelent polgárok népkonyha jegyek vásárlásával és azok kiosztásával segítették az ebédre várakozókat. „Népkonyhák”, Budapesti Hírlap, 1885. 353. sz. (december. 24.) 3. p.

2. táblázat *Az első hatósági népkonyhák –1885*

1885	fenntartó	megjegyzés
Tabán Szarvas tér/Apród u. 7.	Budai Jótékony Nőegylet, a népkonyha vezetője: Paulics Lászlóné	a régi polgári népkonyha
II. ker. Régi Lövölde épülete / Később Szegényház u. ⁷ (ma Varsányi Irén u.)	II. kerületi népkonyha bizottság/Budai Népkonyha Egylet vezetője: Wágner Alajosné	1886-tól Bomba tér — Fő u. 62. ⁸
III. Óbuda, Tavasz u. 8–10. (ma Tegez u.)	vezetője: Tatay Adolfné	
V. ker. Lipót u. 8-10. (Az Újvilág épülete) ⁹	Lipótvárosi népkonyha bizottság vezetői: Bóke Gyuláné Jálics Ignácné	
VIII. Józsefvárosi népkonyha, ¹⁰ Stáció u. 64. iskolaépület ¹¹ (ma Baross u.)	Józsefvárosi Népkonyha bizottság vezetői: Kauszer Józsefné, Schuszter Jánosné	egész évben nyitva!
IX. Malom u 11. (ma Ferenc krt.) ¹²	vezetői: Schnierer Aladárné és Gregersen Guilbrandné.	

7 A II. kerületi népkonyha bizottság Paulics László II. kerületi elöljáró vezetése mellett alakult meg 1885 decemberében. A népkonyha költségeire a fővárosi tanács 300 forintot szavazott meg. „Népkonyhák”, Budapesti Hírlap, 1885. december 24. 3. p.

8 Ugyanebben az épületben már 1884-ben is működött népkonyha. A fele részben a főváros, fele részben az államkincstár tulajdonát képező házikót, 1886 novemberétől bérelték ki évi 390 forintért a népkonyha alap terhére. BFL IV.1403.a 780/1886. kgy.sz.

9 Az egykori Újvilág hírhedt mulató volt, melyet 1870-es években zártak be. (A körülötte elterülő hatalmas kert ad majd helyet a Vígszínház épületének). A „Neue Welt” telkét korábban Weisz Manfréd is népkonyha felépítésére ajánlotta, amennyiben azt a város tőle évi 600 forintért bérbé veszi. A város most el is fogadta az ajánlatot, miután az V. kerületben nem találtak más megfelelő helyet. A Weisz-konzervgyár egyébként már előzőleg 4000 adag húskivonatot ajándékozott

a fővárosi népkonyhák javára. Az Újvilág épületének további történetéről annyit lehet tudni, hogy a rövid életű népkonyha után melegeződöt létesítettek benne, majd az 1900-ban megtörtént bontásáig Róna József szobrász műterme, majd asztalos műhely volt az épületben. Fővárosi Lapok, 1886. október 12.; Az Építési Ipar, 1886. január 10. 16. p.; Budapesti Hírlap, 1886. január 18. 3. p.; „Az „Új világ” vége”, Pesti Hírlap, 1900. július 17. 8. p.; „A népkonyhák”, Fővárosi Lapok, 1885. december 24.

- 10 1889-ben arról adtak hírt az újságok, hogy az 1885-ös népkonyhák közül a józsefvárosi Stáció u. 64. az egyetlen, amely igazán megfelel a hivatásának. A népkonyha helyiségét, mely eddig is már 1000 ember ellátását biztosíthatta, 1890-ben kibővítették a szomszédos iskola tornatermével, így ettől kezdve szükség esetén további 500 ember is étkezhetett az iskolás gyermekektől térben és időben is teljesen elkülönítetten. Ez utóbbi pedig láthatóan fontos szempontot jelentett a korabeli közvélemény szemében is. Budapesti Hírlap, 1890. november 4. 3. p.
- 11 Rigó utcai nyelvvizsga központ épülete.
- 12 A népkonyha egy kocsmá helyén létesült, a kisebb átalakítások mellett (pl. jegykiadó helyiség kiépítése) a népkonyha beindításához szükség volt még pénztárkönyv, jegyzékkönyvek, mérleg, 2 tucat evőeszköz, 2 főzőüst, 2 vasfazék, öblítődézsza, nyújtódeszka beszerzésére, valamint egy szakácsnő egy kiségitő és egy felszolgáló megbízására. *Holló*, 1998. 90. p.; Fővárosi Lapok, 1885. december 19.

1886 őszén már tele voltak az újságok a közelgő kolera hírével.⁶³ A Pesti Izraelita Nőegylet felgyorsította új népkonyhájának megnyitását,⁶⁴ de a város sem télenkedett. Egyes egyleti fenntartású, az év minden napján nyitva lévő népkonyhák mellett, az ősz folyamán sorra nyitották meg a tavalyi népkonyhákat, sőt számuk még tovább nőtt. A népkonyhák irányításában most már a járványbizottág is szerepet vállalt, de ettől függetlenül is minden rutinszerűen működött.

Az 1880-as évek végére azonban ismét megfigyelhetővé vált, hogy a hatósági szerepvállalás dacára, a gazdasági helyzet és egyéb összetevők változása továbbra is hullámvá alakult, a társadalmi konfliktusoknak táptalajt adóan, a pillanatnyi helyzetnek kiszolgáltatottá teszik a város népkonyha-rendszerét. A már említett, a józsefvárosi népkonyha működését ismertető, 1889-es cikk a következő módon szól erről: „[...] ez egy adatból kitűnik, hogy a főváros a jótékony intézményét mennyire pártolja. Nem rajta múlt, hogy részvétel hiánya miatt több pesti népkonyhákat egymásután fel kellett oszlatni és még most is csak a Vízivárosban és Ó Budán működik két fővárosi népkonyha, de csupán a téli hónapokban. Így

---

63 Már a nyári számok is bővelkedtek a kolera által érintett külföldi nagyvárosokról érkező beszámolóknak. Ősztől pedig Magyarországról is hasonló hírek érkeztek. (Így Fiuméből, Nagyváradról vagy Szegedről.)

64 „A pesti izraelita nőegylet”, Fővárosi Lapok, 1886. szeptember 28. 1958. p.

tehát alaptalan volt az a nemrég felmerült vád, hogy Budapest fővárosa alig tesz valamit a szegények ellátására népkonyhák útján.”⁶⁵

Az 1891-es árvizet követően,⁶⁶ legközelebb 1892-ben, a kolerajárvány idején került az érdeklődés középpontjába a népkonyha kérdés a fővárosban.⁶⁷ Ekkor már a kolera érkezését, legalább is a népkonyhák nyitása szempontjából, felkészülve várta a városvezetés. Augusztus 5-én a tiszti főorvosi hivatal előterjesztést tett a hatósági népkonyhák mihamarabbi felállítására érdekében, amire a hónap végén utasította is a polgármester a IX. ügyosztályt. Ekkoriban, bár a kortársak a betegség terjedésének számos okával számoltak,⁶⁸ abban mindenki egyetértett, hogy annak egyik magyarázata a lakosság ellenálló képességének hiánya, ami az általános alultápláltságból fakadt. Éppen ezért a megoldást a népkonyha rendszer fejlesztésében, illetőleg a rászorult lakosság minél szélesebb körének ingyenes⁶⁹ étkezési utalványokkal való ellátásában látták. Mindezek érdekében a népkonyhák egyöntetű kezelése céljából megerősítették az 1885/994. kgy. számú népkonyhaszabályzatot is.⁷⁰

---

65 „Józsefvárosi népkonyha”, Fővárosi Lapok, 1889. 342. december 13. 2541. p.

66 1891 elején ismét árvízre készült Budapest. Az árvízbizottság által kiküldött kisebb bizottság kijelölte a vésznépkonyhákat a Szarvas téren, a Medve utcai iskolában, az újlaki templom mellett, a Károly kaszárnyában, az Újépületben, valamint a körvasút lipótvárosi pályaudvarán, a terézvárosi templom melletti szegényházban, az új dologházban, a Bakáts téren, a Közteleken és még több más helyen is. Budapesti Hírlap, 1891. január 31. 6. p.

67 Ezekben az években a jótékony egyletek által működtetett népkonyhák a korábbi rend alapján, tehát nagy többségben csak a téli hónapokban (a Pesti Izraelita Nőegylet és a Mária Valéria Egylet által fenntartottak egész évben) továbbra is várták a rászorultakat.

68 Az okokról és a megoldásokról bővebben lásd *Gönczi Ambrus*: Az 1892–1893. évi kolerajárvány Budapesten. In: *Tanulmányok Budapest Múltjáról* 33. Budapest, Budapesti Történelmi Múzeum, 2007. 113–131. p.

69 A tapasztalat az volt, hogy a szegények sokszor azért nem vették igénybe a népkonyhákat, mert még a mérsékelt árú jegyeket sem tudták megfizetni. Az ingyenyjegyek biztosítására már 1892. augusztusában született előterjesztés. A későbbiekben az is felmerült, hogy ideiglenesen feloldják a kolera terjedésének meggátlása miatt hozott hálalási tilalmat. Végül amellet döntöttek, hogy a hálalók családjának ellátására is inkább ingyen népkonyhajegyeket biztosítanak. Lásd: Ráth Károly jelentése Szapáry Gyula miniszterelnöknek, FK 1892. 77. sz. (október 7.) 2–3. p.; Intézkedések a kolera idejére, FK 1892. 81. sz. (október 18.) 4. p. A tanács előterjesztése a kolerajárvány ellen ez ideig tett óvintézkedések, s a felmerült kiadások ügyében, FK 1892. 70. sz. (szeptember 13.) 3. p.; Hozzászólások a kolera kapcsán a népkonyhaügyhöz, Verédy Károly, FK 1892. 71. sz. (szeptember 16.) 4 p.; FK 1892. 76. sz. (október 4.) 2. p.

70 A központi Járványbizottság határozata népkonyha ügyben FK 1892. 104. sz. (december 30.) 5. p.; Vámosy Mihály hozzászólása a közjótékonyági bizottság 1893. október 20-i ülése, FK 1893. 83. sz. (október 24.) 1. p.

Gerlőczy Károly alpolgármester a védekezés megszervezése érdekében összehívta a kerületi elöljárókat, valamint a népkonyhákat fenntartó egyletek, illetve a Vöröskereszt Egylet⁷¹ irányító személyiségeit. Az 1892-es, a város területén 505 halálos áldozatot követelő kolera október 1-én kezdődött. Tetőpontját 7-én érte el, amikor egy nap 51 beteget szállítottak kórházba, és 16 halottat temettek el. Ezután a megbetegedettek száma folyamatosan csökkent, míg december 4-ére megszűnt a járvány. Az első népkonyhák (előrehozva tulajdonképpen a rendes novemberi nyitást) 1892. október 3-án kezdték meg a működésüket, majd számuk az igények növekedésével folyamatosan emelkedett. A kolera hivatalos megszűnte után azonban, a télre való tekintettel, illetőleg számítva a kolera ismételt feltűnésére, 1893 áprilisáig meghosszabbították a népkonyhák üzemidejét. A járvány alatt felállított 23-ból,⁷² melyek a csúcsidőszakban legalább 6000 embernek biztosíthattak ellátást, végül 12⁷³ mint hatósági, (vagyis telente újból és újból megnyitandó) állandó népkonyha hosszú távú fenntartásáról is rendelkezés születt.⁷⁴

-
- 71 A Magyar Korona Országainak Vöröskereszt Egylete hivatalosan 1881 májusában alakult meg. Az 1863-as genfi egyezményt követően sorra létesültek Európa szerte vöröskereszt egyletek, melyekben a helyi nőegyesületek sorakoztak fel háború alatt a sebesülteket, illetve a hadbavonultak családjait gyámolító, békeidőben pedig egyéb szociális munka végzésére. Magyarországon 1878-ban, Bosznia-Hercegovina megszállása idején indult meg a társadalmi mozgalom. A budapesti nőegyletek Központi Segélyező Nőegyletet hoztak létre, és felvették a vöröskeresztes jelvényt. 1879-ben pedig a békeidőben folyó tevékenység érdekében létesült a Magyar Országos Segélyező Nőegylet, melyből 1881-ben a Vöröskereszt megalakult. A háborús helyzetek mellett a Vöröskereszt feladatának tekintette a különböző közjótékonysági mozgalmakban való szerepvállalást, így különösen aktivizálódtak az árvizek és nagyobb járványok idején. Lásd Matlekovics Sándor (szerk.): Magyarország közigazgatása és közművelődési állapota ezeréves fennállása és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye, 3. kötet, Budapest, 1897, 149–150. p. (a továbbiakban *Matlekovics*, 1897.)
- 72 Ezek kapacitásuk tekintetében eltérőek voltak persze, teherbírásuk a napi 150-1069 fő ellátása között váltakozott.
- 73 1892 januárjában, tehát egy évvel a kolera előtt rendes üzemben éppen 17 (jótékonysági és állandó) népkonyha működött a városban. A járvány után az állandóak működését racionalizálták, és 12-ben határozták meg a fenntartandó hatósági (állandó) népkonyhák számát. Központi Járványbizottság 1892. december 12-i ülése, FK 1892. 100. sz. (december 16.) 4. p.; Képviselőházi napló, 1892. VIII. kötet, január 23. 68. p.
- 74 Budapesti Hírlap, 1892. december 8. 4. p.

3. táblázat. Az 1892-es kolera-népkonyhák

1892 népkonyha	fenntartója/vezetője	kapacitás (fő)	típusa
Tabáni	Főváros		hatósági
I. Krisztina téri 2. sz. iskola	Vöröskereszt Egy- let		hatósági, egyleti fenntartással városi segély mellett
I. Fehérvári úti			egyleti, adományok- ból
II. Fazekas téri (ma Szilágyi Dezső tér)			hatósági
Szegényház u. 35. Bu- dapesti Hajléktalanok Egylete menhelye	Vöröskereszt Egy- let ¹³		hatósági, egyleti fenntartással városi segély mellett
III. Lajos u. 151.	Tatay Adolfné ¹⁴		hatósági
III. Flórián u. 9.	Tatay Adolfné		hatósági
III. Bécsi u. 17. ¹⁵ (1893-tól áthelyezik: Zsigmond u 64.)	Vöröskereszt Egy- let		hatósági, egyleti fenntartással városi segély mellett
IV. Vámház krt. 7.			üzleti alapon létesített polgári népkonyha
V. Lipót krt. 8-10. ¹⁶ (1893-tól áthelyezik: Szalay u. – Honvéd u. sarak)	V. kerületi Nép- konyha Bizottság, majd Népkonyha Egylet	500	egyleti fenntartás- sal, városi segéllyel (nem hatósági!)
VI. Külső Váci út 50.	V. kerületi Nép- konyha Egylet nyit- ja meg, a járvány után megszűnt		ua.

1892 népkonyha	fenntartója/vezetője	kapacitás (fő)	típusa
VI. Lőportár u. 13.	Vöröskereszt Egy- let	6-700	hatósági, egyleti fenntartással városi segély mellett
VI. Lovag u 4., Nagy- mező u. 43.	Pesti Jótékony Nő- egylet		egyleti
VII. Dob u 57.	Pesti Izraelita Nő- egylet ¹⁷	500	egyleti
VII. Rottenbiller u. 7. levesosztó	Pesti Izraelita Nő- egylet		egyleti
VII. Izabella u. 31./Jó- sika 18. ¹⁸		500	hatósági
VII. Százház u. 28. ¹⁹ (Jósika utcai fiókja)		150	hatósági
VIII. Baross u. 64.		1069	hatósági
IV. Kálvin tér 5.	Kauszer Jakabné, Réthy József		hatósági
IX. Külső-Soroksári u., Mocsáry-féle olajgyár 9580 hrsz. (ma Kvassay Jenő u.)	Vöröskereszt Egy- let	300	hatósági, egyleti fenntartás városi segély mellett
IX. Knézich utca 14.	Szürke Nénék	240	egyleti
IX. Ferenc tér 10.	Tavaszy Endréné, Prückler Klára		hatósági
IX. Vámház krt. 12. ²⁰	IX. ker. saját nép- konyhája		hatósági

1892 népkonyha	fenntartója/vezetője	kapacitás (fő)	típusa
X. Halom u. ²¹	később az óvoda használja a helyi- séget		hatósági

- 13 A Vöröskereszt Egylet, mely már a zsolnai tűzvész után is nagy erővel vonult (többek között népkonyha felállításával) a bajba jutottak megsegítésére, még ennél is nagyobb arányban vette ki a részét a bukovinai csángók „hazatelepítésében”. 1883 június 15-től pontosan 9 hónapon át, 3 deszkaházban felállított csángó népkonyhát működtetett Gyurgyevón, amikor a frissen oda telepített bukovinai csángó telepek lakosságának ellátásáról gondoskodott. A helyszínen nehezen kapható élelmiszereket ekkor a főzőbarakkal együtt Budapestről szállították a csángók megsegítésére. „Naponta készítenek reggelit és ebédet, amaz áll rántott levesből és egy adag fél-egy kg kenyérből, emez pedig leves és főzelék — illetve leves és tészta, vagy gulyáshúsból.” Fővárosi Lapok, 1883. június 9. 863. p.; A csángók népkonyhája”, Budapesti Hírlap, 1883. augusztus 8. 3. p.; Budapesti Hírlap, 1884. március 23. 5. p.
- 14 Tatay Adolfné 1893-ban a fővárostól kitüntetést vehetett át, mellyel a város kifejezte az elismerését, amiért a jótékony hölgy a népkonyhát akkor már 18 éve működteti. Ez idő alatt 1,3 millió ételt osztott ki saját kezűleg. „Tatay Adolfné kitüntetése”, Buda és Vidéke, 1893. február 5. 6. p.
- 15 „A vöröskereszt népkonyhái Budán”, Buda és Vidéke, 1893. április 16. 3. p.
- 16 A Mezei Lajos előljáró vezetésével létrejött népkonyha-bizottság éppen az 1892-es kolera napjaiban döntött úgy, hogy népkonyha egyletté alakul. Ez vállalta a továbbiakban, egyéb jótékony-sági célok megvalósítása mellett, a kerületi népkonyha állandó (vagyis a járványtól függetlenül, de továbbra is csak a téli időszakra szóló) működtetését. Az egylet első ingyenes népkonyhája még az Újvilág épületében nyílt meg október elején, egyszerre 500 fő részére biztosítva ételmezést. Ahogy az újságok hírül adták: „Weisz Bertholdé, fővárosi képviselőé és milliomosé az érdem, hogy az épületet, mely három éven át üresen állott, 1500 (ezeröttszáz) frt-ért egy esztendőre átengedte a szegények számára. (Ehez nem kell kommentár). Az előljáróság azonnal kirendelte Wácz Ferenc fővárosi hivatalnokot, aki a munkálatokat nagy buzgósággal vezette” Az első napon még bárki kaphatott jegyet, de azután csak az, aki bejelentő lappal igazolta (a népkonyha helyiségében Wácz Ferencnél, vagyis nem az előljáróságon) az V. kerületi illetőségét. Pesti Hírlap, 1892. október 7. 7–8. p.; 1893-ban már az V. kerületi előljáróság melletti fővárosi telken, a Szalay utca sarkán, egy fa bódében kapott helyet a Lipótvárosi népkonyha. Itt működött zavartalanul egészen 1904-ig, amikor az épületet veszélyesnek nyilvánították, bár a felújítására elhúzódtott, egészen 1911-ig továbbra is a régi helyén, vagyis az előljáróság melletti telken működött tovább. A népkonyhai ellátás iránti érdeklődés csökkenésével azonban kitelepítették az intézményt a Lipótváros külső területére, az új Vág utcai Népházba. És még egy érdekesség: az V. kerületi Népkonyha Egyesület 1900-ban a jótékony célú állami sorsjáték tiszta jövedelméből 21 ezer K-val részesedett. „Lipótvárosi állandó népkonyhák”, Pesti Hírlap, 1892. október 24. 3. p.; „Nyári népkonyha”, Pesti Napló, 1895. május 3. 9. p.; „Intézkedések a kolera kapcsán”, FK 1892. 78. sz. (október 11.) 10. p.; „Intézkedések a kolera idejére”, FK 1892. 87–88. sz. (november 8.) 4. p.

- 17 „Új Népkonyha”, Budapesti Hírlap, 1892. december 7. mell. 2. p. ; „Az V. kerületi Népkonyha Egyesület”, Budapesti Hírlap, 1893. szeptember 19. 8. p.
- 18 A VII. kerületben eredetileg a hatósági népkonyha a Rottenbiller utcában, 500 adag/nap kapacitással nyílt meg, de azt télen (a fabarakk nagyon hideg volta miatt) be kellett szüntetni. Ekkor kerül az Izabella utcába a Bogdanovics-féle ház földszintjére.
- 19 Back Károly adta a helyiséget ingyen.
- 20 1892 októberében nagy meglepetés érte a Vámház körüli népkonyha fenntartóit: Jenő főherceg mindenféle bejelentés nélkül hadsegédjével ott ebédelt, miközben herceg a népkonyha helyzetéről érdeklődött a hadsegédje lefizette a 12 krajcáros árat és fejenként 1-1 forintot adott minden felszolgálónak borralavól. „A kolera Budapesten”, Pesti Hírlap, 1892. október 15. 7. p.; Pesti Hírlap, 1892. október 17. 5. p.; „Főherceg a népkonyhában”, Budapesti Hírlap, 1892. október 11. 5. p.; Budapesti Hírlap, 1892. október 10. 3. p.
- 21 Ennek helyiségét azután éveken keresztül a Kőbányai Kiseddóvó Egyesület használta óvoda céljára. Budapesti Hírlap, 1892. november 25.; „A tanács előterjesztése a kőbányai kiseddóvó egyletnek átengedett épület ügyében”, FK1893. 29. sz. (április 4.) 6. p.

A járvány⁷⁵ elvonultával visszatértek a normális viszonyok, és így visszaállt a népkonyha rendszerben is a korábban már kialakult állapot, vagyis néhány, általában egyesületek által fenntartott kivételtől eltekintve, a népkonyhákat csak téli időszakra, a szűkösebb munkalehetőségek miatt helyezték üzembe. A népkonyhákat továbbra is teljesen társadalmi alapon, vagy hatósági kezdeményezésre, de társadalmi fenntartás mellett kezelték. A kolera alatt aktivizálódott egyletek közül a Vöröskereszt Egylet már nem vállalt népkonyha fenntartást, a szerepét pedig más egyletek, valószínűleg a különböző kerületekben szerveződött népkonyha egyletek vették át, elsősorban az egyleti bevételekre, kisebb arányban pedig a várostól kapott segélyre alapozva.⁷⁶

---

75 Járványok természetesen a következő évtizedekben sem kímélték meg a várost, így ilyen rendkívüli körülmények miatt népkonyhákat rendszeresen kellett sürgősen, vagy nagyobb számban megnyitni, például 1910-ben a fenyegető kolerára való felkészülés idején, vagy az 1898-as hasi hagymáz, illetőleg 1908-as tífuszjárvány alkalmával. Lásd Feleki Béla felszólalása az 1912. évi költségvetés vitáján a pénzügyi bizottság ülésén, FK 1912. 92. sz. (november 3.) mell. 10. p.: „[A] múlt évben kolera fenyegette a várost. Ez alkalommal a kerületi jótékonyági egyesületek és a népkonyhák messzemenő áldozatokat hoztak, hogy a főváros mentesítve legyen azon kiadások alól, hogy általában levest és melegítő ételeket osszon szét, ami a fővárosnak kötelessége lett volna.” Lásd még: „A tisztii főorvos előterjesztése a hasi hagymáz esetekkel kapcsolatos intézkedések ügyében”, FK 1898. 6. sz. (január 21.) 2. p.; Budapesti Hírlap, 1908. február 27. 16. p.

76 A közjótékonyági bizottság 1893. október 20-i ülése, FK 1893. 83. sz. (október 24.) 1. p.

Nagyobb számban az 1892-es kolerától kezdve alakultak át korábbi kerületi népkonyha bizottságok népkonyha egyletekké. Erre a legjobb példa Mezey Lajos, V. kerületi elöljáró nevéhez kapcsolható társadalmi mozgalom, illetve a tevékenysége nyomán kinövő V. kerületi Népkonyha Egylet, melynek úttörő feladatvállalását több kerületben is követték a polgárok.⁷⁷

A korszak tárgyalását egy speciális „vész” népkonyha bemutatásával zárjuk. 1896-ban a millenniumi ünnepek kapcsán rengeteg vendéget várt a város. Az ünnepekre látogató vidékiek elszállásolására barakktelepet építettek a Városligetbe a víztorony melletti területre,⁷⁸ ahol nagyjából egyszerre 1000 fő ellátásának biztosítására egy népkonyhabarakkot is berendeztek.⁷⁹ Az ünnepség alatt, egymást váltották a különböző megyék településeinek — általában mindenféle társadalmi réteget magában foglaló — küldöttségei, akik szükség esetén, minimá-

77 Különösen nagy volt a felbuzdulás a polgárság körében a VII. kerületben, valamint a II. kerületben is, de a legnagyobb siker kétségkívül az V. kerületi kezdeményezést övezte. A VII. kerületiek majd a világháború első éveiben veszik ki a részüket a népetektetésből nagyobb arányban, a VII. Kerületi Általános Közjótékonsági Egyesület, illetve az általuk fenntartott Wesselényi utcai főzőkonyha köré csoportosulva. Érdekes azonban, hogy pont a századforduló idején, amikor sorra alakultak az általános közjótékonsági egyletek által fenntartott népkonyhák, a VII. kerületiről volt az a vélemény, hogy a társadalom gyengesége miatt nem vállalhata fel a népkonyha fenntartását, és csak a rászorult gyermekek felruházásával foglalkozott. Emiatt az ottani népkonyha működtetése teljes egészében a kerületi elöljáróság feladata volt. Budapesti Hírlap, 1892. december 3. 10. p.; Pesti Hírlap, 1902. augusztus 28. 4. p.; A VII. kerületi elöljáróság szegényügyi kiadásainak póthitel útján történő fedezete: FK 1902. 69. sz. (október 3.) 1161. p.; *Umbrai Laura: A szegényéktetésről a népetektetésig: a budapesti népkonyhák története az első világháború éveiben.* In: *Múltunk* 68. (2018) 2. sz. 132–165. p. (a továbbiakban *Umbrai*, 2018.)

78 Ebben az időszakban itt szükségelakás-barakkok álltak. A főváros egyébként kikötötte, hogy a felépítésre kerülő barakkok csak ideiglenes építmények lehetnek és azokat a város nem fogja átvenni. FK 1896. 14. sz. (február 18.) 3. p.

79 A népkonyha vezetésére a kereskedelmi miniszter a székesfőváros jótékony nőegyleteinek tagjaiból alakult bizottságot kérte fel Hieronymi Károlyné elnökle alatt. A tagok között találhatjuk többek közt Neumann Frigyesné, Neumann Árminnét, özv. Rupp Jánosné, Tolnay Lajosné, Knorr Nándornét, Herz Árminnét, Weisz Manfrédné, Deutsch Antalné és nem utolsósorban Kauser Jakabné, Tatay Adolfné és Bischitz Dávidné is. Ez a bizottság rendezte be a konyhát, kötötte a szerződést az élelmiszerszállítókkal, fogadta fel a személyzetet. A közvetlen ügyintéztést az elnöknő és a gondnoknők (Herich Károlyné, Neumann Árminné Láng Ernőné és Tirschl Jánosné) végezték, a többi hölgy pedig felváltva a napi felügyeletet biztosította. A népkonyha védnöke Dániel Ernőné volt. Lásd: A tanács előterjesztése az 1896. évi ezredéves kiállítás országos bizottságának átiratára a kiállítás látogatása végett vidékről feljövő köznépek elszállásolása céljából építendő barakk számára szükséges terület ideiglenes átengedése céljából: FK 1896. 14. sz. (február 18.) 3. p., *Ezeréves Kiállítás, 1896, Matkovics*, 1897. 155-158. p.

lis térítés ellenében tömegesen megszállhattak és étkezettek a helyszínen. Az ünnepségeken a királyi család tagjai is többször megfordultak és ilyen alkalommal egyikük sem hagyta ki a népkonyha felkeresését.⁸⁰ Végül a népkonyhabizottság gazdálkodását követően mutatkozó felesleget a kereskedelmi miniszter, alap gyanánt, a VI. kerületi Jótékony Nőegyletnek adományozta.⁸¹

„A kolera Budapesten szociális kérdéssé vált, mely nem kisebb baj, mint maga a betegség, sőt e baj terjesztője a betegségnek”⁸² A segítségnyújtás és a kerületi általános közjótékonyági egyesületek színre lépése

A századfordulón már egy újabb okkal, az ipar pangásával, illetve a városban érzékelhető fokozódó drágasággal indokolták a közvélemény előtt a népkonyhák fenntartását és számuk szaporításának igényét. A 20. század eleji, különösen a városi lakosságot sújtó általános drágaság nyomán egyre látványosabban lépett fel a szegényebb rétegeket, majd a fix fizetésű középosztályt is elérő életszínvonal csökkenés. Az ennek hatására mindinkább szembe tűnő nyomor ellenszereként, a segítségnyújtás hívó szavára mozdult meg a társadalom jobb módban élő része. Az újságok egymás után közlik „segítség” címszó alatt a népkonyhákat adománnyal ellátók névsorát, és egymást érik azok fenntartása érdekében rendezett egyleti jótékonyági bálók is. A társadalom tehetősebb rétegei körében egyszerre vált kötelességé és mintegy divattá is a segítségnyújtás. Ez lesz majd az általános közjótékonyági egyesületek nagy korszaka is. A társadalom tartalékaira már ekkor is igény mutatkozott, de a világháború éveiben majd még nagyobb szükség lesz rá.

Az első, kerülethez kötődő általános közjótékonyági egyesület 1895-ben a Józsefvárosban jött létre a kerületi választmány kezdeményezésére, ami a VIII. kerületi népkonyha bizottságot kiváltó, Józsefvárosi Jótékony Egyesület keretét tágította tovább. Ez a megalakulása után át is vette a Baross utcai népkonyhának, illetve az a köré szerveződött tágabb szociális, sőt kulturális feladatokat

---

80 József királyi herceg, majd 1896 júniusában Ferenc József is meglátogatta a Viztorony mellett felépült ideiglenes népkonyhát. Budapesti Hírlap, 1896. június 21. 4.p.

81 Ezeréves Kiállítás, 1896, *Matlekovics*, 1897. 160. p.

82 Budapesti Hírlap, 1892. október 21. 1. p.

ellátó⁸³ egységeknek a fenntartását. A VIII. kerületi Általános Közjótékonsági Egyesület vezetője a kerület elöljárója, Hanvai Sándor volt. A gyakorlati teendők ellátásában azonban a népkonyhaügy iránt már egy évtizede elkötelezett Glück Frigyes⁸⁴ és 1900-as haláláig Kauszer Jakabné⁸⁵ jeleskedett, vagyis a korábbiakhoz hasonlóan ők irányították a rászorultak ellátásának megszervezését.⁸⁶ A VIII. Kerületi Általános Közjótékonsági Egyesület megalakításának célja: „a kerület sok szegényének ügyét felkarolni, a szegényügy kezelésében bizonyos összhangot teremteni és a szegényeket népkonyhával, pénzsegéllyel, ruhakiosztással és munkás oltalommal gyámolítani”.⁸⁷ Az egyesület minden jövedelmét kizárólag a Józsefváros lakosságától szedte be, gyűjtőíveket küldve szét a kerületben, perselyeket felállítva a nyilvános helyeken, a háztulajdonosoknál, stb.⁸⁸ Működése annyira beváltotta a hozzá fűzött reményeket, hogy 1900-ban a tanács felhívta a

---

83 Itt ugyanis foglalkoztató műhely, munkásotthon nagy könyvtárral, de még gyermek étkezőhely is várta a kerület rászorultjait. „A népkonyha egy éve”, Magyar Székesfőváros, 1899. március 6. 14. p.

84 Glück Frigyes a Pannónia szálló tulajdonosa, a főváros egyik legmagasabb adófizetője a törvényhatósági bizottságának virilista tagja egyben híres műgyűjtő volt. Az egyik élő példája volt egyébként a szociális érzékkel megáldott virilistának. A népkonyhaügy, illetve a kerületi jótékony egyletek lelkes támogatója. A józsefvárosi népkonyhában 5500 forintos alapítványt tett a szegények számára, valamint saját vendéglőjében állandóan 10-12 diákot ételmezett. A magyar vendéglátás másik neves szakembere Stadler Károly emlékére létrehozta a Köztemető úti szükséglakótelep gyermekei étkeztetését biztosító alapot. De az ő indítványára alapította meg a VIII. kerületi 1. sz. iskolaszék a város egyik első napközi otthonát is, ami nagy szerepet játszott a későbbiekben az intézmény elterjedésében. A VIII. kerületi népkonyha egyletnek, illetőleg a 1890-ben a VIII. kerületi választmány kezdeményezésére létrejött Józsefvárosi Jótékony Egyesületnek egyik vezető személyisége. Kauszer Jakabnéval együtt saját anyagi áldozatukkal rendezték be mind a VIII. kerületi népkonyhát, mind az egyesület foglalkoztató műhelyét és a hozzá kapcsolódó munkásotthont is. „Glück Frigyes”, Új Idők, 1899. 131.p.

85 Özvegy Kauszer Jakabné, született Frohner Antónia az VIII. Kerületi Általános Közjótékonsági Egyesület egyik igazgatónője volt. Emellett számos jótékony egyesületben tevékenykedett, például a kisdédóvásban szerepet játszó budapesti Fröbel Nőegyletben, ahol a felnőtt női funkciót is ellátott. Többek között az ő nevéhez fűződött a fővárosi gyermek szeretetház megalkotása, de részt vett a millenniumi népkonyha igazgatásában, valamint a Mária Valéria Egylet munkájában is. „Kauszer Jakabné emléke”, Pesti Hírlap, 1901. október 14. 5. p.

86 „A népkonyha egy éve”, Magyar Székesfőváros, 1899. március 6. 14. p.

87 „Budapest VIII. kerületi általános közjótékonsági egyesület”, Fővárosi Lapok, 1895. november 24. 3058. p.

88 1900-ban például a VIII. Kerületi Általános Közjótékonsági Egyesület éves bevétel 25.000 korona volt. „A Józsefvárosi Jótékony-egyesület beszámolója”, Magyar Székesfőváros, 1900. 22. sz. május 28. 9–10. p.

főváros kerületeit, hogy a VIII. kerület mintájára, a helyi kerületi választmány bevonásával, szervezzenek hasonló egyesületeket.⁸⁹

1904-ben Csáky Albinné⁹⁰ az Általános Közjótékonyági Egyesület elnöke elhatározta, hogy a nagyobb jótékonyági egyesületeket szövetségre bírja. A Közjóléti Szövetség alakuló értekezletére 9 egyesület képviselője jött el: az Általános Közjótékonyági Egyesület, a VI. és VIII. Kerületi Általános Közjótékonyági Egyesület, az V. kerületi Népkonyha Egyesület, a IX. Kerületi Jótékony Nőegyesület, a Pesti Izraelita Nőegylet, a Vakokat Gyámolító Országos Egyesület, a Menza Akadémika,⁹¹ valamint a Háztartási Iskola Egyesület. A Közjóléti Szövetség megalakításának célja a népkonyhák és egyéb élelmiszereket fogyasztó intézmények szükségleteinek közösen és ezáltal olcsóbban történő beszerzése volt.⁹²

A kerületekhez kötődő általános közjótékonyági egyesületek megszerveződése nyomán jól működő együttműködés jött létre a társadalom és a hatóság között. A kialakult gyakorlat szerint a tanács minden évben felhívást intézett az összes kerületi elöljárószághoz, hogy azok tegyenek előterjesztést a tél beálltával szükséges közjótékonyági intézkedésekre vonatkozólag, és vizsgálják meg, hogy annak teljesítése társadalmi úton elérhető-e, és ha nem, akkor milyen formában tudja a hatóság az ügyet pártfogásába venni. Olyan esetben például, amikor az adott területen nem volt elég fejlett a közjótékonyági egyesület, az elöljáróság

---

89 A VII. kerületi egyesület rögtön 1900-ban meg is alakult, ezt követte VI. kerületi, majd 1902-ben a II. és a X. kerületi, 1904-ben az Általános Közjótékonyági Egyesület (I. ker. Fehérvári u. 27. gr Csáky Albinné), 1905-ben az I. kerületi (Attila krt. 41. — gr. Apponyi Albertné), 1906-ban a III. kerületi, majd 1908-ban az V. kerületi is megalakult a nagy múltra visszatekintő Lipótvárosi Népkonyha Egyletből (Honvéd u. — Szalay u. sarok, Mezei Mór), illetőleg a IX. kerületi (Rákos u 11. gr. Almásy Dénesné). A VIII. kerületi 1895-ben (Baross u. 67. elnök: Glück Frigyes 1911-es adatok szerint. Budapest Czím és Lakásjegyzéke, 1911. 492. p.

90 Csáky Albinné mellett a népkonyha-mozgalom másik híres élharcosa Apponyi Albertné volt, aki nemcsak mint az Általános Közjótékonyági Egyesület tagja, hanem mint az I. Kerületi Általános Közjótékonyági Egyesület vezetője is elsősorban Budán szervezett ilyen intézményeket, és különösen a világháború alatt kifejtett tevékenysége volt nagy hatású és példaeértékű. *Umbrai*, 2018.163.p.

91 Az O.M.I.K.E Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Menza Akademiája eredetileg a fővárosban tanuló rászorult diákok étkeztetésére alakult, de a világháború alatt ennél jóval szélesebb népképző szerepet töltött majd be. *Umbrai*, 2018. 144.p.

92 „A Közjóléti Szövetség”, *Budapesti Hírlap*, 1904. december 3. 9. p.

maga létesített egy népkonyhát, és csak annak működtetésével bízta meg a helyi egyesületet vagy egyleteket.⁹³

A fővárosi népkonyhák rendszerének ismertetésénél mindenképpen külön ki kell térni a hatósági közreműködéstől független, jótékonyági egyesületek által működtetett népkonyhák bemutatására. Ezek Budapest legkorábbi népkonyháival büszkélkedhetnek. A jótékonyági egyesületek közül legnagyobb eredményeket a Pesti Izraelita Nőegylet érte el. A városnak már az 1869-es felhívására, hogy a polgárság alapítson népkonyhákat, elsőként vállalkozott a feladatra. Ennek nyomán 1869 novemberében, igaz még csak 30 fő ellátásával, meg is kezdte több évtizedes szerepvállalását a népkonyhai étkeztetés meghonosításában.⁹⁴ Az intézmény az év minden napján, felekezeti hovatartozástól függetlenül várta az ellátásra szorultakat. Amikor 1886-ban székhelyét a Dob u 57. alá tette át, ahol a leánynevelő intézete is helyet kapott,⁹⁵ már több mint 400 fő napi ellátásáról

---

93 Ezt történt például 1899-ben a IX. kerületben, ahol a Gát és Szvetanay utcák sarkára tervezték a népkonyha felállítását. Az szükséges 670 forint viszont éppen nem állt már rendelkezésre abban az évben a népkonyha alap kamataiból, ezért a költséget póthitel útján fedezték. A népkonyha működtetését pedig IX. Kerületi Jótékonyági Egyesület, a IX. és VIII. Kerületi Izraelita Jótékony Egylet segítségével vállalta el. A népkonyha 1899 legvégén meg is nyitotta kapuit, igaz nem az eredetileg kiszemelt területen, hanem valamennyivel arrébb, az akkori Védgát utca elején a mai Haller u 3. sz. alatt. Itt akkoriban egy használaton kívüli szekeresz (a Fuchs) tűz-őrségi laktanya várta a további hasznosítását. Lást „Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a IX. kerületben létesítendő népkonyha költségeinek fedezetére megkívánható póthitel ügyében”, FK 1899. 77–78. sz.(október 24.) 25. p.; „Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a Fuchs laktanya hasznosítására”, FK 1899. 82. sz. (november7.) 1. p., *Schuler*,1935. 14. p.

94 „A jótékonyág ünnepe”, Pesti Napló, 1895. november 20. 7. p.

95 Az intézmény lelke, haláláig Bischitz Dávidné (1827–1898) volt, Fischer Johanna néven született Tatán, édesapja porcelángyáros volt. 1852-ben ment férjhez egy földbirtokoshoz, és ettől kezdve a jótékonyásznak élt. Megalapította a Budapesti Zsidó Egyesület, és választmányi tagja volt a Vöröskereszt Egyletnek is. Vezette a Gottesmann Miklósné által alapított Pesti Izraelita Nőegyletet. A párizsi világkiállításon az egylet is részt vett, ahol Bischitzné megismerkedett Hirsch Móric báróval, és megszerezte a pártfogását a magyar szegények részére. Hirsch ezután jótékonyági irodát szervezett Budapesten, amely évi 120 ezer forintot osztott ki Bischitzné rendelkezése szerint egészen a báró 1896-os haláláig. Bischitzné életrajzából egyébként fontos és a kor jótékonyására jellemző elem, hogy egy-egy jótékony személyiség egyszerre több hasonló célú intézménynek is a tagja volt, és gyakran nem is a helyi kötődés határozta meg a szerepvállalását, hanem sokkal inkább a cél. Budapesti Hírlap, 1898. március 29. 7. p.; Pesti Napló, 1901. november 23. 5. p.

gondoskodott saját népkonyha-alapjára támaszkodva.⁹⁶ Ennek eredményeként a népkonyhában minden 5. vendég ingyen evett, de a térítéses étkezők is kedvezményesen kapták az ebédeket, valamint több mint 100 iskolás gyermek rendszeresen a Dob utcában étkezett kedvezményes 6 krajcáros ebédjegy megváltása ellenében.⁹⁷ E szerepét a háborús években is megőrzi majd a Nőegylet, ezzel az egyik legjelentősebb támogatást nyújtva a háború miatt megsokasodott, rászoruló tömegeknek.

Az 1871-ben alakult meg a Mária Valéria Egyletet, amely először népkonyha fenntartásában jeleskedett a Józsefvárosban, egy évvel később pedig, a saját cselédvédő intézetének megalapítása után, már önálló népkonyha alapítását szorgalmazta. Ez, csak úgy, mint a Dob utcai, egész évben fogadta a rászorultakat kedvezményes vagy ingyenes étkezésre. A Mária Valéria Egylet fővédnöke maga a hercegnő volt, aki többször is meglátogatta az intézményt.⁹⁸

A jótékony nővédő egyletek közül a népkonyhájáról kevésbé ismert a Pesti Jótékony Nőegyesület. A VI. ker. Lovag utca 4. alatti étkezőhelyiségében a vendégeket serdülő, a Nőegylet felügyelete alatt nevelkedő árvalánykák szolgálták ki. A népkonyha három nagy teremből állt, egy nagy konyhából és egy raktárból. Az étkezőjében napi 300 felnőtt és 50 gyermek kapott ellátást.⁹⁹ Az említeteken kívül időszakosan más egyletek is alapítottak a városban népkonyhákat, azonban a fenti három egylet folytatta tevékenységét huzamosabb ideig, és állt be a budapesti népkonyha-történet élharcosai közé.

---

96 100–500 Ft-os egyszeri befizetésekből, valamint az esetleges további hiányok fedezése érdekében évente fizetendő tagdíjából (járulékokból) fedezték. „Az első budapesti népkonyha jubileuma” (1870–1895), Fővárosi Lapok, 1895. november 20. 3004. p.

97 Az egyesület a népkonyhája fennállásának 25. évfordulóján 1000 Ft-os alapítványt tett az éhező iskolás gyermekek javára. Magyar Zsidó Szemle, 1888. 9. sz. 583. p.; „Az első budapesti népkonyha jubileuma (1870–1895)”, Fővárosi Lapok, 1895. november 20. 3004. p.

98 1872-ben egy állandó cseléd menedékházzal összekapcsolt népkonyha fenntartását vállalta a VIII. kerületben. 1875 telén már folytak a gyűjtések a Mária Valéria Egylet Újvásár tér 31. sz. alatti népkonyhájára, melynek támogatására Valéria főhercegnő elküldte az étkező számára a fényképét is, amit azután maga leplezett le a menhellyel egybekötött népkonyha december végi megnyitó ünnepségén. „A fővárosi népkonyhák megnyitása”. Budapesti Közlöny, 1874. december 1. 8217. p.; „A fővárosi szegények érdekében”, Budapesti Közlöny, 1874. november 10. 2070. p.; „Budapesti Közlöny, 1874. november 17. 2119. p.; „A Valéria-egylet”, Fővárosi Lapok, 1875. április 21. 401. p.; Fővárosi Lapok, 1875. december 25. 1336. p; Fővárosi Lapok, 1875. december 30. 1350. p.

99 Budapesti Hírlap, 1889. november 20. 6. p.

4. táblázat *A budapesti népkonyhák 1895–1914 között*

Népkonyha	típusa	1899-ig	1900–1913	működtetője	a világháború alatt is működött?
I. Palota u. 3. plébánia épülete (1895–96.)	állandó	I. Attila krt. 58. Koronaőrési kaszárnya	I. Attila krt. 58. Koronaőrési kaszárnya, majd 1907– Attila 41.	I. Kerületi Általános Közjótékonyági Egyesület ²²	igen
Tabáni	állandó	1894-óta nem üzemel	I. Döbrentei u. 31. 1903–		
I. Fehérvári út 27.	állandó			Általános Közjótékonyági Egyesület	I. világháború alatt a Kelenföldi Népszegítő Szövetség tartja fenn
I. Krisztina tér 2. iskola	állandó	1894–96		Vöröskereszt alapította, később egyleti működtetésű	
I. Fehérsas u. 2.	állandó		1901–	I. ker. tartja fenn	
II. Szegényház u. 35./Menház u. 1.	állandó	1892–		hatósági, egyleti fenntartással, 80–90 fő kapacitással	igen, az I. világháború alatt a II. Kerületi Általános Közjótékonyági Egyesület tartja fenn

Népkonyha	típusa	1899-ig	1900–1913	működtezője	a világháború alatt is működött?
III. Lajos u. 15] ²³	állandó	1892–	1900–1913	III. Fő tér 3./Szentendrei út 17. 1910., hatósági, Tatayné vezetésével, 300fő kapacitással	igen, a III. Kerületi Általános Közjótékonyági Egyesület tartja fenn
V. Honvéd u. — Szalay u.	állandó	1893–		1911-től a Vág utcai Népházban üzemel, V. ker. Népkonyha egylet tartja fenn	igen, az V. Kerületi Általános Közjótékonyági Egyesület
V. Váci úti iskola mögött	állandó	1897–	1901–	1892-ben mar volt itt, 500 főre	igen, Weisz Manfréd magán népkonyhája
VI Terézváros – Hungária krt.	állandó		Aradi u. 23./Csengeri u. 1900–	Terézvárosi Jótékonyági Egyesület, majd 1900-tól a VI. Kerületi Általános Közjótékonyági Egyesület	igen
VI. Szabolcs u.	állandó	Szabolcs u cselédotthon 1897–	1900–	Terézvárosi Jótékonyági Egyesület	

Népkönyha	típusa	1899-ig	1900–1913	működteje	a világháború alatt is működött?
VI. Lovag u. 4. / Nagymező	egyleti	1892–	1900–	Pesti Jótékony Nőegylet	
VII. Izabella 31. / Jósika 18.	állandó	1892–	1900	1907-ben veszi át a VII. Kerületi Általános Közjótékonyági Egyesület	
VII. Dob u. 57.	egyleti	1892–	1900–	Pesti Izraelita Nőegylet	igen
VIII. Baross u. 64. / Kis Stáció u. 8.	állandó	1892–	1900– ²⁴	VIII. ker. Népkönyha Egylet, 1896-tól VIII. Kerületi Általános Közjótékonyági Egyesület	igen
IX. Védgát u. 3. (Haller u. 3.) Fuchs laktanya	állandó	1899–	1900–	IX. Izraelita Jótékony Nőegylet tartja fenn, 1904-től VIII. és IX. ker. Jótékonyági Nőegylet, 1905-től Apponyi Albertné saját költségén	igen

Népkonyha	típusa	1899-ig	1900–1913	működtezője	a világháború alatt is működött?
IX. Knézits u. 14. ²⁵	egyleti	1892–	1900–	szürke nének, 200 főre	
X. Szent László u. 29.	állandó		1901-	Halom u-i óvoda helyén, majd egy fabódében, majd X. ker. előjáróság pin-céjében, X. Kerületi Általános Közjótékonykassági Egyesület	igen

22 1913-ban a I. Kerületi Általános Közjótékonykassági Egyesület a Verpeléti út 8. és Királyhágó u 2. alatt is tartott fenn népkonyhát.

23 Óbudán 1898-ban a munkás kaszinóban is volt népkonyha.

24 1913-ban az Alföldi u 8. alatt is üzemelt egy népkonyha.

25 1899-ben a Bakács téren is üzemelt népkonyha.

Az első világháborút megelőző közel két évtized népkonyha-történetét áttekintve azt látjuk, hogy ez az időszak magán viseli a korábbi fél évszázadra is jellemző főbb jegyeket. Továbbra is elmondhatjuk, hogy alapvetően a társadalom feladatát képezte a közösség rászorultjairól való gondoskodás. A város, vagyis a közhatalóság pedig, megfelelően a törvény és a szabályzatok betűinek, leginkább csak koordináló feladat ellátásra törekedett, illetve jelképes segélyeket folyósított egyes jótékony egyesületeknek, s a rászorultak népkonyhai ellátását szinte teljes egészében a társadalomra, mint arra hivatott és képes közegre bízta.

A 20. század elejei népkonyhákat alapvetően két csoportra oszthatjuk: vagyis a hatósági koordináció eredményeként létrejött állandó népkonyhákra, valamint a hagyományos, általában felekezethez kötődő, jótékony egyesületek által fenntartott konyhákra, melyek — bár erre az 1910-es évekre már alig találunk példát — még mindig az irgalmasság elvének megfelelően, a régi patriarchális jótékonykeret között végezték a karitatív munkájukat.

Az állandó népkonyhák további típusokba sorolását azonban nagyban nehezíti, hogy ugyanaz a népkonyha, ugyanazzal a működtető társadalmi egyesülettel (és ide tartoztak az általános közjótékonyossági egyesületek népkonyhái is),¹⁰⁰ a tagság pillanatnyi anyagi teherviselő képessége függvényében, hol hatósági (tehát a hatóság költségére működő) hol pedig egyleti népkonyha besorolást kap.

A népkonyhák forgalmáról egészen 1900 januárjáig, amikor az előljárásságokon megkezdődött a szegények nyilvántartása, nem rendelkezünk teljes körű, megbízható adatokkal. 1900 januárja óta viszont az előljárásságok számba vették az ellátásra jelentkező szegényeket és a statisztikai hivatalnak át is adták feldolgozásra az összegyűjtött adatokat. Eszerint 1900 januárjában a hatósági népkonyhákban 32.472 fő étkezett, vagyis naponta valamivel több mint ezer fő, akik közül nagyjából napi 430 kaphatott ingyenes ellátást. 1904-ben éppen 4 hatósági kony-

---

100 Az általános közjótékonyossági egyesületek tehát, a hatósággal karöltve, a hatósági szegényügyi feladatot kiegészítve munkálkodtak, vagyis a hozzájuk forduló rászorultakat a kerületi előljárárok útján segélyezték. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a rászorultaknak továbbra is a kerületi előljárásságon kellett megszerezniük az igazolást, vagyis a jogosultságot az ingyenes vagy a térítéses népkonyhai ellátásra, amit azután a jegy birtokában igénybe vehettek az általános közjótékonyossági egyesületek által fenntartott népkonyhákban. Lásd: Bizottsági és tanácsi előterjesztés Bienskiné Ocskay Irma törvényhatósági bizottsági tagnak a közgyámi intézmény újbóli életbeléptetése iránt tett indítványa ügyében. FK 1921. 44. sz.(október 21.), mell. 3. p.; A budapesti VIII. kerületi általános közjótékonyossági egyesület szervezete c. kiadványt ismertet a Városi Szemle, 1908. 579.p.; *Lehocsinszky Árpád*: Egyesületi jog — együleti élet. In: Városi Szemle. 1. (1908) 73–83 p.; *Sipos* 1996. 241. p.; *Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András*: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Budapest, 2000. 204. p.

ha működött (az I., II., III. és a VII. kerületben), szemben hét jótékony egyesületi népkonyhával (amelyek a II. V. VI. VII. VIII. IX. és X. kerületben fejtették ki áldásos tevékenységüket.) Két évre rá, már 12 népkonyha működött a városban, 3–9 arányban számszerűen továbbra is a jótékony egyletek javára (ekkor ugyanis az I. kerületi fenntartását átvállalta az egyesületi jótékonyosság). Ahogy javultak a gazdasági körülmények, úgy növekedett az egyleti szerepvállalás a népkonyhák fenntartása terén, ugyanis 1908-ban a továbbra is 12 népkonyhából már csak 1-et, a VII. kerületit tartott fenn a főváros. A rendelkezésre álló ingyenes (tehát hatósági vagy jótékonyossági költségre történő) népkonyhai étkezések adatai szerint pedig a legforgalmasabb időszakban (1906 januárjában) is alig haladta meg a 3000-et a térítésmentes étkezők száma. A teljesen hatósági vagy egyleti költségre ebédeltetettek nagyobbik hányadát még mindig az egyesületek látták el. Ezek jelentős szerepet vállaltak az ingyenes gyermekétkeztetés terén is, amiről nem csak a napközi otthonokba járó gyermekek ellátása tanúskodik, hanem az a bevett gyakorlat is, hogy az állandó segílyre szoruló idős egyedülálló munkaképteleneket inkább a főváros, míg a kereset nélküli családokat, inkább a jótékony egyletek támogatták.

A korszak másik jellemzője, hogy amíg a hatóságok egyre jobb statisztikai adatokra támaszkodva,¹⁰¹ a rászorultak egyre nagyobb hányadát megfigyelve, az esetleges beavatkozásra „ugrásra készen állnak”, addig a társadalom érdeklődést valamennyire tükröző sajtó figyelme kifejezetten lanyhul a népkonyhák iránt. Vagyis a téma, leszámítva a gyermekétkeztetést, a 20. század első évtizedében a korábbiánál kevesebb publicitást kapott, egészen az első világháború kitörése napjáig. Akkor viszont, árulkodva a valódi helyzetről, rögtön az érdeklődés középpontjába került. A világháborút megelőző évtizedekben tehát a gazdaság hullámzására továbbra is érzékenyen reagáló nyomor-helyzetből fakadó problémára, a sajtó nyilvánosságától függetlenül is, megvolt a társadalomnak a maga válasza, melynek gyakorlata alapján, a vészterhes időkben Budapest lakossága egy emberként sorakozott fel a segítségnyújtás jelszava mögé.¹⁰²

---

101 Schuler, 1935. 10–11. p.

102 Az intézményesülés következő foka, majd a világháború kitörésével következik be, amikor az ellátásra szorulóknak száma megsokszorozódik. A hatóság és a társadalom ekkor Bárczy István által életre hívott Budapesti Központi Segítő Bizottmányok keretében fog össze a város rászorultjainak ellátása érdekében. *Umbrai*, 2018. 134. p.

SOMOGYI LÁSZLÓ

CIVILEK A SZÖGESDRÓTON INNEN ÉS TÚL

Az internálás és a rendőri felügyelet elvi és gyakorlati kérdései az első világháború alatt néhány Pest megyei példa tükrében

Bevezetés

Az első világháború alatt Magyarországon végrehajtott internálások a háború történetének legkevésbé kutatott szegmensei közé tartoznak. Az első világháborúval kapcsolatos szakmunkák jelentős része a harci események, kisebb részben a hátszág eseményeinek (politika, a mindennapi élet nehézségei) bemutatására helyezte a hangsúlyt. A fogoly lét esetében a magyar kutatás a hadifogságba esett katonák sorsát állította az érdeklődés homlokterébe. Az egyes antant országokban rekedt osztrák–magyar alattvalók, vagy a csaknem tucatnyi nemzet Magyarországon táborokba került fiainak és lányainak sorsa nem keltette fel a hazai tudományos élet érdeklődését, pedig sorsuk nem volt sokkal könnyebb, mint a fogoly katonáké: gyakran éheztek, soraikat betegségek tizedelték, hozzátartozóikkal nehezen tudtak kapcsolatot tartani. Bűnük mindössze az volt, hogy vagy katonaköteles korban lévő férfiak, vagy a Monarchiával hadiállapotba kerülő nemzet lányai, asszonyai voltak, vagy sorsukat az pecsételte meg, hogy egy általuk kimondott mondat kétértelműen hangzott valaki számára.

A csekély történészi érdeklődésnek köszönhetően a magyar történetírásban az első világháború alatti, Magyarországon végrehajtott internálás és a felállított internálótáborok kutatása 1945 előtt nem vagy csak visszaemlékezések formájában kapott teret.¹ Az egyébként is kevés számú memoárral kapcsolatban az is probléma, hogy azok, akik tevőlegesen részt vettek az internálótáborok felállításában és magának az internálás intézményének működtetésében — voltaképpen a drótkerítés „ezen oldalán” voltak — szinte egyáltalán nem hagytak maguk után emlékiratokat. Leginkább a művészetet ihlette meg a háború e jelensége, ezek közül talán legismertebb a több nyelven is kiadott *Fekete kolostor* című regény, amelyben Kuncz Aladár író francia internálótáborban eltöltött éveiről számol be.

---

1 *Betegh Miklós*: Erdély a világháborúban. Néhány erdélyi adat az 1914–1917. év történetéhez. Dicsőszentmárton, 1924. 75–78. p. (A továbbiakban: *Betegh*, 1924.)

A háború alatt keletkezett írások elsősorban propagandisztikus céllal készültek, és szintén nem a magyar helyzetet mutatták be, hanem a külföldön internálótáborokba zárt magyar (és osztrák) állampolgárok viszontagságainak a nagyközönség elé tárása volt a cél.²

1945-öt követően sem került terítékre a téma, hiszen ekkor a koncentrációs táborokban elkövetett náci bűnökre összpontosult az érdeklődés. A rendszerváltás (1989) után pedig a „Gulag-jelenség” vette kezdetét: ettől az időtől lehetett szabadon írni a Szovjetunióba hurcolt magyar állampolgárokról, valamint az ottani táborrendszerről, a források részben elérhetővé váltak a kutatók számára. Ezzel egy időben indult meg a második világháborút követően felállított magyar internáló- és/vagy munkatáborokkal (Recsk, Kistarcsa, Kiskőrös, a hortobágyi táborok) kapcsolatos publikálás, évekre meghatározva a „tábor-jelenség” dominanciáját a területen. Ennek oka véleményem szerint az volt, hogy a szakemberek a rendszerváltást követő időkben elsősorban a kommunizmus bűneinek feltárására helyezték a hangsúlyt. Az érdeklődés igen jelentős volt társadalmi szinten is, hiszen sokan éltek azok közül (vagy leszármazottaik közül), akik érintettek lehettek. Az érintettség mellett a politika a maga módján szintén hozzájárult a téma napirenden tartásához.

Matthew Stibbe, angol történész 2014-ben írt, a témára vonatkozó tanulmányában megjegyzi, hogy az első világháborúban részt vett főbb harcoló felek közül az egykori Osztrák–Magyar Monarchia az egyetlen, melynek a civil internáltakkal való bánásmódjáról még nem készült monografikus feldolgozás.³ Ennek véleménye szerint két oka van.

Az egyik szerint a háború alatti internálás nem egyéb, mint a nemzetállam prioritásainak és mozgósítási stratégiájának egyik megnyilvánulása. A másik ok, hogy a közép-európai térségben egyfajta nosztalgia figyelhető meg a Habsburg Birodalom iránt, amelynek felbomlása geopolitikai instabilitáshoz és etnikai konfliktusokhoz vezetett Közép- és Kelet-Európában. Ez később hozzájárult Hitler és Sztálin felemelkedéséhez, valamint olyan koncentrációs táborrendszerek létrejöttéhez, amelyek sokkal pusztítóbbak voltak, mint ami az első világháború alatt elképzelhető lett volna. Stibbe véleménye szerint a nyugat-európai történet-

---

2 Vörös könyv ellenségeink bűnéről. Friss Újság. 20. évfolyam. 99. szám. 1915. április 10.

3 *Matthew Stibbe*: Enemy Aliens, Deportees, Refugees: Internment Practices in the Habsburg Empire, 1914–1918. <http://shura.shu.ac.uk/9021/5/stibbe-JoMEH-Nov2014-shura-version.pdf> [utolsó letöltés ideje: 2017. 10. 30.] A tanulmány publikálva: *Matthew Stibbe*,. Enemy aliens, deportees, refugees: internment practices in the Habsburg Empire, 1914–1918. In: *Journal of Modern European History*, 12. (2014.) 4. 479–499. p.

írás az 1914 és 1918 közötti időszakot illetően nem csak úgy tekint Ausztria–Magyarország bánásmódjára a belső politikai ellenfeleket (értsd: nemzetiségek — S. L.) és az internált vagy rendőri felügyelet alá helyezett külföldieket illetően, mint a nyugat-európai gyakorlat „torzult változatára”, hanem mint valami többé-kevésbé jóindulatú eljárásra.⁴

Meg kell jegyezni, hogy az említett monográfia elkészítésére vállalkozó kutatonak nem lenne könnyű dolga: az egykori Monarchia e tárgyban keletkezett levéltári iratanyaga térbelileg meglehetősen fragmentált, komoly és időigényes feltáró munkát igénylő feladatot jelent.

E tanulmány célja egyrészt a hézagpótlás. A magyar történelmi szakma sajnálatos módon gyakorlatilag semmilyen figyelmet nem szentelt az első világháború alatt magyar internálótáborokba zárt, illetve rendőri felügyelet alá helyezett külföldi, vagy magyar állampolgárságú, de nem magyar nemzetiségű állampolgárokkal való bánásmódnak. Ennek az lehet az oka, hogy a korszakkal foglalkozó történészek elsősorban a hadieseményekre, valamint a háború politikai és diplomáciai folyamataira koncentráltak. A hátszág háború alatti életének megannyi szegmensével kapcsolatos munkák nagy része szintén figyelmen kívül hagyta a háborúnak ezt a sajátos jelenségét. A teljességhez hozzátartozik, hogy a világháborús centenáriumi hiány csökkentésében némi pozitív változást hozott, de a téma teljes spektrumú tudományos feldolgozása, vagy akár komolyabb górcső alá vétele továbbra sem valósult meg.⁵ Az első világháború alatt végrehajtott internálások menete, a döntések mechanizmusa, a táborokban uralkodó körülmények, a bánásmód és annak differenciált módja, a szociális viszonyok, a helyekkel tör-

---

4 Stibbe, 2014. 3. p.

5 Az I. világháború idején zajló internálásokkal kapcsolatban a tápiószügyi tábor vonatkozásában igen fontos *Katus Norbert — Kucza Péter: Ahogyan nagyszüleink látták. Sülysáp. Képek Tápiószügyi és Tápiószap múltjából. Sülysáp, 2013. Szintén a világháborús internálásoknak a hátszág életére gyakorolt hatását elemzi Söber Péter: Internáltak és hadifoglyok Kecskeméten, az I. világháború éveiben. In: Hátszágban. Kecskemét az I. világháború idején. Szerk: Gyenesei József. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét, 2015. 322–345. p.*

Fontos elmondani, hogy az internálással kapcsolatban több nagyszerű tanulmány született, ezek azonban az 1919 utáni, elsősorban a Tanácsköztársaság bukását követő időket vizsgálták. Ezzel kapcsolatban lásd *Paksy Zoltán: Hadifoglytáborból internálótábor. A traumák nyomán átalakuló Magyarország új intézményei. In: 1916. A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról. Szerk.: Egry Gábor, Kaba Eszter. Napvilág Kiadó. Budapest, 2017. 157–178. p.; valamint *Ma-kóné Búzás Eleonóra: A zalaegerszegi internálótábor 1916–1924. In: Egerszegi történelmi tanulmányok. Szerk: Molnár András. Zalaegerszegi Füzetek 11. Zalaegerszeg, 2010. 174–224. p.**

tént interakciók sorozata és azok eredményei, valamint egy sor más dolog gyakorlatilag „terra incognita” a korszak történetét illetően.

Az internálásról és az internálótáborokról készült munkák döntő többsége (jelen esetben figyelmen kívül hagyva a II. világháborút követő internálási hullámot, mert az nem tartozik a tanulmány által vizsgált korszakhoz) a Tanácsköztársaság bukását követő időszakkal foglalkozik. Az ekkor foganatosított intézkedések szintén az állam biztonságára veszélyes elemek összegyűjtését és rendőri felügyelet alá helyezését tűzték ki célul. Fő mozgatórugójuk azonban a Tanácsköztársaság alatt valamilyen tisztséget vállalt személyek megbüntetése/elzárása volt, elsősorban azokra vonatkoztatva, akiket bírói úton nem lehetett elítélni.⁶ Az eljárás jogi hátterét, kivitelezését és célját tekintve szinte alig különbözött az I. világháború alatt folytatott internálási eljárástól: a hatalom az állam biztonságára veszélyes személyeket akarta kiszűrni és elzárni, a táborokba került egyéneket bírósági ítélet nélkül, vagy eljárás lefolytatásának mellőzésével tartották fogva, sőt olyanokat is internálhattak, akik már letöltötték börtönbüntetésüket.⁷ A különbség abban ragadható meg, hogy — mivel a hatalom most már szinte kizárólag saját állampolgárait zárta rács mögé — abban már nem a nemzetiségi ellentét, illetve a külföldi állampolgárok vélt vagy valós képtelenségétől való félelem játszotta a fő szerepet. Magyarországon a háborút követő internálás — hasonlóan pl. Olaszországhoz — a politikai ellenfelek kiiktatását célozta, a proletárdiktatúra bukásával pedig, két ideológia összecsapása után a vesztes fél képviselőinek ideiglenes, de lehetőleg minél hosszabb ideig való távortartását kívánta megvalósítani a társadalomtól. Ebből a szempontból vizsgálva, az internálást, az első világháború és a közvetlen utána következő történelmi események kontextusába helyezve, 1918 cezúráként is felfogható.

A tanulmány másik célja az, hogy megpróbáljon választ találni arra a kérdésre, milyen mértékben volt differenciált a külföldi hadviselő országok állampolgáraival és a „belső ellenségként” internált egyénnel szembeni eljárás a Habsburg Birodalom keleti felében, Magyarországon. A differenciálás tekintetében megpróbáltam vizsgálni a keleti hadviselő (orosz, szerb, román) és a nyugati hadviselő országok állampolgáraihoz (főként angolok és franciák) való hatósági viszonyulást. A tanulmány végi összegzésben kísérletet teszek annak — legalább részleges — megállapítására, hogy az eddigi kutatások fényében a magyar internálási gyakorlat humánusnak vagy inhumánusnak mondható-e. A tanulmány

---

6 Vö. *Makóné Búzás Eleonóra*, 2010. 175. p.

7 A börtönbüntetés letöltése utáni internálásra az első világháborúban is akadt precedens.

elején a jogi hátteret és a hatásköröket mutatom be. Röviden említésre kerül a birodalom osztrák felében működő *Kriegsüberwachungsamt* (németesen rövidítve KÜA) tevékenysége és annak viszonya a magyar félhez, illetve a magyar oldalon működő, az osztrákhhoz hasonló feladatokat ellátó, ám attól mégis különböző Hadi Felügyeleti Bizottság.

Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a nyugat-európai és a kelet-európai internálási modell bármiféle komparatív megközelítése nem lenne helyénvaló, mert — noha e tanulmány írója már végzett kutatásokat külföldi levéltárban — még a magyarországi viszonyok sincsenek olyan mértékben feltárva, hogy abból egyértelmű következtetéseket lehessen levonni. Ugyanakkor óvatos megközelítéssel megkísérlem annak megválaszolását, hogy a magyar internálási rendszer mennyire mondható humánusnak, avagy inhumánusnak a korabeli viszonyok szerint.

A szakirodalom a korabeli Magyarország területén a kérdéses korszakban három nagy, kimondottan civilek számára fenntartott tábor tart számon: Nezsider, Aradot és Kenyérmezőt.⁸ Ezek mellett azonban lényegesen több, civilek számára létrehozott tábor állítottak fel a frontvonalaktól távol. Jelen tanulmány egy nagyobb magyar közigazgatási egységben, Pest megyében, található három nagy tábor működése során keletkezett dokumentumok alapján keres választ a felvetett kérdésekre.⁹ E táborok Tápiósülyön, Vácon és Cegléden működtek 1914 és 1918 között. Az egykori fogoly- és internálótáborok működésének országosan megnyilvánuló kontinuitásába illeszkedik a tápiósülyi tábor története, ahol 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukása után a román, majd később a nemzeti hadsereg egykori vöröskatonákat és funkcionáriusokat tartott fogva.

---

8 Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. Szíjj Jolán. Petit Real. Budapest, 2000. 307. p. (A továbbiakban: *Szíjj*, 2000.)

E települések egyike sincs a jelenlegi Magyarország területén az 1920-ban végrehajtott trianoni területelcsatolás miatt. Arad (Arad) és Kenyérmező (Câmpul Pâinii) ma Romániában található, Nezsider (Neusidel) Ausztriához tartozik.

9 Pest megye mind a korabeli, mind a jelenlegi Magyarországnak központi fekvésű közigazgatási egysége. Kiterjedését és népességét tekintve is az egyik legnagyobb volt a korszakban, és napjainkban is. A tanulmányban említésre kerülő három tábor Tápiósüly, Vác és Cegléd. A tápiósülyi táborban több ezer, elsősorban szerb, román és olasz civil internáltat őriztek a háború idején. Vácon, a városi laktanyából kialakított civil internálótáborban csaknem ezer embert tartottak fogva. Ezen kívül a városban, magánházaknál is éltek külföldi állampolgárok rendőri felügyelet alatt. A legkevesebb információ a ceglédi táborról van. Annyi bizonyos, hogy ebben a táborban is jelentős számú, döntően szerb és orosz állampolgárt őriztek.

A kutatás alá vont iratok — lévén egy bizonyos közigazgatási egységre vonatkoznak, így nem feltétlenül tükrözik az országos helyzetet — természetesen csak részben adnak választ a kérdésekre, ám betekintést nyújtanak ennek a bonyolult rendszernek a működésébe.

Végezetül meg kell említenem, hogy e tanulmány megírására a korábban említett kiváló angol történész, Matthew Stibbe már idézett tanulmánya inspirált.¹⁰ Természetesen az írás hosszabb kutatás egyik állomása.

Jog és hatáskörök

A háború kitörését megelőzően Ausztriában és Magyarországon külön-külön születtek törvények arra nézve, hogy háború kitörése esetén mit kell tenni az ország területén tartózkodó idegenekkel. E rendelkezéseket a szükségállapot-törvényekben rögzítették. Ennek megfelelően az Osztrák–Magyar Monarchia több szükségállapot rendelkezést hozott a háború kitörésekor. Ezen rendelkezések felügyeletét a *k. u. k. Kriegsüberwachungsamt* (KÜA), látta el. Habár a KÜA-nak a fél birodalomra kiterjedt a hatásköre, soha nem volt hatással a magyarországi rendkívüli állapotra, ugyanis annak ellenére, hogy a KÜA „császári és királyi” volt, nem tartozott felelősségi körébe a Magyar Királyság (kijelölt katonai zónák kivételével).¹¹

Az osztrák kivételes rendszer lényegi eleme az volt, hogy — az elgondolások szerint — háború esetén az egyébként polgári szervekre tartozó intézkedések jelentős részét átruházzák egy akkor felállítandó katonai szervre, amely a katonai vezetés alatt álló KÜA lett volna. Ennek megfelelően háború idején a polgári irányítást a katonai vette volna át.¹² A magyar álláspont ezzel szemben az volt, hogy a kivételes hatalommal a kormány legyen felruházva, s így maga a kormány legyen jogosult katonai jellegű eljárásra a polgári igazgatásban.¹³ A közös had-

---

10 Lásd: 5. lábjegyzet.

11 *Tamara Scheer*: War Surveillance Office (Austria-Hungary) http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_surveillance_office_austria-hungary [Hozzáférés ideje: 2016. április 11.]

12 *Galántai József*: Magyarország az első világháborúban 1914–1918. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974. 66. p.

13 *Galántai*, 1974. 68. p.

sereg Magyarországon állomásozó parancsnokságai a kormány által kinevezett kormánybiztosokkal közösen tették volna meg a szükséges intézkedéseket.¹⁴

Mindazonáltal a KÜA Budapestre is küldött egy összekötő tisztelet, megkönynyítendő a kommunikációt a birodalom két fele között, tekintettel a szükségállapotra, ugyanakkor magyar tisztelet is küldtek Bécsbe. A háború alatt Magyarországon is felállításra került testvérszerve, a Hadi Felügyelő Bizottság (HFB), ez azonban nem hasonlítható össze a KÜA-val, mert nem volt felhatalmazása utasítások kiadására. Magyarországon a HFB hatáskörébe tartozott a háború érdekében hozott rendelkezések végrehajtásának ellenőrzése. A HFB-hez kérdéssel lehetett fordulni abban az esetben, ha valamilyen probléma merült fel a rendkívüli intézkedések értelmezésével vagy alkalmazásával kapcsolatban. Tisztségviselői állami köztisztviselők voltak, akik teljhatalommal bírtak, döntésük ellen nem lehetett fellebbezni.¹⁵

Mind a KÜA, mind a HFB olyan szervezetek voltak a háterszágban, amelyek egyéb funkciójuk mellett (például sajtóellenőrzés, valutaügyek, közéletelmzés, propaganda- és útlevélügyek stb.) a katonai hatóságokat tehermentesíthették, és koordinálták az együttműködést a belügyminisztériumokkal, felügyelték és ellenőrizték a háború esetére szóló kivételes rendelkezések végrehajtását, melyek közé az internálás is tartozott.

A magyar jogrendszerben az internálás alapját az 1912. évi LXIII. törvény (a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről) adta. A törvény értelmében a kormány megtilthatta új egyesületek alakítását, betilthatta a neki nem tetsző gyűléseket, valamint erősen korlátozhatta a sajtószabadságot. Lehetőséget adott továbbá a statáriális eljárásra és a széles körű internálásra.¹⁶ E törvény 6. §-a belföldi állampolgár esetében lehetővé tette a kitiltást, valamint a lakóhelyről való eltávolítást, abban az esetben, ha az illető személy „*ott tartózkodása az állam érdekeire vagy a közrendre és a közbiztonságra aggályos.*” A kivételes intézkedésekről szóló törvény kiegészítésére hozták az 1914. évi L. törvényt a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről és a hadiszolgáltatásokról. Számunkra a jogszabály 10. §-a lényeges, amely szerint a belügyminiszter elrendelhetette a hadviselés szempontjából, illetve az állam érdekeire — akár potenciálisan is — veszélyt jelentő személyek rendőri felügyelet alá helyezését és korábbi lakhelyéről való eltávolí-

---

14 Galántai, 1974. 69. o.

15 Szijj, 2000. 225–226. p.

16 1912. évi LXIII. törvény a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről. Magyar Törvénytár. Az 1912. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1913. 691–710. p.

tását. Sürgős esetekben, a belügyminiszter utólagos jóváhagyásával, a területileg illetékes kormánybiztos is intézkedhetett. A rendőri felügyelet/internálás okozta károkért nem járt kártérítés, és az érintett nem fellebbezhetett a döntés ellen, az kötelező érvénnyel bírt. Az internált személyek eltartásáról az államnak kellett gondoskodnia, de éppen ez okból, munkára is kötelezheték a fogvatartottakat.¹⁷

Az internálást és a rendőri felügyeletet érintő jogszabályok közül lényeges a belügyminiszter 3.009/1914. évi rendelete a hadviselés érdekében felügyelet (őrizet) alá helyezendőkkel vagy lakóhelyükről eltávolítandókkal szemben követendő eljárásról. A rendelet alapvetően hadifoglyokra és a Magyarországgal ellenséges államok alattvalóira terjedt ki. Rajtuk kívül azonban hatálya alá vonta állampolgárságukra tekintet nélkül mindazokat, akiket rendes lakó- vagy tartózkodási helyeikről a hadviselés érdekében el kell távolítani. A hadifoglyokat a katonai hatóságok tartották őrizet alatt, az ellenséges államok hadra fogható férfi állampolgárait internálták, többi alattvalóit a hadműveletektől távol tartották vagy az ország elhagyására kényszerítették. A rendelet kimondta, hogy az említett körön kívüli azon személyekkel szemben, „akiket lakó- vagy tartózkodási helyükről a hadviselés érdekében el kell távolítani”, az ellenséges államok alattvalóira vonatkozó rendelkezéseket kell alkalmazni.¹⁸

A háború előrehaladtával újabb, alaposabb jogszabály látott napvilágot 1915-ben, amely már a magyar állampolgárokat is érintette. A 10.962/1915. számú BM rendelet felsorolta az őrizetbe vétel és az azt követő internálás

- okait;
- a határozatot hozó hivatalos személy (belügyminiszter, kormánybiztos, esetleg az első fokú rendőrhatóság) megjelölését;
- a panasz lehetőségét;
- az internált jogait és kötelezettségeit;
- az internáláshoz kapcsolódó hátrányos következményeket.¹⁹

Internálható volt, akinek magatartása a hadviselés szempontjából, továbbá a közrendre, a közbiztonságra nézve aggályosnak minősült. Az internált a számára kijelölt helységben kivételesen bérelhetett lakást, egyébként többbedmagával, éjjelre bezárt helyiségben lakott, egyhavi ellátásra elegendő pénzzel rendelkezett.

---

17 1914. évi L. törvény a háború esetére szóló kivételes intézkedésekre alkotott 1912. évi LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912. LXVIII. törvénycikk kiegészítéséről. Magyar Törvénytár. Az 1914. évi törvénycikkek. Franklin Társulat, Budapest, 1915. 519–528. p.

18 Belügyi Közlöny, 19. (1914) 45. szám. 573–575. p.

19 Szendrei Géza: Magyar internálások 1704–1960. Budapest, 2007. (a továbbiakban Szendrei, 2007.) 15. p.; valamint Belügyi Közlöny 20. (1915) 1. szám. 379–384. p.

Nappal korlátozottan mozoghatott a településen, de annak területét nem hagyhatta el. Az internált személyekről gyakran fényképfelvételt is készített a hatóság.²⁰

A rendőrhatalósági felügyelet alá helyezett személyhez a rendőrhatalóság engedélyével hozzá költözhetnek azon családtagjai, akik egy háztartásban éltek vele. Ez esetben azonban a rendőrhatalóság felügyelete rájuk is kiterjedt, őket a hatóság bármikor eltávolíthatta. A családok szétválasztását a jogszabály nem javasolta, azonban az ugyanarról a településről származókat már elkülönítve kívánta elhelyezni.

A mozgásszabadság tekintetében a vonatkozó rendelet csak sarokszámokat adott meg, ezek meghatározását a rendőrhatalóságokra bízta, függővé téve az internáltak magaviseletétől. A körülményekhez képest liberálisnak tűnő intézkedés valójában szigorú volt: az internáltak este 8 és reggel 6 óra között nem hagyhatták el a kijelölt lakhelyet, a hatóság korlátozhatta a nyilvános helyek látogatását.²¹ A távbeszélőket egyáltalán nem használhatták, a táviratok és postai küldemények küldését külön rendeletben szabályozták.

A kényszerlakhelyként kijelölt település köteles volt gondoskodni a rendőri felügyelet alá helyezett személyek étellemezéséről, egészségügyi ellátásáról, az őket ért támadások esetén védelmükről. Az internáltak eltartási költségeit magának kellett fedeznie, amennyiben rendelkezett vagyonnal. Anyagiak hiányában munkára kellett fogni, ha testi és egészségi állapota ezt megengedte. Ezek hiányában az állam feladata volt étellemezése, ruhával való ellátása.

A rendelet megszegését vagy más kilengéseket illető cselekedeteket kétféle besorolás alá helyezték. A szabályszegés 600 koronás pénzbüntetéstől két hónapig terjedő elzárásig volt büntethető. Engedetlenség vagy más, kisebb súlyú bűn elkövetésének esetén a rendőri felügyelet szigorításával szankcionálták.²²

Az ellenséges országok azon állampolgáraival szemben, akik nem jelentettek veszélyt katonai vagy belbiztonsági szempontból (nők, gyerekek, idős férfiak,

---

20 *Szendrei*, 2007. 15.

21 10.962/1915. B.M. rendelet. I. fejezet 2. § d. pont. A rendelet csak sarokszámokat adott meg, az időszakai lakhelyelhagyási tilalom kezdő-és végóráját a helyi hatóságok gyakran maguk szabták meg.

22 Vagyis akiknek csak jelentkezési kötelezettségük volt, azok rendőrhatalósági felügyelet alá kerültek. Azokat a személyeket, akik korábban „csak” rendőrhatalósági felügyelet alatt voltak, őrizet alá (internálótáborba) helyezték. 10.962/1915. B.M. rendelet. IV. fejezet, 11. § és Vegyes rendelkezések 15.§.

A büntetés elbírálását az 1914. évi L. törvény 9. §-a is kihágásként említette és pénzbüntetést helyezett kilátásba büntetesként.

valamint fegyverképes korban lévő, de katonai szolgálatra nem alkalmas férfiak), a rendelet enyhébb eljárásról intézkedett. Őket az elsőfokú rendőrhatalóság csak nyilvántartásba vette, de lakhelyüket nem kellett elhagyniuk, sem foglalkozásokat feladniuk. Ezeket a személyeket, beleértve a megbízható hadköteleseket is, semmilyen rendőri intézkedés nem érintette.²³ E kedvezmények abban az esetben teljesültek, amennyiben az említettek nem tanúsítottak államellenes magatartást.

A gyakorlatban a zárt táboron kívüli lakhatás nem volt megengedve azoknak, akiket kémkedés vagy államellenes izgatás gyanújával internáltak. A rendelet értelmében az állam érdekeinek, a közbiztonságnak és a közrendnek a hadviselés szempontjából való veszélyeztetése esetén a problémás személyeket kitiltással, rendőri felügyelet alá helyezéssel vagy őrizetbe vétellel lehetett sújtani.²⁴ Ez utóbbi alkalmazását a gyakorlatban jól mutatta Olaszország hadüzenete utáni, differenciáltabban végrehajtott internálási hullám. Ez a 18–50 év közötti férfiakra vonatkozott, továbbá azokra, akik korukra való tekintet nélkül katonai rangot viseltek az ellenséges ország hadseregében. Elvileg ez alól kivételt képeztek azok, akik már hosszabb ideje az ország területén tartózkodtak, és állampolgári hűségükhöz nem fért kétség, illetve magyar állampolgárok felelősséget vállaltak értük. A hadköteles koron kívül eső férfiak, valamint a kiskorúak és nők esetében a rendőri felügyeletet helyben foganatosították, csak az „aggályos viselkedésű” személyek kerültek zárt civil táborokba.

E rendeletben bukkan fel a felügyelet alá helyezett személyek munkára fogásának pontosabb meghatározása eltartásuk fedezésére, illetve a munkaképtelneknek a magyar állam általi tartási kötelezettsége. Ellenséges ország hadköteles korban lévő, hosszabb ideje Magyarországon tartózkodó, de megbízható állampolgáraitól szólva a rendelet őket korábbi lakhelyükön megtartani rendelte, különösen, ha egy magyar állampolgár jóállást vállalt értük.

A pontosnak tűnő jogi szabályozás ellenére már a kezdetektől gondot okozott a hatóságoknak az internált személyek elhelyezése és a velük való bánásmód. Már a háború legelején született a Magyar kir. Belügyminisztériumban egy belső feljegyzés, amely jól mutatja az említett problémát. Maguk a hatóságok sem tudták pontosan, mi legyen az ellenséges államok Magyarországon rekedt polgáraival. A Belügyminisztérium több ízben fordult ez ügyben a Hadfelügyeleti

---

23 10.962/1915. B.M. rendelet. III. fejezet, 9.§.

24 *Szikinger István*: Rendvédelem a dualizmus korában. http://epa.oszk.hu/02100/02176/00012/pdf/EPA02176_rendvedelem_torteneti_fuzetek_2012_26_141-157.pdf [Hozzáférés ideje: 2014. április 1.]

Bizottsághoz, a Hadügyminisztériumhoz és a Külügyminisztériumhoz. Világos, egyértelmű választ azonban egyik helyről sem kapott. Annyi azért kiderült, hogy különbséget akartak tenni egyfelől a hadköteles korban lévők és nem hadköteles korban lévők, másfelől a hadiállapot bekövetkezése előtt az országban tartózkodók és az azt követően ide érkezettek között.²⁵ Az itt tartózkodó angol és francia állampolgárokat nem kívánták gyűjtőtáborokba zárni, de őket is szorosabb felügyelet alá akarták helyezni.²⁶

Az internálásra került személyek elhelyezése a kezdetektől gondot okozott, ami elsősorban az internálandók számának meredek emelkedésével magyarázható. Mivel a növekvő számmal egyenes arányban nőtt az őrzésükre és ellátásukra fordított pénz és energia, a Belügyminisztériumban 1914. augusztus elején már erősen sürgették a megoldást. A hadifoglyoknak tekintett hadköteles állampolgárok őrzési helyéről, az őrzésükre rendelt erőkről, illetve arról, hogy kinek a költségére kellene ezeket a személyeket élelmezni, nem voltak egységes utasítások. A Belügyminisztérium álláspontja az volt, hogy mivel a polgári hatóságok nincsenek erre berendezkedve, a hadifogolynak tekintett külföldi állampolgárokat a katonai hatóságnak kellene átvenni, és azokat a többi hadifogollyal együtt zárt területen őrizni. Ezzel szemben a hadsereg azt kívánta, hogy a hadköteles korban lévő, de hadifogolynak nem tekintett külföldi állampolgárokat helyezték szoros felügyelet alá valahol az ország belsejében, távol a hadművelleti területektől. Ezen kívül biztosítsanak számukra munkaalkalmat, hogy megtermeljék tartási költségeiket.²⁷ Ugyanezt kívánta elérni a hadvezetőség sok nem külföldi, de gyanús magatartású egyén esetében is. Ezek alatt ekkor a Délvidéken folyó hadműveletek miatt gyanússá vált szerb nemzetiségű magyar, illetve később a megszállt területeken tartózkodó szerb állampolgárokat értették.

A Belügyminisztérium próbált eleget tenni a hadvezetés kérésének: a háború kitörése utáni első hetekben országszerte több száz gyanús embert internáltak. Ettől függetlenül az ezzel járó költségeket igyekeztek a hadseregére hárítani.²⁸ Az internált személyek őrzéséről és felügyeletének megszervezéséről városok esetében a helyi rendőrkapitánynak, vidéken a főszolgabírónak kellett gondoskodnia. Városokban a rendőrkapitány vette át, és tartotta nyilván az érkező internáltakat,

---

25 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 148.(=Belügyminisztérium, Elnöki iratok) 5913/1914. 4r.

26 MNL OL K 148. 5913/1914. 7r.

27 MNL OL K 148. 5913/1914. 5r.

28 MNL OL K 148. 5913/1914. 5v.

illetve továbbította őket más táborokba. A polgármester feladata az élelmiszerekkel és ruházattal való ellátás volt. Ezek a hatáskörök azonban gyakran összekeveredtek, és súrlódásokhoz vezettek a felek között.²⁹ A vidéken létrehozott internálótáborokban őrzött személyek nyilvántartása, élelemmel és ruhával való ellátása a helyi főszolgabíró feladata volt, míg az őrsegről a hadseregnek kellett gondoskodnia. Ezek a táborok katonai irányítás alatt álltak, élükön a hadsereg által kinevezett parancsnokkal.

Az internáltak ellátására fordított összeg csökkentését szolgálta az a javaslat, amely a nem hadköteles korban lévő egyének (idős emberek, nők, gyerekek) elbocsátását javasolta. Ők szívesen el is hagyták volna Magyarország területét, de megfelelő mennyiségű pénz, pénznem vagy egyszerűen csak vasúti összeköttetés hiányában erre nem volt lehetőségük. Ezeket az idegen állampolgárokat legalább a határig el akarták juttatni, mert ez még mindig olcsóbb megoldás volt, mint ha hónapokig tartották volna őket az országban.³⁰

Külön elbírálás alákerültek a gyakran értelmiségi pályán tevékenykedő, elsősorban angol és francia állampolgárok, akik ugyan hadkötelesek, de nem gyanúsak. Ők elsősorban foglalkozásuk (pl. nyelvtanár, sportoktató, nevelőnő, ipari vállalkozás vezetése stb.), rokon látogatás vagy fürdőhelyi nyaralás okán tartózkodtak az országban; itt tartózkodásukat hitelt érdemlően tudták bizonyítani, illetve érték megbízható magyar állampolgárok garanciát vállaltak.³¹ A Belügyminisztérium esetükben internálás helyett engedélyezte volna a helyben maradást Magyarország vagy a Monarchia területén, természetesen a fogva tartás enyhe formáját jelentő rendőri felügyelet alatt. Helyben maradásuk rendőri felügyelet mellett már csak azért sem tűnt kivitelezhetetlennek, mert remény volt arra, hogy munkájukkal el tudják tartani magukat, és nem szorulnak a magyar állam segítségére.³²

Ellenséges országhoz tartozó állampolgárok

A. J. p. Taylor Magyarországon 1988-ban megjelent könyvében olvashatjuk: „[...] *A legtöbb hadviselő országban tömegesen internálták az ellenséges szár-*

---

29 MNL OL K 148. 1914-463-8556. 48. f.

30 MNL OL K 148. 5913/1914. 5v.

31 MNL OL K 148 5913/1914. 6r.

32 MNL OL K 148 5913/1914. 6v.

mazású idegeneket; csak Ausztria–Magyarország tartott ki a civilizáltabb viselkedés mellett.”³³ Tény, hogy a magyar hatóságok a hadüzenetek átadása után nem azonnal kezdték meg az ellenséges idegenek táborokba gyűjtését, illetve rendőrhatalósági őrizet alá helyezését. A háború kezdeti szakaszában, főként a nyugati országok állampolgáraival szemben jóval kifinomultabb eszközöket alkalmaztak, mint az internálás. Nem küldték őket a zárt táborokba, lakhelyelhagyási tilalmat sem vezettek be, hanem — legalábbis azok esetében, akik életvitelszerűen Magyarország területén éltek — megfigyelés alá helyezték őket.³⁴ A háború első éveiben a magyar királyi rendőrség még elegendő kapacitással rendelkezett arra, hogy a városokban élő külföldieket megfigyeljék, róluk informálódjanak.

Az tény, hogy Magyarországon, illetve a Pest megyében létesített zárt civil internálótáborokba nem, vagy csak elenyésző számban kerültek a nyugati hadviselő államok állampolgárai. Míg a szerb és az orosz állampolgárok táborokba való összegyűjtését viszonylag gyorsan megkezdték, ezek a személyek szinte szabadon mozoghattak az ország területén a háború első heteiben. Később előfordult, hogy nagyobb számú, főleg angol és francia alattvalót egy településre koncentráltak. Pest megye esetében ilyen volt Aszód, ahová aránylag nagy számban internáltak angol és francia polgárokat. Egy 1915 januárjában kelt jelentés szerint az internált személyek száma a településen 87 fő volt. Rajtuk kívül tíz fő nem internált személy is tartózkodott a településen, akik hozzátartozók voltak.³⁵ Az itt őrzött főleg — magasabb társadalmi osztályhoz tartozó — francia és angol állampolgárok 1914 szeptemberétől laktak a faluban az általuk bérelt lakásokban, saját konyhájukon főztek. Mozgásukat annyiban korlátozták, hogy a települést egy bizonyos távolságon túlra nem hagyhatták el. Látogatók fogadásában nem korlátozták őket, szemben a zárt civil internálótáborokban élőkkel. Jelentkezési kötelezettségüket a település előljárójánál heti két alkalomban állapították meg. A magyar államtól megkapták azt a 68 fillérenyi támogatást, amit kezdetben minden internált személynek biztosítottak. Ezen felül az Amerikai Egyesült Államok főkonzulátusától havi 40 koronát kapott minden ide telepített brit és francia.³⁶ Foglalkozásuk széles skálán mozgott (drámaíró, földbirtokos, gyárigazgató, szakács,

---

33 *A. J. p. Taylor*: Az első világháború képes krónikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 42. p.

34 MNL PML IV. 401-a. (= Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának iratai 1876–1949. a. (=Bizalmas iratok 1882–1949 331-1914.

35 MNL PML IV. 422-b. (= Aszódi járás főszolgabírójának iratai) b. (=Általános iratok) 305-1915.

36 Vác Város Levéltára (VVL) V. 98. (=Vác város Rendőrkapitányának iratai) 1883, 1888, 1913-1919. 2273-1916.

tanár, mérnök, de volt közöttük szerelő és hajóügynök is).³⁷ A velük szembeni hozzáállást jól szemlélteti a következő eset, amely egy korabeli visszaemlékezésből származik:

„P. nizzai származású, Párizsban élő drámaíró. Éppen egy darabját próbálták Budapesten, amikor kitört a háború. Ő táviratot kapott feleségétől. Aki Abbáziában nyaralt két gyermekükkel, hogy jöjjön értük azonnal. Ő el is indult rögtön. A család már egy olasz hajón ült, amikor internálták.

P. nagy sikert és anyagi hasznot várt a színdarabjától. Jelenleg szűkösen él Aszódon, az itt lévő honfitársai segítik. Franciaországban élő rokonai és barátai is juttatnak el hozzá valamit. De a helyzet olyan kínos számára, hogy néha azt hiszi, beleőrül. Most azon igyekszik, hogy protekcióval Budapestre kerüljön. Ott van lehetőség a pénzkeresetre.”

A memoár írója nagyon megsajnálta, és úgy döntött, segíteni fog rajta. A francia néhány hónap múlva a hatóságok engedélyével feljutott Budapestre, ahol a visszaemlékező összehozta őt egy ismerősével, egy jómódú ügyvéd özvegyével, aki felkarolta a családot. Lehetőséget kapott tanítványok fogadására, akiknek francia nyelvórákat tartott, sokat javított anyagi helyzetén.³⁸ A magyar hatóságoknak is elemi érdeke volt, hogy maguk az internáltak, illetve rendőri felügyelet alá helyezett személyek valamilyen módon hozzájáruljanak önfenntartásukhoz.

A háború kitörésekor az internáltak ellátására meghatározott napi 68 fillér gyorsan inflálódott, és gyakorlatilag semmire nem volt elég, ráadásul ezt az önmagukat eltartani tudók később nem is vehették igénybe. Az önfenntartási képességre vonatkozó rendeleteket olyan komolyan vették, hogy amikor 1915 elején lehetőség nyílt francia és brit állampolgárok elengedésére, a Belügyminisztérium alapvető kritériumként határozta meg a megfelelő anyagiakkal való rendelkezést azon külföldi állampolgárok számára, akik mégis Magyarországon szerettek volna maradni.³⁹

A szabad mozgás a háború utolsó évében még könnyebbé vált a nyugati hadviselő országok állampolgárai számára. Munkavállalási céllal, egy jól jövedelmező

---

37 M. Hrabovszky Júlia: Ami elmúlt. Helikon Kiadó. Budapest, 2001. 390. p; MNL PML IV. 422-b. 1902-1925. 6357/1915.

38 M. Hrabovszky, 2001. 390. p.

39 MNL PML IV. 429-a. 544-1915

állás megszerzése érdekében azt is el tudták érni az élelmesebbek és kitartóbbak, hogy akár Béctől több száz kilométer távolságra lévő városba költözhessenek.⁴⁰ Természetesen az új lakóhelyen is rendőri felügyelet alatt álltak.

A francia állampolgárokkal való szigorúbb bánásmód gondolata felmerült a Magyar kir. Belügyminisztériumban is, főleg azt követően, hogy 1915 nyarán egy nagyobb csoport magyar internált hazatérhetett Franciaországból. A magyar hatóságok tőlük értesültek először élőlészoban a magyar állampolgárokat ért inzultusokról, a francia táborokban uralkodó, esetenként igen kedvezőtlen állapotokról.⁴¹ A későbbi, Franciaországból jövő hírek szerint mind a bánásmód, mind az ellátás javult, így a francia állampolgárokat sem sújtották külön retorziókkal. Azt túlzás lenne állítani, hogy a táborokban történt visszaélésekkel kapcsolatban keletkezett vizsgálati jegyzőkönyvek tömege maradt fent, de a kutatás során feltárt ilyen jellegű dokumentumok egyike sem francia vagy brit állampolgárok sérelmére elkövetett visszaélésekről tanúskodik. Hasonlóan a britekhez, a franciákat sem korlátozták mozgásukban abban az értelemben, hogy látogathatták a település kávéházát és moziját (ha volt), vagy akár késő estébe nyúlóan sétálhattak az utcán. A szabadabb mozgást jelentette az is, hogy a rendőrség, szemben a szerb és orosz állampolgárságú rendőri felügyelet alatt állókkal, jóval ritkábban ellenőrizte őket lakóhelyeiken, és többször előfordult, hogy elnézték számukra, ha a hatóságok által kötelezővé tett este 10 órai időpontban nem tartózkodtak otthon.

Az Egyesült Államok bécsi nagykövetsége látta el többek között a Magyarországon internált brit állampolgárok jogi védelmét. A nagykövetség 1916 áprilisában tájékoztatta a brit külügyminisztériumot a Magyarországon internált britek körülményeiről. A jelentés szerint a háború kitörése óta az ország különböző területén 558 brit állampolgárt internáltak vagy helyeztek rendőri felügyelet alá. Habár rendőri felügyelet alatt álltak, mozgásukban nem voltak korlátozva, és korábbi lakhelyükről nem távolították el őket, valamint pénzkereseti lehetőséget nyújtó munkákat vállalhattak.⁴² Az 558 főből egy mellékelt lista szerint tizenhat fő Aszódon, három pedig Vácon élt.⁴³ A fővároson kívül legnagyobb számban a Pest megyei Aszódon és Alagon voltak britek, számuk 1917-ben kerekén 40

---

40 The National Archives (=NA) Foreign Office (=FO) 383/367. 1918. Prisoners. Austria-Hungary Files. 100811-111898. 1918. No. 108406/1918; MNL PML IV. 429-a. 5637-1916.

41 Véleményem szerint a beszámolók közül néhánynak a valóság tartalmát fenntartásokkal kell kezelni.

42 Volt olyan brit állampolgár, aki nyelvtanításból próbálta eltartani magát a rendőri őrizet ideje alatt. NA FO 383/366. Prisoners. Austria-Hungary Files 50999-100810. No. 90321/1918.

43 NA FO 383/117. 1916. Prisoners. Austria-Hungary Files 1098-4084. No. 89498/1916

fő volt.⁴⁴ Mind Aszód, mind Alag egyfajta koncentrációs helynek számított. Az elérhető források nem igazán nyújtanak támpontot abban, hogy milyen szempontok alapján kerültek ide brit, francia, belga vagy szerb állampolgárok. Feltehető, hogy a hatóságok nem minden esetben voltak következetesek a tekintetben, kit hagynak meg korábbi lakhelyén (természetesen rendőri felügyelet alatt) és kit utasítanak koncentrációs településekre, ugyanakkor a jogszabályok alkalmazása során előforduló „tágabb értelmezés” is szerepelhet a lehetséges indokok között. Nem kizárt, hogy biztonsági szempontok motiválták a döntést meghozókat, hiszen csoportba szervezeten egyszerűbb volt szemmel tartásuk. A koncentrációs településeken őrzött személyek döntő többsége a felső-közép társadalmi osztályhoz tartozott, közülük sokan korábban a fővárosban éltek. Őrizetük nem volt szigorúnak mondható, amit az is mutat, hogy nem őrizték őket katonák. Napi jelentkezési kötelezettségük fenntartása mellett jóval könnyebben kaptak áttelepülési lehetőséget a hatóságtól a fővárosba, ahol számukra megfelelő munkát találhattak. A brit állampolgárokat ért — akár legfelsőbb szintről elrendelt — retorzióknak nincs nyoma: filmszínházat, kávéházat szabadon látogathattak a Pest megyei településeken rendőri felügyelet alatt állók. 1918-ra az országban tartózkodó brit állampolgárok száma valamelyest csökkent: egy jelentés szerint Magyarországon 248, 17 év feletti brit állampolgárságú férfi tartózkodott, ezek közül mindössze harmincat tartottak fogva a magyar hatóságok. A többiek (a jelentés szerint az országban tartózkodó brit férfiak 88%-a) teljesen szabadon élt, annak ellenére, hogy felük katonaköteles korban volt.⁴⁵ A számbeli csökkenés oka valószínűleg a brit kormányral kötött kölcsönös fogolycserének tudható be.

A minőségi orvosi ellátás igénybevételének tekintetében a magyar hatóságok nem tettek különbséget a keleti (főként szerb) vagy a nyugati hadviselő országokból származó internáltak között. A magasabb színvonalú ellátást legtöbb esetben elsősorban a különböző fürdőkúrák, valamint a fürdőkben igénybe vett masszázst jelentette. Az ilyen irányú kérvényt betérjesztő (és általában engedélyt kapó) alanyok voltaképpen az internálás enyhébb verzióját jelentő rendőri felügyelet alá tartoztak. Általában a magasabban kvalifikált és jó anyagi helyzetben lévő társadalmi osztály tagjai voltak, akiknek nem jelentett problémát fenntartani magukat. Korábban nem vétettek a szabályok ellen, egészségi állapotuk miatt szökésüktől nem kellett tartani, így a hatóság nem vállalt különösebb kockázatot azzal, ha a

---

44 NA FO 383/245. 1917. Prisoners. Austria-Hungary Files 181-204. No. 210573/1917

45 NA FO 383/360. No. 116501/1918.

kérelmezőt elengedte akár több heti fürdőkúrára. Természetesen jelentkezési kötelezettségüknek új tartózkodási helyükön is eleget kellett tenniük.

A civil táborokban fogva tartottakat a helyi orvos vizsgálta meg, általában hetente egyszer. Amennyiben anyagi lehetőségeik megengedték, a fogva tartottak vásárolhattak (pontosabban rendelhetek) maguknak akár drága gyógyszereket, vagy gyógyhatású készítményeket is.

Fontos megemlíteni, hogy az internálótáborok rendszere a külföldi, elsősorban a nyugati hadviselő országokhoz tartozó állampolgárok számára viszonylag könnyen átjárható volt. Számukra a hatóságok — a korábban említett jogszabályok szellemében — általában engedélyezték, hogy egyfajta családgyejesítésként, olyan internálótáborba kerüljenek át, ahol férjüket vagy feleségüket tartották fogva. Erre nemcsak magyarországi táborok esetében volt lehetőség, hanem akár a Monarchia magyar feléből az osztrák felébe is történhetett átszállítás.⁴⁶ Ugyanakkor attól sem zárkóztak el, hogy a feleség, aki nem esett az internálási rendelkezések hatálya alá, férjéhez csatlakozzon az internálásban (sőt a gyerekek is).⁴⁷ Ez esetben azonban fontos volt az illető anyagi stabilitása, mert a hatóságoknak elemi érdeke volt, hogy ne kelljen eggyel több éhes szájat etetni. 1915 szeptemberében a Nemzetközi Vöröskereszt küldöttsége Tápiószőlőn tett látogatást. Ekkor 377 olasz állampolgárt őriztek a táborban, akik mellett 13 nőt is említ a jelentés, mint olyan feleséget, aki férjével és gyerekekkel együtt élt a táborban.⁴⁸ Ugyanúgy nem akadályozták meg a hatóságok azt sem, ha rendőri felügyelet alatt álló férjet csak rövidebb időre szándékozott meglátogatni a feleség és gyereke.⁴⁹

Külön kérdést jelent az olasz internáltakkal való bánásmód. Olaszország 1915-ös hadüzenete a Monarchiának, noha a magyar diplomácia számára nem volt váratlan, kiváltotta mind a diplomaták dühét, mind a közvélemény felháborodását. Ennek ellenére nem fordult elő tömeges atrocitás a Magyarországon élő, csekély számú olasz állampolgár ellen.

---

46 Jó példa erre két, Tápiószőlőn tartózkodó olasz hölgy kérelme. Kérelmüket a Magyar kir. Belügyminisztérium jóváhagyta és átszállították őket Katzenauba fogva tartott férjeikhez. MNL PML IV. 429-a. 711-1916.

47 MNL PML IV. 429-a. 4206-1916

48 Rappports de MM. G. Ador, Dr. F.Ferrière et Dr. de Schulthess-Schindler sur leurs visites á quelques camps de prisonniers en Autriche-Hongrie. Quatrième Série. Novembre 1915. <https://grandeguerre.icrc.org/en/Camps/Tapio-Suly-km-east-of-Budapest-/301/fr/> [utolsó letöltés ideje: 2016.11.19.]

49 MNL PML IV. 422-b. 6253-1914.

Az olasz származású internáltakat illetően két csoportot lehet felállítani. Az elsőt a Magyarországon évek, olykor évtizedek óta tartózkodó, itt már nem egy esetben családot alapító olasz állampolgárok alkották. Nagy részüket a bányaiiparban foglalkoztatták, jelentős számban kerültek ki közülük robbantómesterek és egyéb bányaiipari szakemberek. Számuk szembeszökő volt még az építőiparban is. A másik csoportot a fiumei olasz nemzetiségű, de magyar állampolgárok képviselték, akik közül a „gyanúsakat” tömegével internálták az ország belsejébe.

A magyar hatóságok alapvetően humánusan viszonyultak az olasz internált személyekhez, bár a vizsgált dokumentumok alapján elmondható, hogy volt valamiféle differenciálás aszerint, hogy az illető „belföldi” volt-e vagy olasz állampolgár. Előbbiek esetében, legalábbis az eddig feltárt dokumentumok tanúsága szerint, a hatóságok fenntartották azt a meggyőződésüket, hogy az illető „belső ellenség”. Így előfordult olyan eset is, hogy olasz nemzetiségű magyar állampolgárokat vegzált a hatóság, akiket a háború kitörésekor a brit hatóságok zártak internálótáborba, és onnan csak egy-két év fogság, valamint sok viszontagság után érkeztek vissza a Monarchiába.⁵⁰

A zárt táborokban a foglyokat gyakran nemzetiségek szerint különítették el. A váci internálótáborban egy körletben voltak elhelyezve a francia és a brit nemzetiségű állampolgárok, elkülönítve attól a körlettől, ahol az oroszokat és a szerbeket szállásolták el.⁵¹ Tápiósülyön ugyanez volt a helyzet, ahol a tábor kapacitását és infrastruktúráját az olasz hadba lépés után kezdték igazán fejleszteni. Az olasz hadüzenet után gyorsan megtelt a tábor olasz állampolgárokkal, 1916 januárjában a tábor létszáma 953 fő volt, ennek döntő többsége olasz.⁵² Számukra külön területet alakítottak ki a táboron belül, amelyet a hivatalos iratokban „olasz tábor”-ként emlegettek. Miután 1916 nyarán Románia hadat üzent Ausztria–Magyarországnak, tömegesen internáltak a románokat Tápiósülybe. 1917 februárjában már 3000 embert tartottak fogva, közülük 500 olasz nő és gyerek volt. Rajtuk kívül 1900 román és 600 olasz férfi volt még a tábor lakója.⁵³ A románok számára is külön körletet hoztak létre, ahol a felállított barakkokban éltek.

Az internáltak száma ebben a táborban év közben hol nőtt, hol csökkent. 1917 decemberében már 4852 főről szólnak a források, azonban ténylegesen a tábor te-

---

50 MNL OL K 148 13284-1916.

51 NA FO 383/ 118. 63586/1916. A tábor falai között a jelentés időpontjában, 1916 telén, négy brit és négy francia állampolgár élt.

52 MNL PML IV. 429-a. 1515-1916.

53 MNL PML IV. 429-a. 127-1917.

rületén 587 fő tartózkodott (322 férfi, 131 gyerek, 134 nő). Kilencven fő a faluban lakott, 1951 internált külső helyszínen munkára volt kiadva.⁵⁴

A belső ellenség

A háború során az úgynevezett belső ellenség vagy, ahogy a magyar dokumentumokban szerepel, „katonai és közbiztonsági szempontból aggályos egyének” más jellegű elbánásban részesültek, mint a külföldi hadviselő országok állampolgárai. Ezek a személyek magyar állampolgárok voltak, döntő többségük szerb és román nemzetiségiek közül került ki. Kisebbszámúak voltak közöttük rutének és galíciai lengyelek. Mindezekben a nemzetiségeken felül igen sok zsidó került a magyar táborokba, főként Romániából és Galíciából. Gyakran durván bántak velük, hiszen esetükben nem kellett tartani semmilyen következménytől. Az internálótáborokba zárt civilek másik csoportját a megszállt szerb, román, ritkábban olasz területekről származó civilek alkották.

Erdélyben a román nemzetiségűekkel szemben a magyar hatóságok Románia hadüzenete előtt viszonylag enyhe bánásmódot alkalmaztak. 1915-ben már megfigyelték az erdélyi román mozgalmakat, de keményebb fellépés nem történt velük szemben. A hatóságok szerint gyanús tevékenységet folytató személyeket eleinte rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték, de — főleg az egyházi személyeket érintő — internálást ekkor még nem tartották időszerűnek, mert úgy gondolták, csak felesleges nyugtalanságot keltene az erdélyi románok körében. Ugyanakkor a hatóságok felkészültek arra, hogy ha Romániával a viszony feszültebbé válna, a rendőrhatalósági felügyelet alatt állókat internálják.⁵⁵ Ez rövidesen be is következett, mert Románia 1916. augusztus 27-én hadat üzent Ausztria–Magyarországnak. Vélhetően ez is oka volt annak, hogy a Pest megyei internálótáborokban a román nemzetiségű magyar állampolgárok 1916-ot követően számbeli túlsúlyban voltak. A magyar hatóságok már Románia hadba lépése előtt is gyanúsak tartották az ország e nemzetiséghez tartozó állampolgárait, a hadüzenet után pedig teljes kapacitásával „vette kezelésbe” a román nemzetiségűeket a magyar katonai és polgári adminisztráció. Kezdetben a magyar–román határterületeken élőköt internálták, mivel tartottak attól, hogy valamilyen módon segíthetik katonai vo-

---

54 MNL PML IV. 429-a. 5760-1917

55 MNL OL K 578. (=Igazságügyminisztérium. Elnöki bizalmas iratok) 36. csomó. 267-1915. Irat száma: 44904/1915.

natkozású információkkal a román hadsereget, vagy fellázadnak a magyar fennhatóság ellen. A hatóságok számára szinte minden román, aki az erdélyi határszéli területeken élt, gyanúsnak számított. Velük szemben elég volt a legkisebb kétség vagy gyanú az internáláshoz. Jól mutatja ezt egy háború utáni visszaemlékezés, amely a következőképpen számol be egy román pásztor elfogásáról:

„A történet a következő: a férfi egy apró erdélyi faluban volt pásztor. Tavasszal a pásztor a falu összes birkáját felhajtotta a hegyi legelőre, ahol épített magának egy apró kunyhót. Ott élt feleségével és két apró gyerekével, amíg be nem köszöntött az ősz. Egy nap a felesége megbetegedett, majd meghalt, ő pedig magára maradt a hegyi kunyhóban a két apró gyermekkel. Amikor a nyájat a kunyhótól elhajtotta, a gyerekeket bezárta, nehogy elkóboroljanak, vagy más baj érje őket.

Egyszer aztán messze járt a nyájjal a hegyekben, szembetalálkozott néhány csendőrrel, akik megparancsolták, hogy tartson velük. A pásztor nem tudott magyarul, a csendőrök nem tudtak románul, kizárólag mutogatással érintkeztek. A pásztor mindhiába magyarázta, hogy két kisgyereke a kunyhóban van bezárva, és vissza kell mennie értük. A csendőrök egyszerűen belerúgtak és előre lökdösték. Kényszerítették, hogy a nyájat leterelje a faluba, de arra se adtak neki lehetőséget, hogy megkérjen valakit, nézzen a gyerekek után. Messzire hurcolták, mesélte, egy olyan városba, ahol minden ház úgy nézett ki, mint egy templom, és még csak meg sem tudhatta, mi lett a gyerekeivel. Írni-olvasni nem tudott, ha vadember nem is, de egyszerű lélek volt.”⁵⁶

A hadiállapot beállta után a román nemzetiségűek internálási esetei két csoportra oszthatók. Az első esetben főként a hegyi pásztorokat, illetve földműveseket tartották potenciális kémnek, hiszen ezek az elemek (főleg a pásztorok) jó helyismeretüknek köszönhetően könnyen kijátszhatták a határőrizeti szerveket. Ez nem is volt nehéz, mert az erdélyi hegyes vidékek rejtékútjait kiválóan ismerő hegyipásztorok és más hegylakók, annak ellenére, hogy a hatóságok igyekeztek minél jobban ellenőrzésük alatt tartani a határszéli területeket, könnyedén átjártak

---

56 *Edith Bone: Hét év magánzárka.* Budapest. Noran, 2007. 12–13. p. Edith Bone, valódi nevén Hajós Edit, orvosként dolgozott egy kórházban a háború egy része alatt. Itt találkozott a lelkiileg súlyosan traumatizált román férfival, akitől a történetet hallotta. Megpróbált neki segíteni, azonban nem járt sikerrel. A férfit történetének elmondása után két nappal ismeretlen helyre szállították.

Magyarország és Románia között.⁵⁷ Konkrét eseteket tekintve indok volt az internálásra katonai dolgok után érdeklődés (pl. alakulat pótkeretének vagy magának az alakulatnak tartózkodási helyéről való érdeklődés), a határhoz való túl közeli legeltetés, de kollektív büntetesként is alkalmazták azon román nemzetiségű katonaszökevények vagy katonaköteles korban lévő férfiak családjával szemben, akik átszöktek Romániába.⁵⁸

A másik csoportba, amely felkeltette a hatóságok gyanúját, az egyházi személyeket sorolhatjuk. Mind a szerb⁵⁹, mind a román nemzetiségek papjai, elsősorban az alsópapság, igen gyanúsak számítottak a hatóságok szemében csaknem a háború egész időtartama alatt. A nemzetiségi papokat elsősorban államellenes és nacionalista izgatással vádolták, ennek megfelelően könnyen internálás lett a sorsuk.⁶⁰

Az internáláshoz a nemzetiségek esetében nem csak a kémkedés vagy az izgatás, illetve ezek gyanúja adhatott okot. A nehéz munkakörülmények vagy a fizetések késése, elmaradása miatti munkabeszüntetéseket, amennyiben azokban részt vettek, a hatóságok tömeges internálással torolták meg rajtuk.⁶¹

Jellegzetes volt a hadsereg és a polgári hatóságok, elsősorban az egyes hadtestek területére kinevezett kormány megbízottak viszonya. Betegh Miklós kormány megbízott⁶² — aki a XII. (nagysebeni) császári és királyi katonai hadtestparancsnokság területén a polgári hatalmat testesítette meg — visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a hadvezetőség a román hadsereg Erdélybe való betörését követően a román értelmiség jelentős részét internálni akarta, abbéli félelmében,

---

57 MNL OL K-148. 540. csomó. 15. f.

58 MNL OL K 148. 540. csomó. 12. f.

59 A Pest megyei táborok közül főleg Vácon és Cegléden tartottak fogva szerbeket. Annak ellenére, hogy 1914-ben sok forrás szól szerb civil internáltak táborokba szállításáról, elég kevés az érdemi információ róluk.

60 MNL PML IV. 401-a. 278-1914.; MNL OL K. 148. 5340-1916. 14. f. és MNL OL K. 148. Belügyminisztériumi iratok. Elnöki iratok. 40864-1916. 1-3.f

61 VVL. V. 98. 2292-1916.

62 Betegh Miklós (1868–1945). Jogász végzettséggel rendelkezett, tanulmányait Kolozsvárott és Budapesten végezte. 1910-től Torda-Aranyos vármegye főispánja volt. A háború alatt 1914-től 1916 májusáig Erdélyben töltött be kormánybiztosi pozíciót. 1916 júniusától ismételt kormánybiztosnak nevezték ki, de most már — Erdély mellett — a Bánátra is kiterjedő jogkörrel. Ezt a posztot 1917 nyaráig töltötte be. Erdély Romániához való csatolása után birtokára vonult vissza és csak társadalmi szervek vezetését vállalta, pl. elnöke volt a Romániai Katolikus Népszövetségnek. Révai Nagylexikon. Kiegészítés, A-Z. Budapest, 1935. 151. p., valamint Erdélyi Lexikon (1928). 2. kiadás. Marosvásárhely, 2002. 36. p.

hogy az egy esetleges Monarchia-ellenes felkelés élére állhat.⁶³ Betegh utalt arra, hogy szemben az osztrák rendkívüli törvénnyel, amely a hadsereget hatalmazta fel az egyes egyének internálásának eldöntésére, a magyar jogszabály másképpen rendelkezett. E szerint kevés volt a letartóztatáshoz és az internálás elrendeléséhez, hogy valakinek a Monarchia iránti lojalitását a katonai hatóságok megkérdőjelezték, el kellett követni a konkrét bűncselekményt.⁶⁴ Ebből kifolyólag „valakinek barátságtalan érzülete, ha ő azoknak kifejezést is adott ugyan, de érzelmének megvalósítására tetteket el nem követett, a katonaság elbírálásán kívül állott. Az a politikai hatóságok hatásköréhez tartozott.”⁶⁵ Bár a kormánybiztosok számára a jogszabály egyértelműen biztosította a jogot, a hadsereg illetékesei gyakran önkényesen, a polgári hatóság megkerülésével is végrehajtottak internálást.⁶⁶ A jogszabályból fakadó ellentmondások — ti. a polgári hatóságok jogköre volt az internálás elrendelése, de a katonai parancsnokságok is *javasolhatták* azt — kivívták a katonák féltékenységét. Ezáltal igen bonyolult helyzet alakult ki Erdélyben: a magyar polgári hatóságok lavírozni próbáltak a hadsereg által kért internálások végrehajtása és a románoknak a magyar állam iránti, legalább minimális lojalitásának megőrzése között.⁶⁷ Hogy ez mennyire sikerült, meglehetősen kérdéses, hiszen a levéltári iratok tanúsága szerint tucatszámra internáltak románokat Erdélyből a Pest megyei táborokba. A román nemzetiségűekkel szemben elrendelt internálási eljárás ugyanakkor nem feltétlenül jelentett minden esetben valamiféle államellenes megnyilvánulást, hiszen Erdélyben a hatóságok szinte paranoid módon rettegtek egy felkeléstől a román hadüzenetet követően, s ezért hajlamosak voltak a legcsekélyebb okok miatt — olykor talán mérlegelés nélkül — táborokba küldeni bárkit, aki románul beszélt.

Az internáltakkal és a rendőri felügyelet alatt állókkal szembeni erőszakról a közigazgatási és rendőrségi iratokban — érthető módon — nincs sok adat. A visszaélések, erőszakos megnyilvánulások elsősorban a zárt internálótáborok sajátosságai voltak. A városokban élő, rendőri felügyelet alá helyezett külföldi állampolgárokat — az eddigi kutatások eredményeit figyelembe véve — nem

---

63 *Betegh*, 1924. 75. p.

64 *Betegh*, 1924. 77. p.

65 *Betegh*, 1924.77. p.

66 A szóban forgó rendelet az 10962/1915. számú belügyminisztériumi rendelet „*A rendőri felügyelet alá helyezésnek és az őrizet alá vételnek szabályozásáról*”. A rendelet 4. paragrafusa szerint a katonai parancsnokság *kezdeményezheti* az internálást a polgári hatóságnál.

67 *Betegh*, 1924. 78. o.

érték atrocitások, azonban a rendőri szervek bármikor ellenőrizhették őket. Ez felfogható ugyan rendőri zaklatásként, ám a „csak” rendőri felügyelet alatt állók sokkal jobb élethelyzetben voltak, mint a zárt, katonák által őrzött táborokban sínylődő társaik. Az eddig feltárt dokumentumok elsősorban a szerb és az orosz állampolgárok fokozottabb rendőri ellenőrzéséről tudósítanak. A nyugati államok polgárait jóval kevesebb alkalommal vezzárták, csaknem szabadon éltek.

Az egyetlen bizonyítható erőszakos eset, ami a Pest megyei dokumentáció alapján napvilágra került, a váci civil internálótáborban történt 1917-ben, amikor az őrség tagjai huzamosabb ideig terrorizálták az őrizetükre bízott civil internáltakat.⁶⁸ Egyeseket megvertek és fogdába, vagy a tábor pincéjébe zárták több napra. Előfordult, hogy önkényesen csökkentették az élelmiszer-fejadagokat, de visszaéléseket követtek el a fogva tartottak levelezésével is. Az internáltak végül panaszt tettek, a hatóságok pedig kivizsgálták az ügyet. A városi rendőrkapitánynak és az Egyesült Államok budapesti konzulátusának elküldött (helyesebben mondván a laktanyából valamilyen módon kicsempészett) panaszos levelet 43 internált írta alá. A bántalmazottak csaknem kivétel nélkül szerbek voltak, az azonban nem derül ki, hogy „belső ellenség”, tehát nemzetiségiek, vagy szerb állampolgárok. Ebben az időben pontosan nem meghatározható számú francia és angol állampolgár is volt az internálótáborra átalakított laktanyában,⁶⁹ azonban egyetlen angol vagy francia név sem szerepel az örök által terrorizáltak között. Közülük mindössze ketten — a nevük alapján talán egy francia és egy angol állampolgár — tanúskodtak az ügyben. Ha nem is teljes bizonyossággal, de elmondható, hogy az esetlegesen előforduló terror áldozatai általában a szerb és a román nemzetiségű, feltehetően magyar állampolgárok voltak. A nyugati hadviselő országokhoz tartozó állampolgárokat ért, a hatóságok által a fogságban vagy a rendőri felügyelet alatt elkövetett erőszaknak nincs nyoma az eddig feltárt forrásokban.

---

68 VVL V. 98. 1435-1917. A táborban feltehetően más erőszakos fellépés is történt az internáltakal, főleg szerb állampolgárokkal és szerb nemzetiségűekkel szemben. VVL V. 98. 1747-1917.

69 1916-ban négy francia és négy brit állampolgár volt a táborban. Lásd a 46. számú lábjegyzetet. Annyi bizonyos, hogy 1916 áprilisában hét angol, két francia, egy belga és öt szerb állampolgárt telepítettek át Aszódra Vácra. Az áttelepítés oka az volt, hogy az aszódi repülőgépgyár csarnokainak építéséhez szükséges munkaerő számára helyet kellett biztosítani. A források nem szólnak arról, hogy zárt táborba kerültek volna, ami egyébként nem valószínű, mert magatartásukkal nem volt probléma. VVL. V. 98. 2273-1916.

Epilógus

Az első világháború alatt Európa bármely országában internálótáborba került külföldi állampolgárok fogva tartását, a velük való bánásmódot — akárcsak a hadifoglyok esetében — az úgynevezett negatív kölcsönösség elve jellemezte: tekintettel kellett lenniük saját, más ellenséges hadviselő feleknél internált állampolgáraikra, így kénytelenek voltak többé-kevésbé megfelelő ellátást és bánásmódot biztosítani az általuk elfogott és táborokba zárt civileknek. Ezzel összefüggésben a fogva tartó ország részéről represszív szándék is meghúzódott vagy meghúzódhatott az internálási eljárás mögött, annak kiteljesítése azonban nem volt ajánlatos, tekintve a már említett negatív kölcsönösség-elvét.

A nyugati hadviselő országokhoz tartozó állampolgárokat a magyar hatóságok biztonsági szempontból nem tekintették olyan potenciális veszélynek, mint egy orosz, szerb vagy román állampolgárt. A francia és brit állampolgárokkal való bánásmód az eddig vizsgált dokumentumok tükrében pozitív irányban diszkriminálnak mondható az olaszokkal, szerbekkel vagy románokkal szemben tanúsított bánásmóddal összevetve. A magyar hatóságok gyakorlatilag alig tartottak fogva zárt civil internálótáborban brit és francia állampolgárt, elsősorban a fogva tartás enyhébb változatát, a rendőri felügyeletet alkalmazták velük szemben.⁷⁰ Esetükben elmondható, hogy alig estek valamilyen korlátozás alá, mozgásukban a magyar hatóságok szinte alig akadályozták őket.

A román vagy szerb állampolgárságú civil fogva tartottakkal való bánásmód abban az értelemben volt differenciált, hogy a magasabban kvalifikált és tehetősebb, főleg a felső középosztályhoz tartozóknak viszonylag szabad életet biztosítottak az adott körülmények között: gyógyfürdőbe járhattak egészségük helyreállítása végett, vagy igénybe vehettek magasabb minőségű orvosi szolgáltatást. Ezek a kedvezmények természetesen addig voltak elérhetőek, amíg az illető nem kísérelt meg szökést. Ez azonban nem volt jellemző erre a csoportra. Az alsóbb társadalmi osztályokhoz tartozó elemekkel kapcsolatban a források azt a benyomást keltik, hogy képviselőiket a hatóságok szinte mérlegelés nélkül zárt civil táborokba utasították.

---

70 Általában olyan brit állampolgárok voltak zárt (internáló) táborban, akik valamely brit gyarmatról származtak. A váci táborban például egy fekete-afrikai bokszolót is őriztek, aki brit állampolgárnak mondta magát. Szintén itt tartottak fogva egy ciprusi kereskedőt is. Ciprus ekkor a brit gyarmatbirodalom része volt, még akkor is, ha Nagy-Britannia csak bérelte a szigetet a Török Birodalomtól.

A „belső ellenségként” definiálható, potenciális biztonsági rizikót jelentő, elsősorban a román és a szerb nemzetiségekhez tartozó magyar állampolgárokkal való bánásmód jóval keményebb volt. Ezt a fogva tartotti kört csaknem minden esetben zárt civil internálótáborokba zárták. A velük szemben alkalmazott erőszak előfordulására jóval nagyobb esély volt, hiszen ezeket az embereket — szemben valamelyik hadviselő ország állampolgársaival — nem védték sem a Nemzetközi Vöröskereszt tisztségviselői, sem a semleges országok diplomatái. Helyzetük tehát sérülékennyé tette őket abban az értelemben, hogy — noha a nemzetközi jog a külföldi állampolgárságú civil internáltak helyzetéből fakadó problémákat sem tudta megfelelően orvosolni — szinte teljes mértékben a jog védősáncain kívül voltak. Az alkalmazott erőszak kérdésének pontosabb megválaszolásához szükséges lenne külföldi levéltárakban további kutatásokat végezni, mert a magyar közigazgatásban, akár a legfelső szinten keletkezett iratanyag is elég hiányos. A legfelsőbb szinten keletkezett iratanyagban a fogvatartottakkal szembeni erőszaknak nincs nyoma. Az alsóbb szinten elsősorban a fogva tartottak részéről jövő agressziót jegyezték fel.

A magyar internálási rendszer humánus vagy inhumánus voltának pontos megállapítása körül meglehetősen sok a bizonytalansági tényező. Ez a bizonytalanság részben a már említett magyarországi forráshiányból fakad, amelyet további magyar és külföldi levéltári kutatásokkal lehet a jövőben feloldani.⁷¹ Éppen a forráshiány miatt, illetve a rendelkezésre álló magyar források nem feltétlenül objektív tartalma miatt igen óvatosan lehet csak beszélni erről a kérdésről. A rendelkezésre álló dokumentumok alapján annyi kijelenthető, hogy a magyar hatóságok Pest megyében igyekeztek elviselhető körülményeket teremteni az egyes internálótáborokban. Bár a fogva tartási körülmények természetesen hagytak kívánnivalót maguk után, embertelennek túlzás lenne nevezni a magyar internálási rendszert vagy gyakorlatot. Az egyes táborokban bekövetkező egészségügyi katasztrófákkal kapcsolatban ugyanakkor meg kell említeni, hogy bizonyos internált csoportok alacsony higiéniai színvonala mellett a táborok nem minden esetben megfelelő tisztálkodási lehetőségei és a hatóságok késlekedése is okozója volt a problémáknak.⁷²

---

71 A kutatásokat érdemes lenne kiterjeszteni az osztrák levéltári források Magyarországot érintő korabeli iratanyagára. Ezen túlmenően minden olyan ország, de elsősorban a legnagyobb számú fogva tartottat adó országok, így Szerbia és Románia levéltáraiban kellene kutatásokat végezni. Ugyanígy válaszokat adna a kérdésre a vonatkozó francia levéltári iratanyag átvizsgálása is.

72 A tápiósülyi táborban 1917 márciusa és májusa között dühöngő kiütéses tifuszjárványnak óvatos becslések szerint is több mint kétezer fogva tartott esett áldozatul. A halottak döntő többsége

A Magyarországon végrehajtott internálás gyakorlatának és magának a rendszernek a feltárása nélkül nem teljes a Nagy Háború akár a Monarchia egészére, akár Magyarországra vonatkozó fejezete.

---

a románok közül került ki. A románok mellett a táborban élő olaszok közül követelt áldozatokat a járvány, szám szerint 61 olasz állampolgár vesztette életét. MNL PML XXXIII. 1. Anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye. Halotti anyakönyvi másodpéldány, Tápiósüly.

A kórokozó nagy valószínűséggel a Romániából vagy Erdélyből internált, igen alacsony higiéniai színvonalon állók csoportjaival került a táborba. A járvány kirobbanásához hozzájárult a zsúfoltság, az elégtelen vízellátás valamint az, hogy a magyar hatóságok megkétszereztek lépéseket a járvány megfékezésére.

FEHÉR CSABA

A SORG-FÉLE ÉPÍTŐIPARI CÉG, MINT HADIÜZEM

A Sorg Rt-nek nevezett korábbi kisvállalat, amely az 1920-as évek végétől — nem utolsó sorban a honvédelmi megrendeléseknek köszönhetően — a közép-vállalatok sorába lépett, és a II. világháború alatt és mint hadiüzem, az ország legnagyobb építőipari vállalkozásává, igazi nagyvállalattá vált. A Sorg Antal Építőipari Rt. kapacitásának csúcspontját a hadiüzemi működése alatt érte el.¹ Az alábbi tanulmányban csupán az építőipari cég háború alatti tevékenységével foglalkozom, hiszen ők kapták meg — a országban egyedüli építőipari céggként — a hadiüzemi státuszt. A Sorg-holding többi eleme, bányák, vasgyár, kokszygyár nem részesültek ebben a kiváltságban. Sajnos a hadiüzemi források hiányosak, illetve 1942-től nem állnak rendelkezésre, ezért jelen írásban csak a kezdeti időszakot dolgoztam fel.

A Darányi Kálmán miniszterelnök által 1938-ban meghirdetett fegyverkezési program nemcsak a katonák számára hozta el és biztosította a rég áhított súlyponti szerepet, hanem az ipari termelés minden ágazatában húzó erőként érvényesült. Mindez a logisztikai, valamint infrastrukturális háttér és feltételek megteremtését igényelte. Az ipari beruházások sorát, valamint új gyárépületek, ipari telephelyek (például Péti Nitrogén Művek Rt., Danuvia Rt.) kialakítását kellett megoldani. A hadsereg létszámának növekedésével, valamint harci eszközeinek gyarapodásával egyre több katonai létesítmény — elhelyezési körletek és laktanyák, fegyver- és hadianyagraktárak, repülőgép-hangárok, az oda vezető utak, hidak, kifutópályák — megrendelésére írtak ki közbeszerzést. A kiemelt állami beruházások, befektetések indították el a gazdasági fejlődést a II. világháború előestéjén.²

---

1 A család és a vállalkozás felemelkedését és bukását bemutattuk egy korábbi tanulmányban, lásd *Fehér Csaba: A Sorg-család és a vállaltbirodalom rövid története*. In: FONS XXI. (2014) 2. sz. 216–225. p. (A továbbiakban *Fehér*, 2014.) Jelen tanulmány megírásában nyújtott segítségért köszönettel tartozom a korán elhunyt Vámos Dominikának és Rabi Lenkének a tárgyban folytatott inspiráló eszmecsereért és javaslatokért, valamint Sipos Andrásnak a szöveget érintő építő jellegű kritikai megjegyzésekért.

2 *Dombrády Lóránd – Tóth Sándor: A magyar királyi honvédség 1919–1945*. Bp., Zrínyi Kiadó, 1987.(továbbiakban *Dombrády–Tóth*, 1987) 112–116. p.

A Sorg cég a háború elején működése szempontjából létfontosságú és kiemelkedő jelentőségű megrendeléseket nyert el a Honvédelmi Minisztériumtól.³ Eredményességüket két alapvető ok magyarázza. Egyrészt a Sorg Rt. rendelkezett a korszak legnagyobb építőipari kapacitásával,⁴ ami alatt nemcsak a kiterjedt esz-közparkot és a különböző kiszolgálóüzemek hálózatát értem, hanem olyan anyagi háttérrel, tőkeerővel, amely lehetségessé tette a beruházások megindítását. Másrészt az a kapcsolati tőke, amely az 1920-as évektől gyarapodott, egy jó menedzser kezében, mint amilyen Sorg Jenő volt, „aranyat” ért.⁵ A kapcsolatok, a jó hírnév, valamint némi „ügyeskedés” segítségével már könnyen meg lehetett szerezni a továbblépéshez, a további fejlődéshez szükséges megrendeléseket.

Nem véletlenül fogalmaztam így, ugyanis a cég láncolatszerű folyamatban nyerte el a megrendeléseket és a pengő-milliókat, ugyanakkor mindez csak látszat prosperitás volt, mert valójában ez egy óriási pénzügyi rés befoltozását szolgálta, amelynek pénzügyi oka a Pécsi Kokszművek Rt. deficités működésben rejlett.⁶ A korabeli fizetési feltételek miatt ugyanis — áellenőrzés, késve kiegyenlített számlák —, gyakran előfordult, hogy csak az új megrendelésre felvett előlegből tudták befejezni a korábban megkezdett beruházást.

Előzmények: a felemelkedés lépcsőfokai

Sorg Antal építőmester egyéni cége 1923-ban részvénytársasággá alakult. Ez nem volt általánosan jellemző váltás, hiszen sok kiemelkedő mester, köztük a már évtizedek óta magasan jegyzett, elismert építőmester, Havel Lipót sem tudta megtenni. Havelék is képviseltették magukat az építőmesteri kamarában, akár csak Sorgék, utóbbiak azonban egy „vállalatbirodalmat” építettek ki már a század első évtizedeiben Kőbányán, ahol a helyi, ipari jellegű megrendelések haszonnal

---

3 Györffy-Bengyel Sándor tábornok, anyagi főcsoportfőnök elképzelése szerint a Huba-hadrend 600 millió pengős beruházásából 50 milliót fordítottak volna katonai objektumok létesítésére. *Dombrády* Lóránd: A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Bp., Petit Real Könyvkiadó, 2003. (továbbiakban *Dombrády*, 2003) 187–192. p.

4 A Nagy Magyar Compass — II. rész: Biztosító-, ipar- és közlekedési vállalatok — alapján megállapíthatóan kevés cég rendelkezett akkora alaptőkével mint Sorgék, illetve a háború folyamán több konkurens cég tönkre is ment. Stephaneum nyomda és könyvkiadó Rt. Bp. 1928 Főszerk.: Della Vedella Mihály.

5 Erről részletesen lásd *Fehér*, 2014. 216–225. p.

6 *Fehér*, 2014. 210. p.

kecsegtettek.⁷ Az 1920-as évek végén az építőanyagot gyártó részvénytársaságok sorában található a cég.⁸ Ez azért érdekes, mert Sorgék nemcsak gyártással foglalkoztak, hanem építéssel is. A jó nevű Palatinus Építő és Ingatlanforgalmi Rt. ekkor az építő részvénytársaságok fejezetébe került.⁹ Riválisuk 1935–1936 folyamán ki akarta vásárolni Sorgék adósságát, és ezzel tulajdonképpen a Sorg céget, mint feltörekvő konkurenciát.

1. táblázat. A Sorg Rt. és egyik fő konkurense, a Palatinus Rt. vagyoni viszonyainak változása a Nagy Magyar Compass alapján készített időmetszetekben

Alaptőke (Pengő)	1928–1929	1938–1939	1939–1940	1941–1942	1943–1944
Sorg Rt.	320.000 (197. p.)	640.000 (127. p.)	640.000 (152. p.)	640.000 (165. p.)	1,600.000 (187. p.)
Palatinus Rt.	8,000.000 (229. p.)	8,050.000 (141–142. p.)	5,635.000 (166–167. p.)	5,635.000 (180.p.)	nem szerepel

Eredményszámla (Pengő)	1928–1929	1938–1939	1939–1940	1941–1942	1943–1944
Sorg Rt.	1,012.475. (229. p.)	n.a.	1,344.680	1,094.557	2,240.478
Palatinus Rt.	n.a.*	2,869.574	1,163.385	802.536	nem szerepel

* Viszonyítási szám lehet a nyereség: Sorg: 32.627 pengő, Palatinus: 422.266 pengő. A zárójelben az adott évi Compass oldalszámait tüntettem fel.

A számokból jól látható, hogy az igen tőkeerős és éves szinten kiválóan prosperáló nagyvállalatot (Palatinus Rt.) a hadigazdaság viszonyai között már

7 Fehér, 2014 208–209. p.

8 Nagy Magyar Compass. 1928–1929. 679. bejegyzés — Sorg Antal Építőipari Rt. bár csekély nyereséggel (32.627 pengő), de 1.477.666. pengő vagyonnal rendelkezik. 197. p.

9 Nagy Magyar Compass 1928–1929. 998. bejegyzés. 8 millió pengő az alaptőke és a mérleg 20 millió, ami már egy igazi nagyvállalatra utal. 229. p.

a hadiüzemi működés első évét követően beéri, sőt meghaladja a jóval kisebb riválisa egy közép vállalat (Sorg Rt.). A Palatinus Rt. alaptőkéje, vagyona, eredménye csökken, és bár eleinte a Sorg Rt. is visszaesik, két éven belül megkétszerezi eredményét, és majd háromszorosára növeli alaptőkéjét. A nagy rivális viszont 1943-ban, a háború derekán eltűnik a piacról. A prosperáló Sorg vállalkozás egyértelműen a háborús megrendeléseknek köszönheti sikereit, míg feltételezhetően a rivális bukását ezen lehetőségek hiánya okozta.¹⁰

Amikor az 1928–1929-es évek során kirobban a gazdasági világválság, meglepő módon beindul a cég üzletmenete. Lehet, hogy pontosan a válság — az életben maradás kényszere —, is inspirálta őket, de ekkor kapták az első nagyobb honvédelmi megrendelésüket is, amely a szentendrei altiszti laktanya építése volt. Ehhez kapcsolódott a X. kerületi Fehér úti sporttelep kivitelezése — bartell eljárásban.¹¹ Az 1930-as években a folyamatos megrendelések (honvédelmi, ipari, valamint kocsz- és később bányaiipari beruházások) eredményeképpen megerősödött, ugyanakkor hitelezői markában vergődő holding a II. világháború előestéjén, a hadiüzemek sorába lépve vált nagyvállalattá. Előre menekülve ugyanis elvállaltak — illetve kikényszerítettek és kiharcoltak — minden megrendelést, amely biztosította további létüket. Munkájuk eredményesnek bizonyult, és 1944-re sikerült tartozásaikat visszafizetni.¹² A munkaszerzés motorja a „topmenedzser” Sorg Jenő volt, ugyanakkor az ő korábbi tevékenysége — a Pécsi Kokszművek Rt. létrehozása — idézte elő az építőipari cég pénzügyi instabilitását is, ami csaknem a cég vesztét okozta.

Visszatérve a kiinduláshoz: nézzük meg, hogyan is indultak be a katonai építkezések? Az első nagyobb Honvédelmi Minisztériumtól kapott (továbbiakban HM) megrendelés a szentendrei laktanya építése volt, melynek során 1929–1930-ban legénységi épületeket húztak fel.

A háttér megvilágításához adalékul szolgál a cég iratanyagában fennmaradt levelezés, amelyből kiderül, hogy egy sajátos árukapcsolás révén szerezhették meg az üzletet. Sorg Jenőnek már korábban jó kapcsolatai voltak katonai körökkel — maga is tartalékos hadnagy, majd főhadnagy –, melyeknek ápolását

---

10 A Palatinus Rt. esetében az eredmények visszaesését a zsidótörvények és ennek következtében a piacról történő kiszorulása is okozhatta.

11 BFL (= Budapest Főváros Levéltára) XV.17.f.834. (= Tervtár. Sorg Antal Építőipari Rt. tervei és iratai) 168. doboz, 25493/11-1930. HM sz.

12 BFL VII.5.e. (= Budapest Büntetőtörvényszék, Népbírósgától átvett peres ügyek iratai) 18669/1949. 166. p.

elősegítette rajongása a lovaspóló iránt,¹³ és amelynek révén főnemesi körökkel, illetve a Horthy családdal is közelebbi kapcsolatba került.

A HM 1930. március 26-án adott megbízást a Sorg Rt.-nek a nagyrákosi gyakorlótéren lovaspólópálya létesítésére. A 12 ezer pengő előleget a cég biztosította, továbbá a klubház építési költségeit is a cégnek kellett finanszíroznia, amiről Sorg Jenő állapodott meg a HM-el.¹⁴ Még ebben az évben — szeptember 4-én —, az örkénytabori lovaspólópálya létesítésére is megbízást kaptak.¹⁵ A cég 1930. október 1-jén kelt leveléből kiderül, hogy mérsékelték árait, de megjegyzték, ha további hitelezésre volna szükség, akkor azt a szentendrei laktanya költségvetésébe illesztenék, vagyis onnan fedeznék. 1931. május 4-én Gömbös Gyulának írt levelükben a nagyrákosi pálya öntözőrendszerének fejlesztéséről, gépi berendezések átadásáról, kapuk, valamint ún. boardok (palánkok) biztosításáról és a klubház berendezéséről is beszámolnak, amely több mint 100 ezer pengő értékű munkát tett ki. Cserébe kérték az ominózus szentendrei laktanya beruházás befejező részösszegének kifizetését. A háttérben tehát folyt az egyezkedés, és végül mind a laktanya, mind a lovaspólópálya elkészült.

A harmincas évek első felében kialakulóban lévő kapcsolatokhoz, és a honvédelmi építkezések által kijelölt vállalati stratégiához képest a Pécsi Kokszművek Rt. létrehozása a családon belül is meglepetést okozott. Különösen meglepőnek tűnt ez azért is, mert a jól ismert építőiparból léptek át ismeretlen szakterületre. Sorg Jenő, az ötletgazda állt az új Rt. élére. Az 1940-es évekre vállalatok sorát hozta létre a Sorg Rt. mellett, de annak tulajdoni részesedésével, 1943 folyamán bányászati tevékenységbe kezdtek, valamint a vasgyártás területére merészkedtek a Budavidéki Vasgyár létesítésével.¹⁶ A magyarázat triviális. A háborús viszonyok között az energia és a nyersanyag önerőből történő biztosítása elsődleges szempont volt az ország számára. Érthető, hogy a jó üzleti érzékkel rendelkező Jenő ettől sokat remélt, de utóbb kiderült nemcsak önszántából nyitott az új területekre, hanem a kormányzati körök biztatására is. A probléma megoldásán gondolkodó ifj. Sorg Antal publikált is egy vaskos tanulmányt „Nyersanyaggazdálkodásról”

---

13 MTI. Sportkiadás. 1934. július 5. 20 óra 25 perc <https://library.hungaricana.hu>, letöltés ideje: 2018.12.04., valamint a Huszadik Század. 1928. május. Sport. <http://www.huszadikszazad.hu>, letöltés ideje 2018.12.04. <http://www.huszadikszazad.hu/1928-majus/sport/114-re-gyoztek-a-feherek8221-a-lovaspolo-merkozesen>.

14 BFL XV.17.f. 834. 168. doboz, 25493/11-1930. HM sz. Ez lett később a Magyar Polo Club pályája.

15 BFL XV.17.f.834. 168. doboz, 73700/11-1930. HM sz.

16 *Fehér*, 2014. 214–215. p.

címmel, melyben a nyersanyagok helyettesítésével kapcsolatos újítási javaslatait, ötleteit fejtette ki.¹⁷

A kokszygárat 1934-ben hozzák létre, de az már 1936-ban a tönk szélére került. A Pénzügyi Központ felügyeletével ugyan kölcsönhöz jutottak, vagyis megmentették a céget, de állami beavatkozással, módosítva a piac törvényeit.¹⁸ A kokszygár megmentéséhez, illetve az anyacég fennmaradásához a legmagasabb helyről kaptak támogatást. Ugyanis nemcsak a hivatalokkal ápoltak jó kapcsolatokat, hanem kormányzati körökkel is. A Kormányzónak címzett levélükből kiderül, hogy egyenesen kormányzati-gazdasági körök javaslatára vágtak bele a kocsz üzletágba, amelynek háttérében a német függőség kiváltására tett kísérlet húzódott meg.¹⁹ A levél több lehetséges megoldási javaslatot vázol, végül a címzett jóindulatára, bölcs ítéletére bízta a döntést, kihallgatást kérve, melynek során a levélben ki nem fejtett részleteket adná elő. Nem tudjuk, hogy létrejött-e a találkozó. A levélben kifejtett egyik lehetséges megoldási javaslatban a hitelek átvállalásával a Palatinus Rt. (Schiffer Miksa),²⁰ azaz fő riválisuk jutott volna a Pécsi Kocszművek Rt. 51%-os tulajdonrészéhez. A cégiratok tanúsága szerint

---

17 BFL XV.17.f.834. 6. doboz. *Sorg Antal*: Nyersanyaggazdálkodás az építőiparban. Bp. 1940., továbbá *Úó*: Elgondolás a határmenti erősítések végrehajtásáról, 1944. ÁBTL (=Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) V-128411/4a. 519–524. p. A nyersanyaggazdálkodás tárgyában kifejtett elképzelései jórészt politikai propaganda célokat szolgáltak — alapul véve a német és olasz elképzeléseket –, a háborús viszonyokat követő alkalmazásuk, néhány kivételtől eltekintve, mint a betonvas technológia, nem jöhetett volna szóba. *Magyar Zoltán*: Emigráns magyar építészekről és szerkesztőmérnökökről a 20. század eszméaramlataiban. PhD-disszertáció, BME Építészmérnöki Kar, 2000. 107–109. p.

18 *Fehér*, 2014. 210. p.

19 BFL XV.17.f.834. 8. doboz, A levél iktatatlan fogalmazvány, nem tudni eljutott-e a címzetthez. Egy másik levélben, amelyet Jakabfy Károly Közellátásügyi Minisztériumi államtitkárnak írtak 1943. március 16-án a Sorg Rt-től, feltételezhetően Sorg Jenő, szintén utalnak a kormányzati körök biztatására. ÁBTL V-128411/2. 141. p. Az ország önellátásra törekvése, a hadiipar fejlesztése miatt volt erre szükség. Lásd: *Vámos Dominika*: Tézisek a hadigazdaság és a modern ipari építészettől természetrajzáról. A Sorg Antal Építőipari Rt. életművének felfedezésére irányuló kutatás eredményei. Kézirat. 2016. 58. p. A kormányzati nyomásra máshol is találunk utalásokat. Sorg Jenőnek a kereskedelmi miniszterhez írott 1943. február 27-én kelt levelében, amelyben új Skoda gépjárműve üzembe helyezését kéri, azt írja, hogy a Budavideki Vasgyárat a honvédelmi és az iparügyi miniszter „óhajára” hozták létre. ÁBTL V-128411/2. 140. p

20 Sarló László építészmérnök, építési vállalkozó népbírósági vallomásából kiderül, hogy a Palatinussal „társas” viszonyban volt, és hasonló ún. ringekben lépett fel velük a kincstári munkák esetén, mint a Sorg Rt. tette más vállalkozókkal összefogva. ÁBTL V-128411/4a. 610–617. p.

ez a megoldás végül nem nyerte el a felsőbb körök tetszését, a tulajdoni viszonyok nem változtak meg, annak ellenére, hogy több körben egyeztettek, még az Iparügyi Minisztérium bevonásával is, és több szerződésváltózat is született.²¹

Végül az alaptőke leszállításával,²² illetve az Ipari Munkaszervező Intézet²³ (IMI) és a Pénzügyi Központ (PK) kölcsönei segítségével lábaltak ki a válságból. Az IMI jelentőségét mutatja, hogy 1935-ben még csak 22 millió pengő értékű váltót számított le az MNB-nél, 1942-ben már 156 milliót.²⁴ A Pécsi Kokszművek Rt. az IMI-től másfél millió pengő kölcsönt kapott a 30-as évek második felében.²⁵

Az 1942 januári MNB hitelinformációs banki értékelésben²⁶ meglepő, néhol torz, de a Sorgok nyilatkozatait alátámasztó és igazoló adatok olvashatók. Eszerint a Pécsi Kokszművek cég még veszteséges 1939-1940 folyamán is, holott a cégbírósági anyagban, a mérleg alapján már nyereséget termel. Ennek oka, hogy nem a termelés javulását, illetve az évi bevételi–kiadási oldalt vizsgálták, hanem az elmúlt 6-7 év alatt felgyülemlett adósságot, vagyis a hitelezők követeléseit alapján értékelték. A cég alapítói között a Sorg Rt. és a Didier Werke AG mellett a Dunagőzhajózási Társaságot (DGT) is számon tartják. Közös alapították a céget Üszögpusztán (Pécs határában) 8 kat. hold földterületen bitumen-, benzol- és kocszgyártás céljából. A beruházásra a Sorg Rt. kezessége mellett az új cég 3 millió pengő hitelt vett fel. Azonban veszteséget termelt, aminek okait a túlméretezett beruházásokban és a kedvezőtlen gazdasági helyzetben látták, továbbá a magas banki kamatozásban. A hitelinformációs jelentés szerint a Didier és a DGT kivonult, ami nem teljesen fedi a valóságot, hiszen a Didier 1938, a DGT

-
- 21 BFL XV.17.f.834. 8. doboz. Korrektúrázták és megjegyzésekkel látták el a fogalmazványokat.
- 22 HU-BFL VII.2.e. (= Budapesti Királyi Törvényszék. Cégbírósági iratok) Cg. 36018.; újraserkesztett Cg. 40051. A kérvényt 1938. szeptember 29-én a Budapesti Kir. Törvényszék, mint Cégbíróság jóváhagyta. 1938. július 25-i közgyűlés döntött az alaptőke 2.5 millió pengőről 1.6 millióra való leszállításról, ezzel a 955 ezer pengő veszteség fedezete biztosítottá vált. A hitelezők 3.8 millió pengős követelését az IMI és PK kölcsönök segítségével egyenlítették ki. A cég 1942-ben már termelt nyereséget is, és ebben az évben 500 ezer pengővel újra megemelték az alaptőkét. VII.2.e. Cg. 36018.; újraserkesztett Cg. 40051. Pécsi Kokszművek Rt.
- 23 Az IMI-t a 30-as évek elején alapították a legnagyobb bankok az ipari vállalkotknak nyújtandó hitelezés céljából, de a háború alatti kölcsönöket már az MNB finanszírozta.
- 24 *Futó Mihály*: Gyáripari termelésünk irányítása a két világháborúban. Közgazdasági Szemle, 67. (1943) november–december (a továbbiakban *Futó*, 1943.) 1067-1068. p.
- 25 MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) Z 19 (Magyar Nemzeti Bank Rt. Hitelinformációk) D XVIII. 2233–2235. p.
- 26 MNL OL Z 19 D XVIII. 2233–2235. p.

pedig 1941 folyamán távozott, a válság pedig már 1935–1936 folyamán jelentkezett. Mindenesetre a Sorg cég is válságba került, és csak „magasabb szempontok” — burkolt utalás a kormányzói segítségre — figyelembe vételével kapták meg az IMI kölcsönt, illetve más pénzintézetek hosszú lejáratúra alakították követeléseiket. A Sorg Rt. ingyen épített a Pécsi Kokszművek Rt. számára gyárépületeket, amelyek elősegítették a talpraállást. Forgalmuk 1942-ben már jelentős, mivel „elhalmozták” kincstári, közüzemi és magán megrendelésekkel.²⁷ Közületi szállításokat maguk, az Rt. termékeinek forgalmazását a Bajai (Köszén és Kokszereskedelmi Rt.) és a Deli szénnagykereskedés biztosította. Dura Károly csak 1943-tól kapcsolódott be a szállításba.²⁸ Mindenesetre a kölcsönönöket 1944-re visszafizették.²⁹

A hiányok pótlására a Sorg Rt., amely eladósodott a Pécsi Kokszművek Rt. kimentése során, egyre több hadiipari beruházási megrendelésben részesült, illetve szükségszerűen hajszolta a megrendeléseket. A konkrét kormányzati támogatás vagy „akarat” mellett, megvesztegetés gyanújába is belekeveredtek. Véleményem szerint kényszerpályára kerülve, az anyacég (Sorg Rt.) védelmében szorultak rá a megrendelések megszerzésére, szinte bármilyen áron, ami Sorg Jenő üzletszerző tevékenységének vehemenciáját, illetve részben a válogatás nélkül alkalmazott módszereket is magyarázza.

A Pécsi Kokszművek Rt. létrehozása, illetve működése nemcsak üzleti jelentőséggel, hanem sokkal inkább katonai–politikai horderővel bírt a jövőre nézve. A vasgyártás során ugyanis szén-kokszt használtak segédanyagként, a vasra és acélra pedig a háborús gazdaságnak nagy szüksége volt, mivel Magyarország ezen a területen is kiszolgáltatója volt a német hadiiparnak.³⁰ A magasabb — kormányzati körökben megfogalmazott — cél a magyar vasgyártás erősítése volt.

---

27 A kincstári megrendelések alatt általában a M. Kir. Honvéd Kincstárát jelentik. Ezen kívül megrendelést kaptak — építőipari biztosan —, a M. Kir. Légierők Parancsnokságától is, a közüzemi alatt a M. Kir. Kereskedelmi Miniszter megrendeléseit érthetjük.

28 Id. Sorg Antal sógora Dura Károly ekkoriban tűnt fel a szén-és kokszereskedelem területén frissen alapított cégével.

29 A rentábilis működés, a nagyobb nyereség Sorg Jenő érdeme, amit egy összetett politikai-gazdasági játszma során ért el.

30 A hadsereg fejlesztése már az 1920-as években dédelgetett terve volt a magasabb kormányzati és katonai köröknek. 1928-ban felállították a Legfelsőbb Honvédelmi Tanácsot, amely 1932-ben fogadta el a hadsereg perspektivikus fejlesztési tervét. A modern motorizált és páncélos alakulatok felállítására viszont a gazdasági válság következtében háttérbe szorult. Lásd *Dombrády Lóránd: Katonapolitika és hadsereg. 1920–1944.* Budapest, 2000. 5–41. p. A Németországtól való függés akadályozta a nyersanyagimportot, mivel a Magyarországon kitermelt felesleget

Ennek tükrében nyer értelmet a Pécsi Kokszművek Rt. megmentési akciója és a „Főmeltóságú úrhoz” címzett fogalmazvány is. A kokszgyártásnak viszont a szén az alapanyaga, vagyis a lelőhelyek, a bányák és a szénkereskedelem birtoklása, irányítása elsődleges stratégiai érdek volt.³¹

A pécsi feketeszénbányák a nagy múltú és osztrák állami tulajdonú Első Dunagőzhajózási Társaság (DGT) tulajdonában voltak, amely cég monopolhelyzetet töltött be a magyarországi piacon. Az Anschluss-t követően a német Hermann Göring Werke tulajdonába kerültek a részvények.³² A DGT ezek után meg akarta szerezni a Pécsi Kokszművek Rt. tulajdonjogát is, de Sorg Jenő felvette a kesztyűt és ellenállt ezeknek a törekvéseknek, és végül ő szerezte meg a DGT és Didier³³ részvényeit. Ekkoriban a Kőszén és Kokszkereskedelmi Rt. forgalmazta a kokszot, és a DGT kőszénét. A DGT végül szerződést bontott a Kokszkereskedelmi Rt-vel annak zsidó tulajdonosai miatt,³⁴ és a szén nagykereskedelem jogát a Magyar Város és Községfejlesztési Rt-re ruházta át. A DGT a kokszkereskedelmi jog átruházási jogát is szerette volna átvenni, de Sorg Jenő ezt visszautasította és kitartott a „zsidó” cégnél.³⁵ Akkor még nem tudták, hogy a Magyar Város és Községfejlesztési Rt. is német érdekeltségbe került. A Kőszén és Kokszkereskedelmi Rt. ellehetetlenítésével a cég értéke visszaesett, és ezek után vették meg tőlük Sorgék áron alul a Pécsi Kokszművek termelésére vonatkozó koksz-egyedárúsítási szerződést. Erre a szerződésre alapították Dura Károly szénnagykereske-

---

a német ipar felhasználta, vagyis nem lehetett szabadon felhasználni, a hiányzó nyersanyagok beszerzésére. *Dombrády*, 2003. 156–157. p.

- 31 Nem hallgatható el a párhuzam, miszerint a szándék jól illeszkedik a stratégiai ágazatok „kérésztény” kézbe kerülésének célkitűzéséhez is, ami a zsidótörvények bevezetését követően teljesebbé vált.
- 32 *Krisztián Béla*: 75 éve jelent meg a kérésztény DGT üzemi újság. In: *Bányászattörténeti Közlemények* 8. évf. 2. sz. (2013) 94–96. p. Az Anschluss — nem ok nélkül — kétségeket ébresztett társadalmi és gazdasági, valamint a kormányzati körökben és a tisztikar néhány tábormokában is Hitler terjesztéskedési szándékait illetően, tekintettel a dunántúli német népességre. *Dombrády Lóránd*: A legfelsőbb hadúr és hadserege. Budapest, Kairosz Kiadó, 2012. 174–175. p.
- 33 A Didier Werke A. G.(Berlin) 20%-os tulajdonrésze, 4500 db részvényt jelentett.
- 34 Matolcsy Mátyas képviselő a zsidótörvények betartását követelő interpellációja (Országgyűlési Napló, 1941. december 3. 230. ülés. 368–369. p.) hatására a közellátási miniszter, Györfly-Benyel Sándor vezérezredes — aki egyébként Sorgék régi ismerőse a HM építési osztályáról, valamint 1940. őszén a Kuruclesi úton építettek számára házat —, kénytelen volt megvonni a nagykereskedői jogot a Kőszén és Kokszkereskedelmi Rt-től.
- 35 Sorg Jenő német nyelvű vallomása. Lnadshaut 1945. március 13. Sorg László tulajdona.

dését, aki a pécsi kokszot már kedvezően magas áron bocsátotta piacra.³⁶ Több forrás is utalt arra, hogy a Kokszkereskedelmi Rt. olcsón árulta a kokszot, ami üzletileg kedvezőtlen volt a Pécsi Kokszműveknek. Sorg Jenőnek Matolcsy Mátyással fennálló állítólagos kapcsolatára is találunk utalást. Sorg információval szolgálhatott Matolcsy interpellációja számára, vagyis részese lehetett a „zsidó cég” bedöntésének, de ez utóbbi csak feltevésként jelent meg a forrásokban.³⁷ A képlet elég bonyolult és a politikai, gazdasági szálak sűrű szövevénye teszi nehezen átláthatóvá a helyzetet. Sorg Jenő, illetve a vállalat ténykedése hovatovább a nemzeti érdekek képviselőjének köntösébe burkolódzott a Német Birodalommal szemben, miközben a zsidó származású kereskedelmi érdekcsoport kiszorítása is egyfajta védelmi jellegű megelőző, mentő akciónak tűnik. A jelenleg rendelkezésre álló kutatási eredmények tükrében ennél többet erről nem lehet mondani.

A hadiüzemek

Az ország 1938-ban bekapcsolódott a fegyverkezési folyamatba, vagyis elkezdte a felkészülést a háborúra.³⁸

A fegyverkezési program végrehajtását a HM három ütemben tervezte. Az 1938. június 2-án kihirdetett 1938. évi XX. törvénycikk szerint a vagyonadóból 600 millió pengőt a Honvédség fejlesztésére fordíthatott a kormány. A fennmaradó összeget kölcsön kibocsátásával fedezhették, amelyet a hadiiparra és a kapcsolódó beruházásokra fordíthattak.³⁹

A program végrehajtása nagy erővel indult és gyakorlatilag két év alatt teljesült. 1940. augusztus 1-ig csak a Honvédség mintegy 1,6 milliárd pengőt használt

---

36 *Fehér*, 2014. 215–216. p.

37 ÁBTL V-128411/4a. Nem azonosított vallomás. Tasnáti Károly a Pécsi Kokszművek Rt. főkönyvelője (?) és a nyomozók feljegyzései. 497–503. p., Dr. Zsoldos Henrik ügyvéd vallomása, 620–622.p.; BFL XVII. 1709. (= 397/a. számú Igazoló Bizottság iratai) Korda Mihály vallomása, 1945. június. 20.

38 A honvédség fejlesztésére, korszerűsítésére tervezett egymilliárd pengős beruházási programot (öt éves terv) Imrédy Béla és Judik József dolgozta ki, és Darányi Kálmán 1938. március 5-én a Nemzeti Egység Párt győri ülésén jelentette be. *Dombrády–Tóth*, 1987., 112–116. p.

39 *Dombrády*, 2003. 7–17. p.

el fejlesztésre, ugyanis a háborús veszély közeledtével a megrendeléseket azonnal kiadták.⁴⁰

A programot azonban a kialakult nyersanyaghiányra tekintettel nem sikerült maradéktalanul végrehajtani.

A nyersanyaggazdálkodás és a hulladékgyűjtés előtérbe került.⁴¹ A behozatal mellett, a hazai erőforrások fokozott kiaknázása, az új anyagok térhódítása, a hulladékok és a nem használt agrártermékek gyűjtése, valamint a racionalizálás és szabványosítás, a magánfogyasztók anyagtakarékosága révén összegyűjtött, illetve megtakarított nyersanyagok szétosztása volt a magyar nyersanyag-gazdálkodás fő iránya.⁴² A természetes nyersanyagok pótlására vegyipari termékek gyártása került előtérbe, és külföldi találmányok gyakorlati bevezetése is megkezdődött, így a műanyagok, műgumi, cellulóz, műrost, a különböző műgyantákból sajtolt új anyagok (plexi, bakelit, epoxi, viszkóz, nylon, fenoplast, aminoplast, polistírol), az új növényi anyagok a kotonin és a „textilit” zsákok kenderkőcből.

A gazdaság honvédelmi átalakítása 1941-ben még gyorsabb ütemet vett fel, minek következtében az állam vált a legfőbb megrendelővé és vásárlóvá. Sorgék a (hadi)ipari üzemek létesítésére is jelentős állami megrendeléseket kaptak — pl. Péti Nitrogén és Műtrágyagyár Rt., Magyar Lőszerművek Rt. (Veszprém), Danuvia Rt. (fegyver és lőszergyár), stb.⁴³

---

40 Előfordult, hogy beruházásokat pályázatás nélkül, szerződés aláírásának hiányában is el kellett kezdeni. A kárpátaljai kincstári férőhelyek kiegészítését — Dolha, Lipcse, Csománfalva, Asica — 24 órán belül el kellett kezdeni! Nem volt idő az ajánlatra, mert 15 napon belül készen kellett lennie, a biztosított 500 ezer pengős hitelkeret terhére. 370/1940. ikt. sz. február 1. HL (= Hadtörténelmi Levéltár) II. F (= Hadiüzemi parancsnokok) 1442. Sorg Antal Építőipari Rt.

41 *Futó*, 1943. 1041–1047. p.

42 A Sorg Jenő által vezetett Pécsi Kokszművek Rt., valamint a család bányaiipari tevékenysége, illetve a nyersvas gyártásra tett kísérleti üzemük terve is ebben a környezetben nyert értelmet. Lásd: *Vámos Dominika*: Elhallgatott epizódok a magyar építészek 20. századi történetéből. 6. (fejezet) epiteszforum.hu. 2014. július 21. Letöltés ideje: 2018. 12. 05. <http://epiteszforum.hu/elhallgatott-epizodok-a-magyar-epiteszek-20-szazadi-tortenetebol-6>; *Fehér*, 2014. 214–215. p.

Az „Elgondolás a határmenti erődítések építkezésének végrehajtásáról” címmel készült munkában, amelyet 1940-ben S. J. monogrammal láttak el, a szerző felajánlotta szolgálatait a meg nem nevezett címzettnak, de már ekkor leszögezi, hogy az ország legnagyobb vállalata és a legnagyobb technikai háttérrel bír. 23 darabos géppark, úthenger, vibrátor a vasbeton tömörítéshez, szivattyú, és áramfejlesztő gépek, és kísérleti, új technológiák állnak rendelkezésre, nem beszélve a vezetők Amerikában szerzett tapasztalatairól. ÁBTL V12841/4a. 519–524. p.

43 Az állam vált a legfőbb megrendelővé, ami egybecseng a Sorg-perben elhangzott tanúvallomásokkal és védekezésükkel. Id. Sorg Antal szerint a honvédelmi beruházásokon kívül megszűn-

A másik fő csapásirány a humán erőforrások optimális kihasználása, a munkaerő-gazdálkodás volt. A munkaadóknak különösen kedvező munkajogi szabályozás — a munkaerő megkötése –, valamint a hadiüzemi munkavállalók védelme (mentés a honvédelmi kötelezettség alól) és támogatása anyagi és családi vonalon egyaránt biztosította a szakképzett munkaerőt. Ugyanakkor az állami irányítással és felügyelet mellett, szigorú nyersanyag-elszámolással működő hadiüzemekbe munkaszolgálatosok vezénylésével kívánták biztosítani az elvárt termelési eredményeket, amelyre a honvédelmi törvény megfelelő jogi keretet szolgáltatott.⁴⁴

A honvédelmi törvény (1939. évi II. törvénycikk) 1939. március 11-i kihirdetésével hatályba lépett. A törvény deklarálta a honvédelmi kötelezettséget, a háborús veszély vagy háború esetén elrendelhető honvédelmi szolgálatokat, gazdasági korlátozásokat és egyéb kivételes intézkedéseket. A jogszabály alapján minden 14 és 70 év közötti állampolgár honvédelmi munkára volt kötelezhető, továbbá honvédelmi célra igénybe vehető volt minden ingatlan és jármű. A gazdasági szereplőket a honvédelem számára szükséges anyagok és cikkek gyártására kötelezhatték, valamint szabályozhatták az ipari termelést és kereskedelmet, illetve a munkaviszony kapcsán felmerülő ügyeket (munkaidő, munkabér). Feljogosították a mindenkori kormányt a kivételes hatalom bevezetésére, gyakorlására.⁴⁵

A 107. §. alkalmazásával a HM az iparügyi, belügyi-, pénzügyi- vagy a földművelésügyi miniszter egyetértésével már békében, az ún. előkészítő intézkedések alatt hadiüzemmé nyilváníthatott gyárakat, gazdasági egységeket. A hadiüzem termelő- vagy szolgáltatóegység volt, amely békében és háborúban a polgári lakosság szükségleteit elégítette ki, de berendezései lehetővé tették a hadsereg számára szükséges termékek, eszközök, berendezések, infrastruktúra előállítását, szolgáltatását, javítását.

A törvény értelmében a HM az Országos Iparügyi Tanács (OIT) véleményének meghallgatása után elrendelhetette, hogy a honvédség felszerelésére és ellátására szükséges cikkeket és anyagokat a gyártásukra berendezett vállalat teljesítőképességének megfelelően meghatározott minőségben és mennyiségben, valamint

---

tek a lehetőségek, vagyis a háborús felkészülésben való részvételük, a hadiüzemi lét, a cég működésének alapfeltétele, szükségszerű kényszerpálya volt. ÁBTL 3.1.9. V-128411/a. 82–92. p.

44 *Futó*, 1943 1052–1062. p.

45 *Rabi Lenke*: Elsődleges célpontok. Almásfüzitő és Szöny a második világháborúban. 17–19. p. Almásfüzitő, 2014. (a továbbiakban *Rabi*, 2014.), *Dombrády*, 2003. 19–26. p.

megszabott áron állítsa elő és szállítsa. Ha azt állapították meg, hogy a vállalat birtokosa nem, vagy nem megfelelően teljesíti a szükséges munkákat, akkor hatósági vezetőt rendelhetnek ki, aki a HM és vállalat irányában is felelősséggel tartozott. Az ügyben döntőbíróság járt el a Kúria, az OIT és PK részvételével.

A honvédelmi célokra szükséges cikkek előállításával, feldolgozásával, vagy forgalomba hozatalával, valamint villamos és egyéb energia termelésével és szolgáltatásával foglalkozó üzemek, ipartelepek és egyéb vállalatok, továbbá a közúti közlekedési és hajózási vállalatok birtokosai a honvédelem érdekében kötelezhetőek voltak arra, hogy üzemüket működésben tartsák, s meghatározott módon és meghatározott fogyasztók szükségleteinek kielégítésére folytassák tevékenységüket, vagy a személyzettel együtt használatra átengedjék. A vállalatban idegen állampolgárok csak a honvédelmi miniszter engedélyével voltak alkalmazhatók.

Elrendelheték a vállalat üzemébe tartozó ingatlanok (telek és építmény), berendezések (gépek, eszközök) és anyagkészletek kisajátítását is, természetesen kártalanítással, a PK közreműködésével, amely megállapította az árat a felmért tényezők mérlegelését követően. A kártalanítást felerészben 3 hónapon belül kifizették, a másik részt 25 év alatt egyenlő részletekben. Mezőgazdasági üzemekre nem vonatkozott a rendelkezés.

Az üzemek, ipartelepek és egyéb vállalatok igénybevételének előkészítése során (108. §.) a vállalat birtokosát az illetékes miniszter — az üzem működésben tartásának elrendelésével — minden olyan előkészületi intézkedésre és munkálatra is kötelezhette, ami szükséges volt ahhoz, hogy a vállalat az elrendelt feladatokat átmeneti zavarok nélkül bármikor elláthassa. A vállalat birtokosának kötelességévé teheték, hogy pontos adatokat szolgáltatson a termelés tárgyáról, berendezéseiről, a munkaerőről és a várható teljesítményről, a nyersanyag készleteiről, valamint haditermelési tervet dolgozzon ki, termelési eszközeit erre készítse fel, és megfelelő készlettel rendelkezzen, továbbá kísérletezzen nyersanyagpótló anyagokkal. Az üzem elhelyezése a biztonsági követelményeknek feleljen meg, és az új építések alkalmával is ehhez igazodjon. A vállalatnál csakis erkölcsi és nemzeti szempontból megbízható és a szükséges szakképzettséggel rendelkező alkalmazottakat volt szabad foglalkoztatni. A munkások és egyéb alkalmazottak elhelyezésére, ellátására, valamint egészségügyi gondozására szolgáló berendezések, felszerelések és az anyagkészlet háború esetére szükséges kibővítésére is meg kellett tenni az előkészületeket. Mindezt bármikor ellenőrizhették, és katonai titok tárgyát képezte. A fenti intézkedések béke idejére is kiterjedtek.

A hadiüzemekben szigorú munkaügyi szabályozást vezettek be. Az alkalmazott munkásokat kötelezték, hogy munkaviszonyban maradjanak, és a teljes személyi állományt katonai vezetés alá helyezhették. A szolgálattal (értsd mun-

kával) kapcsolatos kötelességeik tekintetében általános katonai fegyelem alatt álltak. A hadiüzem működésének szándékos megzavarása büntettnek minősült. Az alkalmazottak a szolgálati helyen vagy azzal összefüggésben elkövetett bűncselekmények tekintetében katonai büntető bíraskodás hatálya alá tartoztak.

A hadiüzem személyzeti parancsnoka a munkások fegyelmezésével biztosította a termelés rendjét és folyamatosságát. Katonai fegyelmi jogkört gyakorolt. Kötelessége volt az alárendeltjeiről való gondoskodás, valamint teljes körűen ellenőrizte a foglalkoztatásra és ellátásra vonatkozó rendelkezések betartását. A munkásfelvételeket és az elbocsátásokat kizárólag ő engedélyezte. A személyzet hangulatáról és minden egyébről — a nyersanyag felhasználástól a telephelyi körülményeken át a munkába járásig — jelentést adott az illetékes hadtestparancsnokság hadiüzemi előadójának. Kapcsolatban állt a csendőrséggel és a rendőrséggel is, és sztrájk veszélye vagy kitörése esetén a honvéd hadiüzemi őrség kirendelését kérhette. A hadiüzem személyzeti parancsnok a hadviselés szempontjából elsődrendű fontosságúnak minősített üzemekhez, gyárokhoz, ipartelepekhez, bányákhoz a fokozott készség vagy háború idejére kirendelt katonai vezető volt. A különleges katonai érdekek megóvása és a haditermelés zavartalan biztosítása érdekében az üzemeltetéshez elengedhetetlenül fontos dolgozókat üzemi munkasalakulatba szervezte. A munkasalakulat tagjai katonai fegyelem alatt álltak. Részükre utasítást az üzem vezetői csak az üzemi katonai parancsnok útján, annak nevében és ellenjegyzésével adhattak ki.

A hadiüzemi személyzeti parancsnok egyéb feladatai voltak: a hadiüzem valóban nélkülözhetetlen alkalmazottainak megállapítása, részükre a frontszolgálat alóli felmentési javaslat megszerkesztése és a felmentettek nyilvántartása; a munkásság szociális helyzetének, fegyelmének, hangulatának figyelemmel kísérése; kémkedés, szabotázs és ellenséges propaganda elleni védekezés; a hadiüzem földi védelmének és az őrszolgálatnak a megszervezése; a zavartalan termelésnek és a munkafegyelemnek a biztosítása anélkül, hogy az üzem műszaki irányításába beavatkozna; közreműködés a légoltalom megszervezésében; az üzemben gyártott hadianyag átvétele érdekében működő Központi Átvételi Bizottság (KÁB) legmesszebb menő támogatása; az üzem kiürítésének előkészítése. A KÁB feladata volt az iparból és a külkereskedelemből származó hadiipari és fogyasztási cikkek technikai, minőségi és mennyiségi átvétele és az átvétel bizonylatolása, aminek alapján az MNB átutalást teljesíthetett a gyártó számára.⁴⁶

---

46 *Dombrády*, 2003. 19–26. p.

A termelés folyamatosságát biztosította, hogy munkaviszonyukban visszatarthatták a munkaerőt, ezzel megszüntették a nem közérdekű üzemekbe való átszívargást. A háború kitörése után felfüggesztették a munkaidőt maximáló rendeleteket, és lehetővé tették a túlórárt, díjfizetés mellett. A fizetett szabadság természetbeni kiadása helyett a pénzmegváltás jött gyakorlatba. A munkások természetbeni ellátását biztosították, ami a háborús viszonyok közepette kedvezőbb volt a pénzbeli juttatásnál.

A polgári munkaerő megkötése mellett, más módon is fedezték a munkaerőt. A honvédelmi törvény (1939. évi II. tv.) fegyver nélküli, munkával teljesített honvédelmi szolgálatot vezetett be, a munkaszolgálatot (MUSZ), a fegyveres honvédelemre alkalmatlannak talált személyek igénybevételével. Hadtestenként közérdekű munkaszolgálatos (kmsz.) zászlóaljkat állítottak fel azokból a sorkötelesekből, akik származási, politikai, erkölcsi, egészségügyi okokból tényleges szolgálatra alkalmatlanok voltak. A zsidóknak minősítettek csak kisegítő munkaszolgálatos századokba kerültek (1942. évi XIV. tv.). A nemzetiségiek katonai, a politikaiak pedig különleges munkásszázadokba kerülhettek. A hátszágban dolgozó zsidó munkaszolgálatosokkal hadifogolyként kellett bánni.⁴⁷ A fronton viszont gyakran életveszélyes feladatokat (pl. aknaszedést) végeztek velük. A keretlegények kegyetlenkedései miatt, annak megakadályozására hozták létre a harcéri, valamint a hátszágai munkaszolgálatos alakulatok felügyelőjének tisztét. A munkaszolgálat bevett ideje 3–6 hónap volt, de a leszerelést követően néhány hónap múlva újból behívhatták őket. 1944-ben már a legfontosabb területekre irányították a "muszos" századokat (olajipar, vasútvonal helyreállítása, védő erődítések építése), ezért kerülhettek a Sorg Rt. építkezéseire is. A hátszágban dolgozó munkaszolgálatosok körülményei jobbak voltak, mint a fronton, de a bánásmód nagyban függött a hadiüzemi parancsnok, és a munkásszázad parancsnokának személyétől, mentalitásától is.⁴⁸

---

47 1944. június 17-i 151.158/eln.42.-1944. sz. HM rendelet

48 *Rabi*, 2014. 34–35. p.; *Csősz László – Fiamova, Martina – Gidó Attila – Kunt Gergely – Laszák Ildikó – Paulovicova, Nina – Pejün Attila – Vajda Júlia*: Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utóállamaiban. In: *Múltunk*. 60. (2015) 2. 82–93., 124–125. p.; *Randolph L. Braham*: A magyar holocaust. I. kötet. Budapest, Gondolat, 1988. 238–283. p.

A Sorg Rt., vagyis a 326. számú hadiüzem első évei⁴⁹

A hadiüzemmé nyilvánítás időpontja 1939. szeptember 3.⁵⁰ A státuszt 1940. december 13-án az Iparügyi Minisztériumból Kádas Károly államtitkár, december 21-én a HM részéről Györffy-Bengyel Sándor gyalogsági tábornok erősítette meg.⁵¹ 1939-ben az építőipari vállalkozások (XI. ipari főcsoport) közül egyedül a Sorg Rt. került be a hadiüzemi körbe, amely monopolhelyzetbe juttatta a céget és sikerességüket is magyarázza.⁵² Ekkor szabályoztak néhány olyan (polgári- és munkajogi) kérdést, amely a gazdasági társaság mozgásterét lényegesen szűkítette. A munka beszüntetése, a gépek elidegenítése, a tulajdon átruházása 30 nappal korábban megkért engedély birtokában volt lehetséges. A munkálatok folyamatosságát köteles volt biztosítani a cég, de külföldi személyt csak katonai engedéllyel vehettek fel, munkásainak fedhetetleneknek, politikailag és erkölcsileg megbízhatóaknak kellett lenniük. Szabályozták az elbocsátások rendjét, a zsidók behívását munkásszázadokba, a katonai szolgálatból való visszatartás lehetőségét vezető alkalmazottak esetén.

A fentiekből is látható, hogy a hadiüzemi gazdasági csoportba való kerülés igen szigorú és részletes szabályozási feltételekkel járt. Jellemző hátrányai voltak a katonai fegyelem és az állandó ellenőrzés a hadiüzemi parancsnok által, valamint a tulajdonviszonyokba való beavatkozás. A munkások „röghöz” kötése, ami a termelés zavartalanságát volt hivatott biztosítani, a munkaadói oldalon előnyt jelentett, ugyanakkor az elbocsátás és munkásfelvétel felügyelete szintén megkötötte a kezüket. A munkavállalók számára ugyanakkor előnyt jelentett az

49 A Hadtörténelmi Levéltárban őrzött forráscsoport hiányosan maradt fenn, a kimutatások az első 3 évre vonatkozóan — (1938) 1939–1941 — találhatók meg. HL I.B.31.d. M. Kir. Honvédelmi Minisztérium, Anyagi Csoport, 48. Honvédségi építési és elhelyezési ügyek, 11. osztály (1921–1945), és I.B.31.f. M. Kir. Honvédelmi Minisztérium, Légügyi Csoport, 64. Repülési építési osztály, 33. osztály (1941–1945). (A kutatás további iránya lehet a HM vegyes építési osztály irataiból, a HM légierők irataiból, valamint a Sorg Rt. BFL-ben őrzött tervtári irataiból — összességében kb. 120 ífm — adatbázis készítése.

50 HL II. F. 1442. 5. őrzési egység. Iktatókönyv.28/1939; HM 44.604/el. 17./ 1939.

51 HL II. F. 1442. 8. doboz. HM.98.476/el.17./a.1940. A hadiüzemek kijelölése már 1938-ban megkezdődött, amikor 583 „A” típusú (honvédelmi miniszter alá) és „B” típusú (az iparügyi szakminiszter alá) tartozó hadiüzemet jelöltek ki. 1939-ben 757-re bővült a keret. Ekkor kerültek közéjük Sorgék is a „B” jelű besorolásba. *Dombrády*, 2003. 34–35. p.

52 Az „A” és „B” jelű hadiüzemek jegyzéke az 1939.évre a HM 10576/M.1.b-1939. rendelet mellékletét képezte. 653. számú bejegyzésében szerepel a Sorg Rt. HM HIM Hadtörténelmi Könyvtár Sz. 1374.

általános hadkötelezettség alóli mentesség, a munkások számára kiemelt ellátás biztosítása, a szabadság pénzbeli megváltása, a túlórapénz, valamint a családtagok támogatása.

A sztrájk tiltása és munkásmozgalmakkal szembeni fellépés a munkaadóknak kedvezett. A Sorgok számára összességében az állandó munkaslétszám biztosítása és fenntartása, a sztrájkok elleni védelem (nem emelkednek a fizetések), a nyersanyagok és megrendelések folyamatos biztosítása előnyös volt. A munkásjóléti intézkedéseket saját jószántukból is finanszírozták, támogatták alkalmazottaikat betegség, vagy nyugdíj esetén pénzbeli támogatással, illetve sportklubot is építettek számukra. Kellemetlenebb következmény a mindenbe beleavatkozó parancsnok jelenléte lehetett, aki a nyersanyagok számon tartásával akadályozta saját ügyeik, építkezéseik lebonyolítását, valamint a megrendelések megszerzése sem volt olyan egyszerű.

1939 szeptemberében vitéz nagyernyei Kelemen Béla nyugalmazott ezredest nevezték ki a hadiüzem parancsnokává, aki már korábban — az ún. előkészítő szakaszban — májustól, üzemi titkárként dolgozott a cégnél.⁵³ Rövid idő múlva Kelemen ezredest felmentették, és helyére 1940. június 26-án monte san michelei Stadler Viktor nyugalmazott alezredes került.⁵⁴ 1944-ben Stadlert Tarczaly Árpád százados váltotta fel.

A hadiüzem, a Sorgok gazdasági központja, Kőbányán helyezkedett el, a Dreher Sörgyár szomszédságában, a Kápolna tér, Martinovics tér és Mázsa tér közötti háromszög alakú, területen. A központi irodák a Gergely u. 8. szám alatt voltak, ahol id. Sorg Antal is lakott. Itt volt a szuterénban az üzemi titkár, a későbbi hadiüzemi parancsnok irodája. Ugyanitt építették fel egyszintes irodaépületüket a tisztviselők — mérnökök, rajzolóok. — számára. Ifj. és id. Sorg Antal irodái, a pénztár, a telefonközpont is ide került. Az udvari részen a kocsisok, a takarító, a sofőrök lakása, a kocsi- és autószin helyezkedett el, már az Ihász utca felé nyíló fronttal. A gyártelep a Gergely utca túloldalán, az Ihász és a Cserkesz utcák által határolva épült ki. Az Ihász u. 10. szám alatt bádogos-, asztalos- és lakatosüzemet, vas-, fém- és faanyag raktárakat helyeztek el. A Kelemen utca felé haladva, a Gergely utca 13–15. szám alatt az állványtelepet rendezték be, a Cserkesz utca 32. alatt mész-, homok- és kőporraktár volt. A Kőbányai út 57. alatti telephelyen, a Mázsa térnél kavics-, sóder-, salak- és téglaraktáruk terült el. Jóval távolabb, a

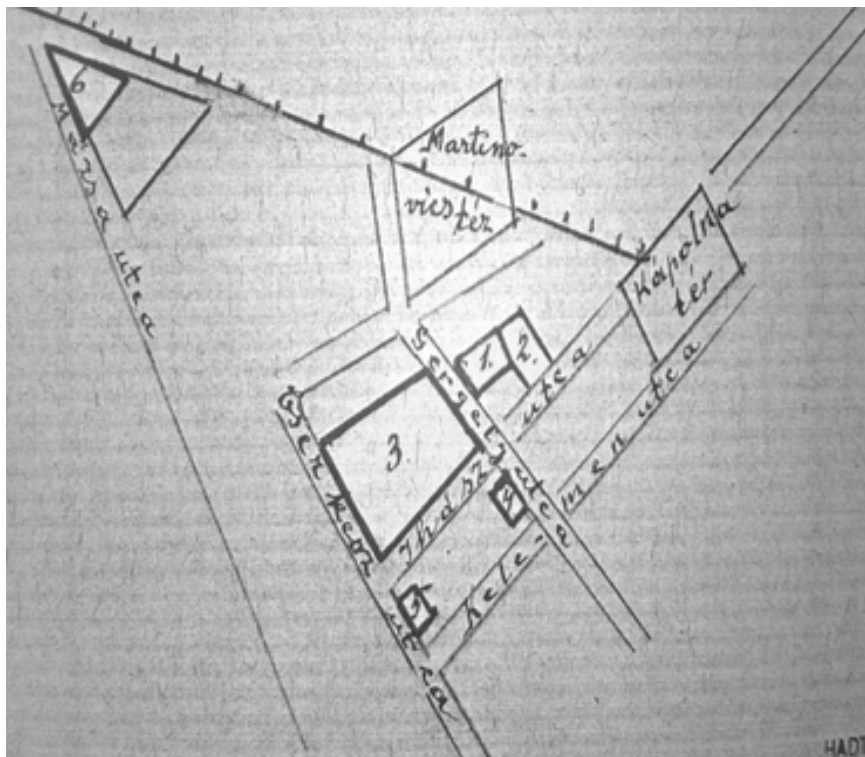
---

53 HL II. F. 1442. 5. őrzési egység. 1939. május 30., 25. bejegyzés szerint feljelentette a céget(!). Már akkor sem lehetett szimpatikus a cégvezetőknek!

54 HL II. F. 1442. 5. őrzési egység. Iktatókönyv. 607/1940.

Maglódi útnál, a Kada utca 149. alatti területet — az 1936 óta nem működő Sorg Antal Gőztégla és Műhabarcsgyár telephelyén — anyag- és vagonraktár céljára használták, valamint ácstelepet hoztak itt létre.

1. kép Helyszínrajz a Sorg Rt. telephelyének elhelyezkedéséről
(HL II.F. 1442)

1. Központi iroda	5. Mész-homok- kőporraktár
2. Istálló, garage	6. Kavics-salaktelep
3. Gyártelep (lakatos, bádogos, asztalos)	7. Ácstelep, gőztégla és műhabarcsgyár
4. Állványtelep	

A katonai parancsnokok zászlóalj szintű katonai alakulatot képeztek a hadiüzem munkásaiból. Zászlóaljparancsnokságot és törzset hoztak létre, és három

2. kép Sorg Rt. telephelyei Kőbányán

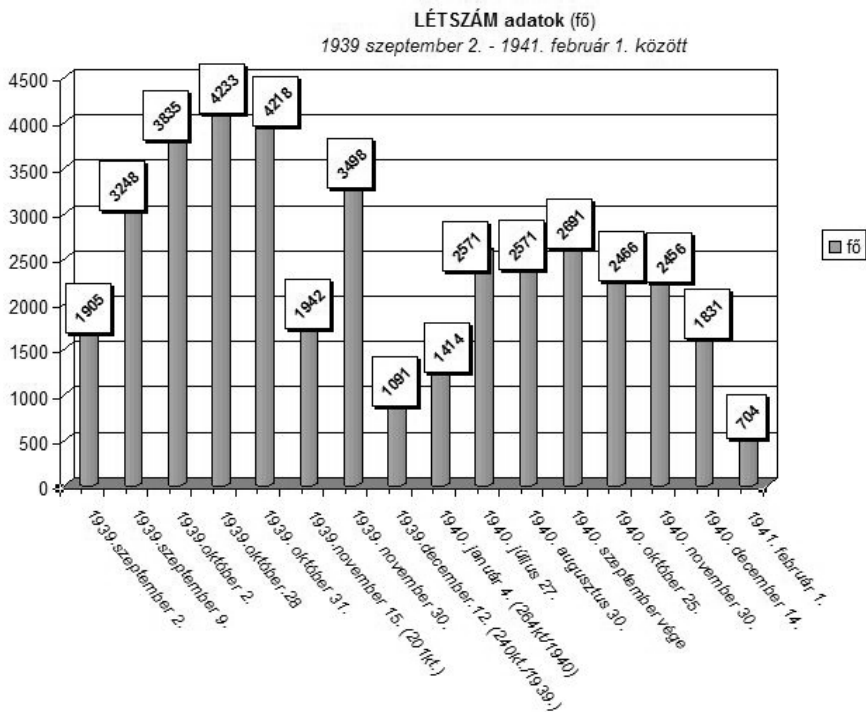
7. Ácstelep, gőztégla és műhabarccsagyár

századra tagolták a „legénységet”. A századokon belüli kisebb alegységeket (szakaszokat) szerveztek építkezések szerint elkülönítve. Az üzem tagozódása a termelés szempontjából a következőképpen alakult. Az Igazgatóság állt a piramis csúcsán. Érdekes adalék, hogy a katonai parancsnoki jelentésekben tulajdonosként id. Sorg Antal, tényleges vezetőként, vagyis műszaki igazgatóként ifj. Sorg Antal szerepel, illetve az ő telefonszámait adták meg. Az alapító ebben a korban tehát már a háttérbe szorult. A vezetés szintje alatt elkülönültek a gyártó üzemegységek, a lakatos, a bádogos és az asztalos üzem, az ácstelep, valamint az építkezések úgy a magán és a hadiüzemi — ezen belül az I. hadtestparancsnokság, vagyis Budapest területén, illetve más hadtestek területén folyó munkák —, végül önálló egységet alkotott a központi iroda (ügyvitel, raktár, fuvar tevékenységi körökkel).

A hadiüzem jelentős technikai háttérrel rendelkezett, hiszen ekkor már a közép vállalatok sorába tartozott. A jól szervezett, szakmailag képzett tisztviselői

karban — 90 fő körüli létszám — 5-5 tervezőt és mérnököt, valamint 12 rajzolóát alkalmaztak.

Az (1938) 1939–1941 közötti konkrét építkezések kimutatását az alábbiakban közöljük.⁵⁵

Az erősen hullámzó értékek oka a téli időjárás, amely az építőipari tevékenységet kedvezőtlenül befolyásolta. Jól látható, hogy a december–február közötti időszakban visszaesett az üzemi létszám. A legalacsonyabb szám a vizs-

55 A diagram a Sorg hadüzem HM-be küldött jelentéseinek felhasználásával, a teljesített munkákon foglalkoztatott létszám alapján készült. Pontos létszámadatokkal is csak az 1939–1941 közötti időszakból rendelkezünk. A HL-ben lévő források esetlegesen, töredékesek. HL II.F.1442. 8. doboz. A további kutatások során talán lesz mód az összes létszámadat rekonstruálására.

gált időszakból 704 fő (1941. február 1.), de általánosságban leszögezhető, hogy telente harmadára, gyakran negyedére esett vissza a munkáslétszám. A legmagasabb számadat — 4233 fő — szintén érdekes, mivel nem a nyári, hanem az őszi, még a fagyokat megelőző időszakból való (1939. október 28.), és az 1940-es nyári hónapok adatainak több mint másfélszerese, bár 1940 májusában az összlétszám újból megközelítette négyezret. A létszám adatok ilyen extrém mértékű pulzálása természetesen nem érintette a tisztviselői kart, amely legrosszabb esetben is legfeljebb 10%-os veszteséget szenvedett. A létszámösszetétel arányait az alábbi két táblázat szemlélteti egy erős, átlagosnak mondható őszi hónap és egy gyenge, téli hónap adataival.

A nyár végén, az ősz elején — kedvező időjárás esetén — még jól teljesít az építőipar, jelen esetben a foglalkoztatottak összlétszáma 2741 fő.

2. táblázat. *A Sorg Rt. létszám összetételének adatai, 1940. szeptember vége*

	Tisztviselő	Munkavezető szakmunkás	Munkás
nő	15	0	172
férfi	76	825	1653

A tél közepére jelentősen visszaesett a munkaerő, és csupán 704 főre apadt a foglalkoztatottak összlétszáma.

3. táblázat. *A Sorg Rt. létszám összetételének adatai, 1941. február elején*

	Tisztviselő	Munkavezető szakmunkás	Munkás
nő	14	0	12
férfi	70	241	381

A tisztviselők és a munkások között nők is képviseltették magukat. 1940. szeptemberében a tisztviselői kar 16,5%-a nő, a munkásoknak (szakmunkás nélkül) közel 9,4%-a, a szakmunkás vezetőket is beszámolva viszont jóval kevesebb csupán 6,5%. Az összlétszámot tekintve pedig 6,8%, míg 1941 februárjában a szám már csupán csak 3,7% (3. táblázat).

A hektikus változások másik oka a megrendelések mennyisége, illetve az ehhez éppen szükséges munkaerőigény volt. Az alábbi táblázatok a katonai, állami

és magánépítkezéseket tüntetik fel, illetve ezek megosztását az 1938–1941 közötti időszakra nézve.

4. táblázat. Az 1938. évi építkezések

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege
1.	Gönc	barakkaktanya
2.	Mosonmagyaróvár	barakkaktanya
3.	Márianosztra	barakkaktanya
4.	Mátészalka	barakkaktanya
5.	Kevermes	barakkaktanya
6.	Orosháza	barakkaktanya
7.	Püspökladány	barakkaktanya
8.	Sajószentpéter	barakkaktanya
9.	Sárbogárd	barakkaktanya
10.	Szolnok	utászaktanya
11.	Vásárosnamény	barakkaktanya
12.	Budapest IX. — Ferenc József Laktanya	garázs
13.	Aszód	honvédségi épületek, laktanyák, lakások
14.	Kalocsa	honvédségi épületek, laktanyák, lakások
15.	Debrecen	honvédségi épületek, laktanyák, lakások
16.	Péterváására	honvédségi épületek, laktanyák, lakások
17.	Mezőtúr	honvédségi épületek, laktanyák, lakások

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege
18.	Nagykátá	honvédségi épületek, laktanyák, lakások
19.	Gyál	honvédségi épületek, laktanyák, lakások
20.	Szerencs	honvédségi épületek, laktanyák, lakások
21.	Pusztavacs	honvédségi épületek, laktanyák, lakások
22.	Budapest szabadkikötő	szabadkikötő munkái
23.	Bp. I. <i>Úri utca 16.*</i>	Magyar Királyi Miniszterelnökség lakóépülete
24.	Ipari Robbanóanyag Rt., Papkeszi	lakótelep, étterem, üzemi épületek lakóépületek, raktár
25.	Pécs	Rendőrségi épület
26.	Péti Nitrogén Művek Rt.	gyárépület
27.	Kenderes	Horthy Miklós kúria kerítése
28.	Pécs	Közbádoghíd
29.	Bp. IV. Klotild utca	lakóépület
30.	Bp. IV. Március 15. tér 2.	Belvárosi Nagyboldogasszony főplébánia
31.	Bp. V. Szabad Sajtó út 6.	Fővárosi bérpalota
32.	Bp. VIII. Bródy Sándor utca 38.	Budapesti Gazdasági Rt. bérház átalakítása
33.	Bp. VIII. Kerepesi temető	Debreczeni Sándor családi sírbolt
34.	Bp. IX. Ferenc krt. 32.	ház
35.	Bp. IX. Haller utca 20.	Quietas bérház építés

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege
36.	Bp. IX. Soroksári út 119–121.	Magyar Autogén Gázaccumulátor Rt.
37.	Bp. IX. Vámmentes szabadkikötőhöz vezető út	Domonkos Lajos toldaléképülete
38.	Bp. X. Füzér utca 28.	Dura Tamásné örököseinek családi háza
39.	Bp. X. Kerepesi úti Lóversenypálya	Totalizátor épülete
40.	Bp. XI. Balogh Tihamér utca 7.	Ipolyi Keller Gyula megbízásából toldalék épület
41.	Bp. XI. Bérc utca 12.	Dunckel Jánosné megbízásából ház
42.	Bp. XI. Bérc utca 16.	Haggenmacher Ottó családi háza
43.	Bp. XI. Kelenhegyi út	Pick Jenőné családi háza
44.	Bp. XIII. Lehel utca 10.	Méray Motorkerékpár Rt.
45.	Bp. XIII. Váci út 68.	Montenuovo herceg háza
46.	Bp. XIV. Aréna út 15.	Szállodások, Vendéglősök Országos Nyugdíjgyesülete bérháza
47.	Bp. II. Bogár utca 34.	Belatiny Iván háza
48.	Bp. III. Nagyszombat utca 19.	Árpád Gimnázium
49.	Káposztásmegyer	Károlyi István uradalmi épülete
50.	Bp. V. Apáczai Csere János utca 12.	Dreher-Haggenmacher Első Magyar Részvény Serfözde nyugdíjpénztár, háromszobás lakás terve
51.	Bp. V. Balassi Bálint utca 3.	Korber Nándor bérháza
52.	Bp. V. Balaton utca	lakóépület

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege
53.	Bp. V. Bihari János utca 5.	Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvák Országos Nemzeti Szövetsége Székháza
54.	Bp. V. Erzsébet tér 4.	Fonciére Általános Biztosító Intézet bérháza

* A táblázatban a mai utcaneveket tüntettem fel.

1938-ban, akkor még nem hadiüzemként, összesen 54 helyen építkeztek, melyek közül 21 katonai és 5 állami jellegű helyszín volt (4. táblázat 1–26. sorszámmok), vagyis a megrendelések 48%-a egyértelműen közületi jellegű.

1939-ben a hadiüzemi parancsnok kimutatása alapján 16 honvédelmi, továbbá 9 állami és 20 magán építkezést teljesített a Sorg Rt., amelyek listáját kiegészítettem a BFL-ben őrzött anyagban — XV.17.f.834. — szereplő építkezésekkel.

5. táblázat. Az 1939. évi építkezések

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege
1.	Nagynémetegyház	barakk-laktanya
2.	Szolnok	tüzér- és légvédelmi laktanya, parancsnoki épületek
3.	Rozsnyó	őrlaktanya
4.	Tapolca	repülő és felszíni raktár
5.	Pusztavacs	felszínraktár
6.	Szerencs	laktanya
7.	Mezőtúr	gyakorló laktanya
8.	Debrecen	repülőtér
9.	Veszprém	repülőtér
10.	Börgönd	repülőtér
11.	Nagykátá	lőszerraktár

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege
12.	Szolyva	hegyi laktanya
13.	Volóc	hegyi laktanya
14.	Huszt	hegyi laktanya
15.	Vezérszállás	hegyi laktanya
16.	Székesfehérvár	repülőtér
17.	Ipari Robbanóanyag Rt., Papkeszi	üzem és lakóépület
18.	Péti Nitrogén Művek Rt.	gyár és családi ház
19.	Magyar Lőszerművek Rt., Veszprém	gyárépítés
20.	Danuvia Rt., Veszprém	gyárépület
21.	Danuvia Rt., Bp.	gyárépület
22.	Csorna	útépítés
23.	Győr – Sopron között	állami út
24.	Dunaföldvár	állami út, híd
25.	Szolnoki Papírgyár	gyár
26.	Bp. III. Filatorigát	óvóhely csoport
27.	Kecskemét	közúti aluljáró a vasútállomásnál
28.	Bp. II. Orsó utca 18.	dr. Bódy László alpolgármester villája
29.	Bp. XI. Fehérvári út, Kábelgyár Rt.	gyár
30.	Bp. IV. Szép u.	Magyar Lovasegylet lakás
31.	Bp. X. Gyömrői út, Magyar Siemens Művek	gépterem bővítés, garázs, műhely

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege
32.	Budapest, IX. Soroksári út 117., Markó Béla Gyár	desztillációs épület
33.	Bp. X. Keresztúri út 30–38., dr. Wander Tápszer Rt.	gyár és iroda
34.	Bp. XIV. Izsó u. 5.	dr. Darányi Béláné villa felújítása
35.	?	Országos Erzsébet Otthon Egylet 3 emeletes üdülő épülete
36.	Csabrendek	Zsilinszky Gábor péti vezérigaz- gató házfelújítása
37.	Piliscsaba	Klotildligeti Református Egylet temploma
38.	Pécs	vágóhíd
39.	Bp. X. Gyömrői út 80., Hutter és Schrantz Szita és Nemezposztó Gyár	óvóhely, gyárépület
40.	Bp. X. Halom utca 33–35., Dre- her Gyár	sportkör, klubház
41.	Bp. X. Szállás utca., Phylaxia Rt.	iroda, laboratórium
42.	Bp. XII. Vércse utca 25.	Karrafiáth Jenő főpolgármester villája
43.	Bp. I. Várfok utca 2.	Sorg Jenő villája
44.	Bp. XI. Tas vezér utca 11. – Zsombolyai út	Országos Magdolna Otthon Egyesület szeretetháza
45.	Bp. X. Kőbányai út 57., Budapes- ti Szerszámárugyár	gyár
46.	Bp. X. Ihász utca, Sorg Rt.	óvóhely
47.	Pécsi Kokszművek Rt.	gyár
48.	Balatonfüred	villa

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege
49.	Bp. IV. Molnár utca 17.	Perczel-ház átalakítása
50.	Bp. VI. Benczúr utca 29.	Jármay Zoltán és Pál bérpalotája
51.	Bp. VIII. Kerepesi temető	Almási Balogh Eleméerné sírem- léke
52.	Bp. VIII. Kisfaludy utca 11.	Körting B. és E. Rt.
53.	Bp. IX. Vágóhid utca 18.	Stühmer Frigyes Kakaó-, Csoko- ládé- és Cukorárugyár
54.	Bp. X. Gyömrői út 46–48.	Magnezit Ipar Rt.
55.	Bp. X. Hölgly utca 25–27.	Kommer és Székely lakóháza, Ornstei Dávid – Rudas Ármin lúgkőgyár építés
56.	Bp. I. Úri utca 13.	lakás (Wagner Gyula és tsa ter- vezte)
57.	Bp. XIII. Váci út 48.	Szalay István Rt. gyárépülete
58.	Bp. XIV. Bonyhádi út	Jászfalvi Gabriella épülete
59.	Bp. XIV. Bosnyák utca 22.	Sima Sándor műhelye
60.	Mátyásföld	református templom
61.	Bp. II. Eszter utca 8.	Triser László háza
62.	?	Stáy Ferenc háza

1939-ben tehát összesen 35 magán, 16 katonai és 11 állami jellegű megrendelést teljesítettek (5. táblázatban 1–27. sorszám).

1940-ben a HL hadiüzemi parancsnokság iratai alapján 17 honvédelmi, továbbá 9 állami és 26 magán építkezést teljesített a Sorg Rt., valamint a BFL tervtári anyagában további 8 katonai és 12 magán építkezésre található adat.

6. táblázat. Az 1940. évi építkezések

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege	Mennyiért épít?*
1.	Veszprém	repülőtér	1.150.000 pengő
2.	Tapolca	repülőtér	
3.	Debrecen	repülőtér	2.800.000 pengő
4.	Börgönd	repülőtér	
5.	Volóc	laktanya	250.000 pengő
6.	Szolyva	laktanya	
7.	Huszt	laktanya	
8.	Vezérszállás	laktanya	1.047.000 pengő
9.	Nagykátá	lőszerraktár	1.450.000 pengő
10.	Farmos	lőszerraktár	352.000 pengő
11.	Pusztavacs	lőszerraktár	352.000 pengő
12.	Szák	raktár	1,5–1,8 millió pengő
13.	Lovasberény	raktár	
14.	Dolha	barakklaktanya	Dolha, Lipcse, Csománfalva, Asica egy szerződésben 500.000 pengő
15.	Lipcse	barakklaktanya	
16.	Csománfalva	barakklaktanya	
17.	Asica	barakklaktanya	
18.	Borsa	laktanya	
19.	Rotunda	laktanya	
20.	Felsővisó	laktanya	
21.	Nagyilva	laktanya	
22.	Tihuca	laktanya	

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege	Mennyiért épít?*
23.	Munkács	laktanya	
24.	Kisbér	laktanya	
25.	Inárcs	laktanya	
26.	Danuvia Rt., Bp. XIV. Angol utca 10.	gyár	1.300.000 pengő
27.	Danuvia Rt., Veszprém	gyár	
28.	Péti Nitrogén és Mű- trágyagyár	gyárépület	
29.	Magyar Lőszerművek Rt., Veszprém	gyárépület	
30.	Szolnoki Papírgyár Rt.	gyár	
31.	Fűzfői Nitrokémia Rt.	gyárépítés	
32.	Dunaföldvár	hid és útépítés	
33.	Csepel	útjavítás	
34.	Pusztapótharaszti	útépítés	
35.	Bp. IX. Soroksári út 119–121. Magyar Autogén Gázakku- mulátor Gyár **	gyárépítkezés	
36.	Bp. X. Gyömrői út 48. Magnezitipari Rt.	irodaépítés	170.000 pengő
37.	Bp. X. Szállás utca 3., Phylaxia Rt.	gyárbővítés	
38.	Bp. X. Keresztúri út 30–34., Dr. Wander Gyógyszergyár	gyárbővítés	120.000
39.	Bp. XI. Budafoki út, Julius Meinl Gyár	gyárépítkezés	3.150.000 pengő
40.	Pécsi Kocsművek Rt.	gyárbővítés	350.000 pengő

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege	Mennyiért épít?*
41.	Bp. X. Gyömrői út 128., Magyar Siemens- Schuckert Művek	óvóhely	30.000 pengő
42.	Bp. I. ker. Várfok utca 2.	Sorg Jenő villája	
43.	Jánoshida	lakóházak	
44.	Velence	nádpréselő üzem	
45.	Ágasegyház	nádpréselő üzem	
46.	Bp. X. Halom utca 42., Dreher Sörgyár	gyárbővítés	
47.	Első Magyar Cartonlemezgyár, Budafok	gyárbővítés	
48.	Bp. XIII. Párkány utca 1460., Magyar Rézhenger Művek	óvóhely	
49.	Bp. IV., Városház utca 14.	„Orvosszövetség”? háza	
50.	Bp. XI. Tas vezér utca – Zombolyai utca	Országos Magdolna Otthon Egyesület szeretetháza	
51.	Budapest, XII. Kis Já- nos altábornagy utca	Dr. Gombos háza	
52.	Szajkó út ?	Tarcsai, ház	
53.	Bp. I. Vérmező utca 12.	Bosnyák, ház	
54.	Bp. X., Halom utca, Sorg Rt.	telephely	
55.	Bp. X. Gergely utca 16., Sorg Rt.	telephely	

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege	Mennyiért épít?*
56.	Bp. X. Sörgyár utca, Sorg Rt.	telephely	
57.	Bp. X. Kőbányai út 57.	Magyar Szerszám- árugyár Rt.	
58.	Margitsziget	uszoda	
59.	Bp. VIII. Vas u. 10.	Országos Stefánia Szövetség épülete	
60.	Bp. XII. Kuruclesi út	Győrffy-Bengyel Sándor villája	
61.	Bp. VI. Szegfű utca 3.	Görög Királyi Kö- vetség	
62.	Bp. X. Vajda Péter utca 32.	Elefánty Jenő két- emeletes lakóháza	
63.	Bp. XI. Csurgói út 28.	Steiber féle Építési és Ipari RT.	
64.	Bp. XI. Sopron út 9.	Csonka János Gép- gyár Rt. építkezése	
65.	Bp. XII. Budakeszi út 14.	Merkovits István háza	
66.	Bp. XII. Farkasréti temető	Ertl Miksa sírem- léke	
67.	Bp. XIV. Kövér Lajos utca 28.	Jancsek Ferenc la- kóháza és kocsmája	
68.	Bp. XIV. Thököly út 102.	Strausz György háza	
69.	Bp. XII. Vércse utca 25/a.	Karafiáth Jenő la- kóháza	
70.	Bp. II. Széplak utca 5.	Solidaritás Építő Szövetkezet	

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege	Mennyiért épít?*
71.	Kispest	Hofherr-Schranz- Clayton- Shuttleworth Gépgyári Művek Rt.	
72.	Bp. XIII. Váci út 152.	Láng Gépgyár Rt.	

* 1940. októberi jelentés csak a katonai építésekről tüntette fel a megjelölt költségeket.

** A vastagon szedett gyártelepek esetén Stadler Viktor, a hadiüzem személyzeti parancsnoka (hüsz. pk.), ezekkel, mint katonai építkezésekkel számolt. Feltételezhetően azért, mert hadiüzemek voltak, stratégiai ágazatban.⁵⁶ Valójában hadiüzemnek besorolt magáncégek, építkezések voltak.

1940-ben már összesen 72 helyszínen építkeztek, ebből 9 állami beruházás (6. táblázat 26–34. tétel), 38 magánépítkezés, (ebből öt biztosan saját tulajdonú, céges, vagy magán építkezés: a 40., 42., 54–56. tételek) és 25 katonai megrendelés (1–25. tétel) volt. Az arány számszerűen jelentősen változott a magán- és a katonai építkezések javára.⁵⁷

Négy kisebb kincstári beruházás — furcsa módon — nem is szerepel a hüsz. pk. kimutatásaiban, talán a rövid határidő miatt, ugyanis 15 napra vállalták a kiegészítő férőhelyek és raktárak építését Kárpátalján Asica, Dolha, Lipcse, Csománfalva településeken. A hitelkeretük félmillió pengőre terjedt és 24 órán belül kellett elkezdni a munkát, árajánlat adására sem volt idejük 1940. februárjában.⁵⁸

Összesen 16.321.000 pengőre rúg a táblázatban szereplő ismert vállalkozói árbevétel. Ebből 14 biztosan katonai építkezés és 5 magánépítkezés. A katonai építkezések bevétele összesen 12.501.000 pengő. A többi 53 építkezés bevételeit nem ismerjük, de feltételezésem szerint, azok számosságát és volumenét tekin-

56 HL II. F. 1442. 7. doboz. 1940. október 1.

57 Megjegyzendő, hogy a képet torzítja a gazdasági, bevételi adatok hiánya. Az állami-katonai megrendelések esetében ugyanis vélelmezhetően nagyobb kivitelezési összegek kerültek/kerülhettek elszámolásra, mint a magánépítések esetén. Ebből következik, hogy 1940-ben %-os és számszerű arányban is kevesebb közszállítási megrendelés az összbevétel szempontjából nem feltétlenül jelentett kisebb részarányt. A hiányos, néhol viszont túlbujánczó és zavaros, de rendezetlen forrásanyag folyamatos feltárását követően, remélhetőleg a közeljövőben módom lesz pontosítani a mutatószámokat.

58 HL. II. F. 1442. 7. doboz. 370/1940.

tetbe véve, az ismert összeg háromszorosával-négyszeresével is számolhatunk, vagyis akár 50–60 millió pengő árbevétellel 1940-ben.

A források hiányos volta, a könyvelés megsemmisülése miatt csak gyanítom, hogy a népbírószági jelentést megfogalmazó szaknyomozó is hasonló módon állapította meg a Sorg Rt. 1938–1944 között keletkezett jövedelmeit.⁵⁹ A II. világháborút követően, 1946 tavaszán ugyanis a Budapesti Népbírószágon háborús és népellenes büntettek vádjával eljárást indítottak a Sorg Rt. három vezetője (id. Sorg Antal, ifj. Sorg Antal, Sorg Jenő) ellen. Az 1945 folyamán indított nyomozás során készített rendőrségi jelentések és a tanúvallomások alaposan feltárták a cég 1930-as és 1940-es években folytatott pénzügyi manővereit, de elmarasztaló ítélet végül nem született. A Sorg Rt. által képviselt gyakorlat véleményem szerint nem különbözött az üzleti életben bevett szokásoktól, így a törvényesség határmezsgyéjén lavírozott — háttéralkuk, megállapodások, védőajánlatok, ú.n. „ringek”, adó- és munkaügyi ügyeskedés, „vesztegetés” lehetett a háttérben. Az általam becült bevételi összeg azonban alacsonyabb mint a népbírószági perben szaknyomozóé, aki csak a közpénzből — közbeszerzési eljárás eredményeként — befolyt bevételeket 250–300 millióra tette.⁶⁰ Az 1940-es adatokból kiindulva az ismert bevétel 25%-át, viszont az összes építkezés 52,8%-át a magánépítkezések adták, ezért túlbecsültnek tartom a szaknyomozó eredményét. Jereb Ervin igazgató viszont a HM megrendelések megszerzésére alakult „ringek” kapcsán 72 milliós bevételről nyilatkozott,⁶¹ vagyis az igazság valahol a két összeg között helyezkedik el. Különösen nehézé teszi a kalkulációt a több éven keresztül folytatott építkezések esete. Ezeknél nem lehet pontosan tudni — részletes könyvelés hiányában —, hogy melyik évre, mekkora összegeket vezettek be, illetve számláztak ki, arról már nem is beszélve, hogy a kiutalt összeg beérkezési ideje sem ismert. A számadat azért is pontatlan, mert tudható, hogy gyakran nem saját nevük alatt (Sorg Rt., vagy Sorg Antal egyéni cég) nyerték el a munkát, vagyis egyéb forrásokból is érkezett bevételük strómanokon keresztül. A tényleges bekerülési költségek és a tiszta haszon megállapítása a fentiek tükrében nehéz vállalkozásnak tűnik. A további kutatások alapján, a konkrét építkezések tervanyagának, il-

---

59 ÁBTL 3.1.9. V-128411.4/a. 1945. október 3. Rendőrségi jelentés. A tiszta haszon a szaknyomozó véleménye szerint 60 millió pengő lehetett.

60 A nagyvonalú kerekítésekkel operáló és egyszerű statisztikai módszereket alkalmazó számítással 350–400 millió pengő állami, honvédelmi és magán bevételt könyvelhettek el a vizsgált időszakban.

61 *Fehér*, 2014. 229. p., 231. p.; BFL VII.5.e 18669/1949. 5. p., 180. p.

letve a HM iratainak tételes átvizsgálása során pontosíthatók lesznek a számítások, és közelebb kerülhetünk a valós tényekhez.

1941-ben a HL hadüzemi parancsok iratai⁶² alapján 9 honvédelmi, továbbá 6 állami és 6 magán építkezést teljesített a Sorg Rt. A BFL-ben őrzött tervanyaggal kiegészítve azonban jelentősen nő a mennyiség, további 8 katonai, 4 állami és 23 magánépítkezéssel.

7. táblázat. Az 1941. évi építkezések

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege
1.	Veszprém	repülőtér
2.	Szolyva	laktanya
3.	Volóc	laktanya
4.	Vezérszállás	laktanya
5.	Inárcs	felszínraktár
6.	Szák	raktár
7.	Lovasberény	raktár
8.	Debrecen	repülőtér
9.	Börgönd	repülőtér
10.	Felsővisó	honvédségi épületek, laktanya
11.	Rotunda	honvédségi épületek, laktanya
12.	Tihua	honvédségi épületek, laktanya
13.	Nagyilva	honvédségi épületek, laktanya
14.	Pusztapótharaszti	honvédségi épületek, laktanya
15.	Szolnok	honvédségi épületek, laktanya
16.	Borsa	honvédségi épületek, laktanya

62 HL II.F.1442.

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege
17.	Borgóprund	honvédségi épületek, laktanya
18.	Dunaföldvár	híd- és útépités
19.	Péti Nitrogén és Műtrágyagyár	gyárepület
20.	Veszprém, Danuvia Rt.	gyár
21.	Bp. XIV. Angol utca, Danuvia Rt.	gyár
22.	Fűzfői Nitrokémia Rt.	gyár
23.	Szolnoki Papírgyár	gyár
24.	Budapest, Ferihegyi repülőtér felé vezető út	gyorsforgalmi út építése
25.	Bp. II. Fő utca 68.	M. Kir. Iparügyi Minisztérium Anyaggazdálkodási Hivatal
26.	Ajka, Magyar Bauxitbánya Rt.	Alumíniumgyár
27.	Fűzfő	Hazai Papírgyár rt.
28.	Dunakeszi	„Oceán” Konzervgyár
29.	Bp. II. Várfook utca 2.	Sorg Jenő villája
30.	Ágasegyház	nádrésüzem
31.	Pécsi Koxszművek Rt.	gyárbővítés
32.	Budafok, Első Magyar Cartonlemezgyár	gyárbővítés
33.	Bp. IV. Városház u. 14.	„Orvosszövetség” háza
34.	Bp. XI. Budafoki út 187.	Julius Meinl gyár
35.	Kiskunfélegyháza	Constantinum Leánynevelő Intézet
36.	Leányfalu	villa
37.	Bp. II. Gárdonyi Géza út 25.	Rassay-villa

	Építkezés helyszíne	Építkezés jellege
38.	Bp. II. Orsó utca 17.	Czakó Elemér államtitkár lakóháza
39.	Pesterzsébet	Gira és Becsey Fémárugyára
40.	Bp. II. Cseppkő utca 59.	Berkes László háza
41.	Bp. II. Fenyves utca 10.	Czakó-villa
42.	Bp. IV. Semmelweiss utca 5.	Pick Mór háza
43.	Bp. VII. Rottenbiller utca 26.	Phylaxia Szérumtermelő Rt., lakóépület padlástér beépítése
44.	Bp. I. Aladár utca 14.	Pick Mór lakóháza
45.	Bp. X. Gyömrői út 104–106.	Kőbányai Tégla és Agyagipari Rt., iparvágány
46.	Bp. X. Paprika utca 35/b.	ideiglenes garázs
47.	Bp. XI. Bertalan utca 5/b.	Bíró Dénes ötemeletes bérháza
48.	Nagykanizsa	Király Serfözde
49.	Bp. XI. Hegyalja út 40.	Sztahó Aladár garázsa és kerítése
50.	Bp. XI. Szüret utca 21.	társasház
51.	Bp. XI. Szüret utca 5–7.	társasvilla szükségóvóhelye
52.	Bp. XII. Böszörményi út 18. b.	Steiner Leó és társa bérháza
53.	Bp. XII. Istenhegyi út 73–75/a.	családi ház
54.	Bp. XII. Gaál József út 1/c.	Csánky Dénes családi háza
55.	Bp. XIV. Stefánia út	Sportház, golfpálya
56.	Bp. XIV. Thököly út 72.	Novák Istvánné házának tatarozása

1941-ben összesen csak 56 építkezést folytattak, vagyis mennyiségét tekintve a helyszínek száma visszaesett a hadiüzemi működést megelőző időszakra. Összesen 17 katonai (1–17. tétel), 10 állami (18–27. tétel) és 29 magán megrendelést teljesítettek. A visszaesés okai között biztosan szerepel az időközben

megindult nyomozás, megvesztegetés és árdrágító visszaélés ügyében Szabó László az Árkormánybiztos Hivatalának revizora és Sarló László építész, tervező ellen. Mindketten kapcsolatban álltak Sorg Jenővel, akit 1941 elején sikerült gyanúsítottként is hírbe hozniuk.

8. táblázat. Sorg Rt. építkezései összesítve

Év	Honvédelmi	Állami	Magán	Összesen
1938	21 hely / 39%	5 hely / 9%	28 hely / 52%	54 / 100%
1939	16 hely / 26%	11 hely / 18%	35 hely / 56%	62 / 100%
1940	25 hely / 34,7%	9 hely / 12,5%	38 hely / 52,8%	72 / 100%
1941	17 hely / 30%	10 hely / 18%	29 hely / 52%	56 / 100%

Az összesített táblázatból megállapítható, hogy a magánmegrendelések százalékos aránya az egészhez képest viszonylag stabil, 52–56% közötti, míg a közbeszerzési terület két szegmensre esetén tapasztalható nagyobb ingadozás, illetve visszaesés (pl. állami megrendelések száma 1938-as 5-ről 1939-ben 11-re ugrott), a kettő összesen 44–48% között változik. A további kutatások során a bevételek arányának felbecsülése, megállapítása még érdekes adalékokkal szolgálhat. Feltételezésem szerint a nagyobb honvédelmi-kincstári munkák, illetve a közbeszerzések jóval nagyobb bevétellel, illetve haszonnal jártak, mint a számos magánmegrendelés. Nem is beszélve arról, hogy gyakran saját cégeik számára (Pécsi Kokszművek, Ingatlanvásárló Kft, Kőbányai Agyag- és Téglagyár) építkeztek, vagyis tényleges profitot nem könyvelhettek el.

A Sorg Hadiüzem nemcsak tőkeerősnek bizonyult, hanem jelentős eszközparkkal is rendelkezett. Gépjármű állománya 1940 áprilisában öt darab 5 tonna, pótkocsis tehergépjárművet foglalt magában, amelyek két 1929-es gyártású Mercedes kivételével újak voltak (Büssing Nag 500, 1939–1940-es évjáratok). Rendelkeztek továbbá négy motorkerékpárral — Zündapp, Douglas és BMW típusok (1935, 1937, 1939 évjárat) –, valamint kilenc személygépkocsival. Ezek közül a Packard ifj. Sorg Antal, az Adler, Buick és Wanderer típusúak Sorg Jenő, egy Minerva id. Sorg Antal és egy BMW Muskovszky főmérnök rendelkezésére állt. Három járművet viszont takarékoság címén leállítottak (Mercedes, Minerva, Wanderer).

Az építőipari gépesítés terén is jól álltak 1939-ben, ugyanis összesen 30 munkagéppel rendelkeztek (betonkeverők, szivattyúk, felvonók), amelyeket kiválóan

tudtak alkalmazni a modern technológiákkal — vasbeton héjazat, nagy húzószilárdságú „csavart vas” stb. — készülő csarnokok, hangárok, utak és barakkok építése során. Az 1939-ben folyó építkezéseken az alábbiak szerint oszlott meg a számuk: Szolyván 6, Debrecenben, Tapolcán, Börgöndön, Veszprémben a repülőterek építésén 3–3, Mezőtúron 1, a veszprémi lőszerműveknél 4, Nagykátán 3 és a csornai út építésén 4 db.⁶³

A hadiüzemi iktatókönyv bejegyzéseiből az is tudható, hogy a katonai szigor ellenére is számolni kellett a munkások elégedetlenségével.⁶⁴ 1939. augusztus 23-án építősztrájk beszüntetéséről értesülünk, továbbá 1940. április 17-én a Danuvia budapesti építkezésénél robbant ki a sztrájk.

A Sorg-cég körlevelei munkásjóléti intézkedésekről is szólnak. Elrendelték, hogy a heti munkaidő 48–50 óránál nem lehet több, szombaton csak délig folytassák a munkát — utaltak arra hogy máshol 60–70 órát is dolgoznak.⁶⁵ Egy másik rendeletben arról intézkedtek, hogy az arra érdemes munkások gyermekeinek utazását az Országos Gyermekevédő Liga gyerektáborába, illetve ellátásuk egy részét is fizetik (3 hétre szóló beutalók 6–12 éves gyerekek számára).⁶⁶

A fejadagok kapcsán készült létszámjelentésből tudjuk, hogy 1940. november 23-án 1100 alkalmazottat tartottak számon és azok 2640 családtagját. Közülük 660 fő volt 10 éven aluli gyermek.⁶⁷ Egy 1940. június 10-i jelentésből az is kiderül, hogy a vállalat 592 alkalmazottja volt bejáró, a Sashalomtól — Hatvanig terjedő térségből.⁶⁸

A hadiüzemben foglalkoztatott munkaerő kapcsán számolnunk kell a vizsgált létszám-táblázatokban nem megjelenő munkaszolgálatosokkal is. A hadiüzemi lét tehát nemcsak hátrányos katonai irányítással járt, hanem biztosította az állandó és olcsó munkaerőt. Persze ez a munkaerő képzetlen — vagy inkább túl jól képzett (tanárok, művészek, orvosok stb.!) — volt, és alultáplált, a nehéz fizikai munkához nem szokott emberekből állt.⁶⁹

---

63 HL II. 1442. 7 doboz, 55/1939.

64 HL.II. 1442. 5. őrzési egység. 15/1939. és 467/1940.

65 HL II. 1442. 8 doboz, 11. számú körlevél, 1940. április 23.

66 HL II. 1442. 8 doboz, 4. számú körlevél, 1940. február 19.

67 HL II. 1442. 8 doboz, HM.97.330/eln. 17/a.1940. 719kt.

68 HL II. 1442. 8 doboz, HM 93.795/eln.17.a/1940. 563kt.

69 A Sorg-hadiüzemben foglalkoztatott munkaszolgálatosokra vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, csupán a népbíróági peranyagból előkerült tanúvallomások igazolják jelenlétüket. A háború utolsó éveiben már több építkezésen előfordultak, pl. a ferihegyi repülőtéren 1944-ben.

A munkaszolgálatos századok stabil humán erőforrást biztosítottak, ugyanakkor némi jótékonykodásra is lehetőséget adtak, ami a népbírószági per tanúvallomásaiból és a vádlotti beadványokból is átsüt.

A cégben több zsidó származású hivatalnokot alkalmaztak, holott ezt a „zsidótörvények” bevezetését követően nem támogatták, ráadásul egy hadiüzem esetében különösen aggályos volt. A későbbiekben, 1944 folyamán zsidókat bújttattak a Pécsi Kokszművek Rt. Kossuth Lajos téri irodájában is.⁷⁰ Ángel Sanz-Briz a spanyol ideiglenes ügyvivő (titkár) utóbb köszönő levelet küldött Sorg Jenő részére 500 zsidó személy megmentéséért. A budapesti gettóból is mentettek embereket, saját személyautóikkal (a népbírószági peranyagban a tanúvallomások elég nagy szórásban számolnak be a mentett személyek számáról). Házakat adtak át a spanyol ügyvivő számára (állítólag három védett/csillogos házat, de ezek pontos címe ismeretlen).⁷¹ Egyes családok, egyes alkalmazottak bújttatása mellett, menlevelek sokszorosítását is vállalták, valamint élelmiszerral támogatták a csillogos házak lakóit.⁷² A hivatalos MUSZ ellátmány kiegészítését is biztosították.⁷³

Pénzügyileg is támogatták az embermentő akciókat. Dr. Ángyán Béla közvetítőként közreműködött abban, hogy Sorg Jenő a Svéd Követségen keresztül nagyobb pénzüsszeget biztosítson a Svéd Vöröskereszt számára. Dr. Hegedűs Pál, a svéd követséghez beosztott tisztviselő segítségével a Sorg Jenőtől kapott félmillió pengő Ivan Danielsson svéd követ jelenlétében, konspirációs körülmények között a budai Hangliban adta át Ángyán Raoul Wallenbergnek. Cserébe Sorg Jenő átutalással 10 ezer svájci frankot kapott egy St. Gallenben bejegyzett

---

70 Feljegyzés, Sorg László — Sorg Jenő fia — visszaemlékezése.

71 A levél Sorg Lásztól származik. Gettóból való embermentés és a zsidók támogatása Tasnáti és id. Sorg perbeli vallomásaiban is megjelenik. Az ismert csillogos és védett házak közül Sorg-tulajdont nem sikerült azonosítanom.

72 Erre külön utalt Sorg Jenő a szövetséges kihallgatók előtt Landshautban angolul tett vallomásában (dátum nélkül), miszerint félmillió pengő adott a svéd követség részére, arról vallomásában nem szól, hogy ellentételezést kapott érte. „Eskü alatt tett vallomás politikai múltamról.” Több vallomást is tett a szövetségesek előtt 1945. június 6, és 1945. október 6. kelt dátummal. A vallomások fia, Sorg László tulajdonában vannak.

73 Dr. Zsoldos Henrik — évtizedek óta a Sorg Rt. ügyvédje — tanúvallomásában 1945. szeptember 1. leírja, hogy 1940-ben feljelentés hatására színleg elbocsátották, és nem fogadták a Pécsi Kokszművek Rt. irodájában sem, de Sorg Jenő biztosította támogatásáról, és jogi ügyekben továbbra is kikérte tanácsát. Végül kormányzói mentességet szerzett számára, és a sárga csillagot sem kellett viselnie. ÁBTL V-128411/4a. 620–622. p.

cég számlájára.⁷⁴ Dr. Ángyán, aki a Sorg kapcsolati hálózat tagja volt, végül svéd védeltséget kapott budai lakására.⁷⁵

A büntető perben elhangzott vádak, miszerint antiszemiták voltak — nem bizonyosodott be. Inkább az ellenkezője tűnik hihetőbbnek. Az, hogy az alapvető emberbaráti érzelmeken túl, esetleg jól felfogott üzleti, vagy egyéb érdekből támaszkodtak szakértelmükre, és vették igénybe munkájukat, csak részben állja meg a helyét. Üzleti vállalkozásként nyilvánvalóan a nagyobb haszon realizálása volt a cél. A MUSZ-os alakulatok esetében viszont a munkaerejüket, bár nyilván nem volt elhanyagolható, csak a háborús viszonyokra tekintettel vették igénybe. Ezekben a keretszázadokban olyan művelt, értelmiségi zsidó személyeket osztottak be, akik híján voltak az építőipari szakértelemnek, továbbá egészségi és fizikai állapotuk sem tette őket alkalmassá a monoton és kimerítő munkára. A svéd és a spanyol embermentő akciók támogatása során persze közrejátszhatott gazdasági megfontolás is — pl. a pengő svájci frankra váltása esetén. A szakmai hozzáértés tekintetében a cég nagyban támaszkodott a zsidó származású Tasnáti gazdasági, Zsoldos jogi, Csillag Pál és Muskovszky László mérnöki ismereteire.

A létszám biztosítása mellett a másik fontos szempont, ami a hadiüzemi létet előnyössé tette, a nyers-, és építőanyag folyamatos biztosítása volt, mivel a hadiüzemek elsőbbséget élveztek a beszerzésnél. Ennek köszönhetően Sorgék a megmaradó anyagokból a magánépítkezéseiket is el tudták látni.

Módszereikről, ahogy megszerezték, megszerezhették az építkezéseket — az ún. ringekről — a hivatkozott tanulmányomban már írtam,⁷⁶ illetve az 1940-es építkezéseket taglaló fentebbi résznél utaltam.

Az alábbi táblázatban látható néhány olyan társvállalkozó, aki 1940-ben a Sorg-kapcsolati háló tagjaiként együttműködött velük a fontosabb építkezéseknél.

---

74 Az átváltás alapját a korabeli árfolyam képezte, vagyis a félmillió pengő tízezer svájci franknak felelt meg.

75 ÁBTL 3.1.9. V-128411/4-a- 603–605. p. 1945. augusztus 16.

76 BFL VII.5.e 18669/1949. 146–147. p.; *Fehér*, 227–229. p.

9. táblázat. Társvállalkozók

Név	Minősítés	Mit épít?
v. Zilahi Balogh Gyula	budapesti építómester	nagykátai lőszerraktár
Pintér József	székesfehérvári építómester	börgöndi reptér
Linczmayer György	veszprémi okl. építész, építómester	veszprémi reptér
v. Csomay Kálmán	veszprémi okl. mérnök, építómester	Magyar Lőszerművek, veszprémi építkezés
Radó Sándor	budapesti építész, építómester	Magyar Lőszerművek, veszprémi építkezés
Wenczel József	pécsi építómester	lovasberényi építkezés

Sarló László építészmérnöknek és építési vállalkozónak — maga is a Sorg kapcsolati háló tagja —, az alább taglalásra kerülő megvesztegetési per III. rendű vádlottjának a „Sorg Antal és tsai” népbírósi perben adott tanúvallomásából azonban tudható, hogy nemcsak a Sorgok egyeztettek a „konkurenciával” a közbeszerzések pályázása, illetve kivitelezése során.⁷⁷

Ezenkívül tény, hogy a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége (MMÉNSz) — amely szakmai, társadalmi érdekvédelmi szervezet volt —, tagjai között a ringekhez hasonló informális kapcsolat, szövetség alakult ki (Kisrablók, Nagyrablók, Pandúrok elnevezésű asztaltársaságok), akik a tervpályázatok eredményét manipulálva, egymást delegálva a zsűribe, előre egyeztették a nyertest, így osztva fel egymás között a „piacot”, és a megrendeléseket.⁷⁸

Sarló 1938-ban társult a Palatinus Rt-vel, bár már korábban is kapott állami megrendeléseket, és kapcsolatuk 1940-ig állt fenn. Állítása szerint társulásukat a HM-nek bejelentette. Nyilvános és zártkörű munkáknál is pályáztak a Palati-

77 ÁBTL 3.1.9. V128411/4a. 610–617. p., I. kihallgatás 1945. augusztus 24., II. kihallgatás 1945. augusztus 27., III. kihallgatás 1945. augusztus 29., szembesítés, majd vallomás.

78 A Kisrablók közé tartozott az a Szendrői Jenő, aki több jelentős munkán is együtt dolgozott a Sorg Rt-vel. *Vámos Dominika*: Elhallgatott epizódok a magyar építészek 20. századi történetéből. 3. epiteszforum.hu, 2014. március 14. Letöltés ideje: 2018. 12. 13. <http://epiteszforum.hu/elhallgatott-epizodok-a-magyar-epiteszek-20-szazadi-tortenetebol-3>

nusszal párhuzamosan, de megállapodásuk szerint közös kalkulációt végeztek. Lényegtelen különbséggel dolgozták ki ajánlataikat, de nem is számított melyikük nyer, hiszen automatikusan társa lett a „vesztes” fél. A műszaki levezetést és az anyagbeszerzést Sarló, a könyvelést a Palatinus végezte. Bevallása szerint szüksége volt egy tőkeerős, műszakilag jó hírnevű cégre az állami munkák lebonyolításához és természetesen a cég minisztériumi kapcsolataira.⁷⁹ A haszon 60–40%-ban oszlott meg a Palatinus javára. Első vallomásában Sarló tagadta Sorgékhoz fűződő kapcsolatát, bár ismeretségüket nem. Másodízben tett vallomásában már a könyvelésükben nemrégiben felfedezett bizonyos megmagyarázhatatlan tételekről nyilatkozott. Tasnáti Károllyal (Sorg Jenő alkalmazottja) való szembesítésén tagadta, hogy pénzt fogadott volna el tőlük „védőajánlatok” ellenében (azaz, ha nem nyertes pályázatot nyújt be) és ún. „kutyanyelven” megkapta volna az ajánlatban szereplő árakat. Végül kitálalt, miszerint akkor, amikor már külvált a Palatinustól, több alkalommal zártkörű tárgyalások esetén megállapodott Sorgékkal. Az eljárásra vonatkozó vallomása megegyezik a Tasnáti által korábban elmondottakkal. Messzire mutató adalék, hogy nem konkrétan a Sorg Rt-re hivatkozik, hanem az általános gyakorlatot ismerteti. Eszerint a zártkörű versenytárgyalásra felhívott vállalkozók valamelyike, aki el szeretne volna nyerni a megrendelést, megkereste a többi meghívottat. Ez a cég lett a „házigazda”, aki megállapodott a „védőajánlatról” és az ezért nyújtandó kompenzációról. Erről ún. garancialeveleket állítottak ki.

A fenti tények az építőipar működésének jellemzésére, általánosításra még nem szolgáltatnak elegendő bizonyítékot,⁸⁰ azonban kijelenthető, hogy a hadigazdasági körülmények között bevett gyakorlat volt a nagyobb cégek és az építészek társulása, tulajdonképpen megegyezése az állami megrendelések, a közbeszerzések elnyerése érdekében. A további kutatások tükrében ez a kép még árnyaltabb lehet, bár ezekről a háttérben zajló megegyezésekről ritkán maradtak fenn iratok, leginkább a büntetőperes anyagokban bukkanhatunk rájuk. Természetesen a fenti megegyezések, bármennyire bevett gyakorlat részei voltak is, a fennálló jogszabályok, és a közbeszerzési alapelvek szempontjából mégsem minősültek legálisnak.

---

79 Feltételezésem szerint a Palatinus számára a Sarlóval kötött megállapodás előnyét a Kincstár azon törekvésének kijátszása jelentette, miszerint a helyi, illetve kis- és középvállalatokat, vállalkozásokat részesítsék előnyben a megrendelések kiadásánál a nagyvállalatokkal szemben.

80 *Fehér*, 2014. 225–229. p.

A győri beszédben (1938) meghirdetett iparosítási-fegyverkezési program következtében a következő évtől honvédelmi céloknak vetették alá az ország minden elérhető energia, nyersanyag és humán erőforrását. A célt számos új intézmény szolgálta, közöttük a hadiüzemi rendszer. A Sorg Rt. elemi érdeke volt, hogy bekerüljön ebbe a rendszerbe, amely biztosíthatta a folyamatos megrendeléseket és a bővülést. A rendszeren kívül egyre nehezebb volt a működéshez szükséges nyersanyagok beszerzése. Ha nem katonai célú, vagy nem állami-ipari megrendelést kaptak, hanem magánmegrendelést, akkor hátrányba kerültek. Ezt mutatja a cég több olyan manővere, melyek során kastélyépítkezéseikhez, illetve egy magán téglagyár építése céljából különítettek el nyersanyagot, és emiatt a hatóságok részéről eljárás indult ellenük.⁸¹

A háborús viszonyok között kialakított gazdálkodási rendszer olyannyira szabályozott volt a Közellátási Minisztérium és az Árellenőrzés Országos Kormánybiztosa (ÁOK) által, hogy még az építési munkálatoknál felszámítható haszonkulcsokat is megállapították (sávos rendszerben, magán- és közmunka esetén különböző módon).⁸² Előírások vonatkoztak az ajánlati ár összegének, az egységárnak és a munka ellenértékének számítási módjára ajánlattétel és befezett munka esetén, saját üzemmel végzett munka, valamint saját üzemmel és alvállalkozói munkákkal együttesen végzett fővállalkozói munka eseteiben. Ha a vállalkozó önköltsége az ajánlatban számítotttnál kevesebb lett, akkor jutalomra tarthatott igényt.

A Sorg cég vezetője „papíron” id. Sorg Antal volt, a tényleges építőipari-szakmai irányítást ifj. Sorg Antal gyakorolta, az üzleteket Sorg Jenő a „marketing, avagy sales” menedzser — mondhatnánk mai kifejezéssel élve — szerezte. Ebből következik, hogy a társaságban, a politikában, a sajtóban a '30-as évek végén, illetve a '40-es évek első felében az ő neve vált ismertté, de a háttértárgyalások, bizalmas megbeszélések lebonyolításában is ő jeleskedett. Nem véletlen tehát, hogy a rendőrségi feljelentések, ügyészségi és bírósági eljárások során ebben az időszakban egyre gyakrabban bukkant fel a neve.

Az építőipari piac felosztásával kapcsolatos korabeli machinációkra és egyéb háttérmechanizmusokra vonatkozóan kitűnő példát szolgáltat a Budapesti Ki-

---

81 Uo. 216. p.

82 A közmunka esetén a felső határ 5% lehetett félmillió pengő feletti megrendelés esetén, magánmegrendelésnél 7%. Lásd: Törvényes árszabályozás. Szerk.: Dr. Lantay István — dr. Halla Aurél. Bp., 1943. 68–78. p. 21.000/1943. K. M. rendelet, 2220/1938. M. E. sz. rendelet, 4110/1939. M. E. sz. rendelet.

rályi Ítéletábrán II. fokon fennmaradt megvesztegetési per,⁸³ amelybe bár csak mellékszereplőként, a Sorg Rt., pontosabban Sorg Jenő is belekeveredett.

Az elsőfokú bíróság Szabó László⁸⁴ és társai (12 vádlott) ügyében 1944. február 5-én hozta meg ítéletét, holott az elsőrendű vádlott már 1941-ben előzetes fogságba került. A peranyag nem maradt fenn, csupán az I. fokú ítélet mintegy 558 oldal terjedelemben, amely viszont rendkívül informatív, továbbá a II. fokú ítéletábrai és a III. fokú kúriai végzés.

Egy építőipari (meg)vesztegetési per vázlata⁸⁵

A Pestvidéki Királyi Törvényszéken hozott ítéletben az I. rendű vádlott Szabó László, valamint a II. rendű és III. rendű Sarló László építészmérnök, építési vállalkozó és Magos Dezső építőmester, építési vállalkozók személye,⁸⁶ valamint magatartása releváns a tanulmány tárgya szempontjából.

A vád lényege szerint Szabó Sarlótól és Magostól 14–14 ezer pengőt fogadott el annak fejében, hogy a kincstári megrendeléseknél kedvezően járjon el. A honvéd kincstár által a katonai építkezések árainak felülvizsgálatára átküldött aktákat tudatosan hevertette, majd gyors elintézését ígérve, felettesei kikerülésével szerkesztett kimutatásokat. A Magostól és Sarlótól a vállalási összegből visszatartott 30%-os biztosítékok kifizetését hivatali kötelessége megszegésével érte el, miközben úgy tett, mintha az előterjesztés és a döntés nem rajta múlna, és részükre magánlakásukon külön tanácsokat adott, továbbá sürgető beadványaik készítésében segédkezett.

Megállapítást nyert, hogy hasonló módszerekkel járt el Sorg Jenő, Szilárd István, Rác Ferenc, valamint a kimutatásokban szereplő más vállalkozók esetében

---

83 BFL VII.1.d. (= Budapesti Királyi Ítéletábra, peres iratok) 451/1946. (továbbiakban: BFL VII.1.d. 451/1946.) Szerencsés véletlen, hogy az I. fokú ítélet, mely a Pestvidéki Királyi Törvényszéken 10.981/1943. számon született, igen terjedelmes, részletes és jó állapotban megmaradt a II. fokú ítéletábrai anyagban (1946. október 9.). A Kúria 1624/1947. számon hozta meg végzését, amely szintén az ítéletábrai anyagban található.

84 Az Árelenőrzés Országos Kormánybiztosának Hivatala szerződéses tisztviselőjeként revizor volt 1938 júliusától.

85 Az ítéletekből itt csak a Sorg Jenővel kapcsolatos részeket tárgyalom.

86 Szabó és Sarló egyértelműen a Sorg-kapcsolati háló tagjai voltak. *Fehér*, 2014. 221. és 224. p.

is. A felsorolt vállalkozók esetében vádat nem emeltek, ezért ítélet sem született. A bűnügyi iratokat ezért a fenti ügyekben áttették az államügyészre.⁸⁷

A Kúria, a III. fokon 1948. április 29-én meghozott végzésben Szabó és Sarló vádlottakkal szemben alkalmazta a Magyar Köztársaság Elnöke által 1948. január 31-én kiadott közkegyelmi határozat III. fejezetének 1/b. pontját. Magos esetén megállapította az elhalálozás tényét.

A peranyagban különösen érdekes az I. fokú ítélet E) részében megfogalmazott indoklás, amely felmenti Szabó Lászlót a Sorg Jenő elleni hamis vád alól, vagyis megalapozottnak tarja Szabó állítását.⁸⁸

Szabó 1941. január 7. és 8. napjain az államrendőrségen tartott gyanúsított kihallgatása során, valamint 9-én és 10-én a törvényszéki vizsgálóbíró előtt Sorg Jenőt megvesztegetés büntetvével vádolta, azt állítva, hogy 28.000 Pengő „jutalmat” kapott tőle A főtárgyaláson már azt vallotta, hogy nem kapott pénzt Sorg Jenőtől, és korábban csak azért mondta ezt, mert „forszírozták”.⁸⁹

1941. január 9-én Szabót szembesítették Sorggal, akinek szemébe mondta állításait. Sorg Jenő elismerte, hogy Szabó járt nála, de a pénz átadását nem. Február 3-án elrendelték Szabó vizsgálati fogságba helyezését, és a vizsgálóbíró kizárólagos rendelkezése alá került. A fentebb vázolt folyamat mindeddig a szokásos mederben haladt, ezen a ponton azonban gyanús szabálytalanság történt. Ugyanis Szabót még február 3-án újból elővezették a fogházból, és megkérdezték mire költötte a három vállalkozótól kapott pénzt. Szabó ekkor azt állította, hogy korábbi vallomása Sorg Jenő ellen valótlan volt és csak a másik két építésztlől fogadott el megvesztegetést. Valótlan állításának indoka az a korábbi gyanúja volt, hogy Sorg támada őt a HM-nél ügyeinek lassú intézése miatt⁹⁰ és ezzel akart neki visszavágni (?). Későbbi kihallgatása alkalmával fenntartotta, hogy Sorg Jenő elleni vallomását kierőltették.

Sorg Jenőt 1941. január 8-án gyanúsítottként hallgatták ki, ekkor azt vallotta, hogy csak az árvéglegesítő tárgyalások és a Sorg Rt. üzleti könyveinek vizsgálá-

---

87 A fenti vállalkozók ellen tudomásom szerint nem emelt vádat az ügyészég.

88 BFL VII.I.d. 451/1946. 373–419. p.

89 Dr. Ángyán Béla büntetőjogász tanúvallomásában [1945. augusztus 16.] elmondta, hogy Sorg Jenő ügyvédje, dr. Zsoldos Henrik, aki csak magánjoggal foglalkozott, és Kacsóh Bálint, az ÁOK vezetője (!) felkeresték, hogy az ominózus perben, mint kriminalistától tanácsot kérjenek, mert attól féltek, hogy Sorg Jenőt őrizetbe fogják venni. Több mint furcsa körülmény, hogy az ÁOK vezetője, Kacsóh Bálint is jelen volt az egyeztetésen. Ángyán úgy tudta, Sorg Jenő nem követte el a megvesztegetést. ÁBTL 3.1.9. V-128411/4-a. 603–605. p.

90 A támadásra egyébként Sorg rászolgálhatott.

lata alkalmával találkoztak, és nem kérte őt ügyei elintézésére, hanem Kacsóh Bálinthoz fordult, mivel Szabónál mentek az ügyei a legnehézkesebben.⁹¹ Az el-lene tett terhelő vallomást Szabó neheztelésére vezette vissza, mivel ő többször panaszt tett ellene a HM-ben. 1939 folyamán is már többször tett panaszt dr. Laky Dezsőnél és Kacsóh Bálintnál. Végül 1939. szeptember 5-én egy árvéglegesítési ülésre is behívták, ahol engedményt tett és ki is fizették számára a járandóságot.⁹²

A főtárgyaláson ezen annyiban módosított, hogy Szabó azért járt a Kossuth téri irodában, mert ő nem találta a hivatalában. Továbbá Sorg Jenő ekkor katonai szolgálatot teljesített,⁹³ ezért csak heti egy alkalommal járt a fővárosban, amikor általában nem találta meg Szabót. Véleménye szerint a bosszú vezette Szabót, amikor hamisan vádolta. Sorg Jenő egyébként panaszolta, hogy miután a detektívek kihallgatták, átkísérték a „valutaügyészre”⁹⁴ ahol a hajnali órákig várakoztatták, majd vallatták, és arról győzködtek, hogy tegyen beismerő vallomást. 1942. június 17-én Szabó által benyújtott kifogásban a detektívek által alkalmazott testi és lelki kényszert jelölte meg hamis vádja előterjesztésének indokaként.

A törvényszékben ekkor felmerült a gyanú, hogy a vád visszavonásakor, 1941. február 3-án a vádlott vizsgálati fogságban volt, a vizsgálóbíró kizáróla-

---

91 Ez egybevág Szabó vallomásával, miszerint támadta feletteseinél, illetve a Szabó által folytatott stratégia is ismerős.

92 A leírások alapján úgy tűnik, hogy az ÁOK egyfajta kényszerítő eszköze volt a gazdasági kormányzatnak, melynek segítségével a vállalkozók bevételét, nyereségét sikeresen csökkentették. A megrendelésre rászorult cég, ha meg is nyerte a tendert, pénzt csak akkor látott, ha a bekerülési összeget a korábban kalkulált haszon terhére csökkentette. Az ÁOK által a végösszegeből visszatartott hányadok elérték az 1 millió pengőt (!), ezért a károsodás elkerülése végett a HM-el abban állapodtak meg, hogy a Magyar Általános Hitelbank kezességi levelek ellenében folyósítja a visszatartott összegeket. 1939. július–augusztus folyamán kezdtek ilyen módon kezességet vállalva eljárni, hogy a folyó építkezéseket be tudják fejezni. A HM utóbb kifizette a járandóságot, de az ÁOK késlekedése miatt kidolgozott megoldás 125.893 pengő 50 fillér kiadást jelentett a Sorg Rt. számára, mert ennyit tettek ki a pénzügyi költségek 1938–1940 közötti katonai építkezéseik tekintetében.

93 Katonai szolgálatára vonatkozóan több forrás is bizonyítékkal szolgál a népbírószágon folytatott későbbi per anyagából. *Fehér*, 2014. 206. p. A Hadtörténeti Levéltár erre vonatkozóan sajnos nem rendelkezik iratokkal. Egyelőre nem tisztázott a hadműveletekben játszott szerepe. Újszászy István állítása szerint a kémelhárítás különleges szolgálatának tagja volt, ami magyarázatul szolgálhat az iratanyag hiányára. Lásd: *Vallomások a Holtak Házából*. Újszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Szerk.: Haraszi György. ÁBTL — Corvina, Bp., 2007. 344. p., 501. p.

94 A Budapesti Királyi Ügyészség osztálya, amely a fizetési eszközökkel elkövetett visszaélések felderítésére és üldözésére volt hivatott.

gos rendelkezése alá tartozott, vagyis a detektívek nem hallgathatták volna ki. Szabó a február 3-i vallomásában ugyanazt az okot jelölte meg, mint Sorg Jenő a január 9-én tett vallomásában, vagyis a HM-ben általa tett panaszokat. A tartalmi egyezés pedig arra engedett következtetni, hogy fel nem deríthető módon vádló és vádolt között egyetértés jött létre, aminek következtében Szabó a vádját visszavonta. Sorg Jenő 1941 januárjában Konkoly Thege Kálmán országgyűlési képviselő révén kapcsolatba lépett dr. Miskolczi Hugó országgyűlési képviselővel, és kérte, bírja rá Kacsóh Bálintot, az ÁOK vezetőjét, legyen engedékeny Szabóval szemben. Sorg Jenő természetesen tagadta ezt, de a törvényszék az országgyűlési képviselő szavainak adott hitelt.⁹⁵

A törvényszék arra a megállapításra jutott, hogy Szabó a Sorgok építkezései esetében hasonlóan járt el, mint Magos és Sarló ügyeiben, az 1939–1940 során elnyert honvédelmi megrendelések közül az ominózus lovasberényi, valamint a szák-szendi, a volóci és vezérszállási megrendeléseknél. A négy építkezés arra az időre esik, amikor Szabó László gyakran felkereste Sorg Jenőt a Pécsi Kokszművek Rt. irodájában, ráadásul ebben az időben szabálytalanul — árvéglegesítés nélkül — történtek utalványozások a cég részére. Megállapítást nyert, hogy Szabó súlyos hivatali kötelelességszegést követett el, melynek során a Sorg cég érdekeit maradéktalanul kielégítette. Gyakori találkozásaik az irodában hasonló módszerre utalnak, mint Sarló és Magos esetében, illetve a hivatali kötelezettségszegés módja is ugyanolyan. A törvényszék gyanúval élt arra vonatkozólag, hogy Szabó a Sorg cég ügyeit is hasonló anyagi ellenszolgáltatásért segítette. Szabó vallomását gyanút keltő körülmények között vonta vissza, Sorg Jenő szavahihe-tősége pedig a főtárgyalás folyamán többször is megdőlt. A törvényszék Szabó korábbi, Sorg Jenőt vádoló vallomását nem tartotta valótlannak, ezért mentette fel a hamis vád alól. Sorg Jenő és Szabó László ügyét tehát az ítélelethozatalt követően áttették a Budapesti Királyi Ügyészséghez. Az ügy folytatása ismeretlen.

Az Árelenőrzés Országos Kormánybiztosa és Hivatalának működése

A megvesztegetési per irataiban fennmaradt az Árelenőrzés Országos Kormánybiztosa (továbbiakban ÁOK) és Hivatala (továbbiakban ÁOKH) működését leíró,

---

95 Az ügy horderejét, jelentőségét az is mutatja, hogy az ÁOK Hivatala, vezetősége is belekeveredett, valamint a HM kincstár, illetve országgyűlési képviselők, még ha csak tanúként is.

feltáró és ismertető fejezet.⁹⁶ Az alábbiakban az intézmény felállítását, hatáskörét, szervezetét, ügyrendjét, ügykezelését ismertetem, így érthetőbbé válik a háborús évek gazdaságának működése.⁹⁷

Az ÁOKH létrehozása az 1938. április 9-én kibocsátott 2.220/1938. M. E. számú rendelet (továbbiakban Rendelet) alapján történt.⁹⁸ Célja az árak alakulásának, valamint az ipari és más hasonló munkák és szolgáltatások díjának ellenőrzése és intézkedések megtétele. A kinevezett kormánybiztos a közgazdasági miniszter alárendeltségében működött.⁹⁹ Hatásköre az árak és szolgáltatási díjak alakító tényezőinek vizsgálatára, helyességük gazdasági szempontbóli ellenőrzésére és ebben a kérdésben véleményezésre, tájékoztatásra, valamint a legmagasabb árak és díjak megállapítására terjedt ki. A kormánybiztos a közgazdasági élet szakértőiből véleményező bizottságot alakíthatott.

A kormánybiztos a 3.300/1938. M. E. sz. rendelet május 20-án a miniszterelnök, majd a 7.440/1939. M.E. sz. rendelet augusztus 5-én a kereskedelem és közlekedésügyi miniszter, végül a 9.200/1940. M. E. sz. rendelet december 17-én a közellátási miniszter alárendeltségébe sorolta.

Az első kormánybiztos dr. Laky Dezső nyugalmazott műegyetemi tanár volt,¹⁰⁰ aki dr. Surányi Unger Tivadar nyugalmazott egyetemi tanár vezetésével hozta létre véleményező bizottságát. A Hivatal személyzetét a korábban a kereskedelem és közlekedésügyi miniszter mellett, Laky elnöklete alatt működő tanácsadó testület, az árelemző bizottság munkatársaiból (30–40 fő) válogatta. A Hivatal munkatársai szerződötett alkalmazottak voltak (nem tartoztak tisztviselői fizetett osztályba), de a Rendelet 6. §-a alapján a közhivatalnokokkal estek egy tekintett alá a titoktartási és a büntetőtörvények betartása szempontjából, és hivatali esküt is tenniük kellett.

Az ügykezelés kezdetben szabályozatlanul zajlott A gyakorlatban ugyanazon szakmai körbe tartozó ügyeket, ügydarabokat ugyanazok a revizorok kapták, mert ehhez a szakterülethez értettek. Végül a kormánybiztos 1939. február 1-én kiadott rendeletével belső ügyviteli szabályzatában a különböző gazdasági szak-

---

96 BFL VII.I.d. 451/1946. 17–26. p.

97 Tudomásom szerint még nem születtek a hivatal működését feltáró szervezettörténeti munkák.

98 Imrédy Béla nevéhez köthető létrehozása. *Dombrády*, 2003. 26–27. p.

99 1940 végétől a közellátási miniszter felügyelete alá tartozott.

100 1940. december 17.–1941. szeptember 15. között az első tárca nélküli közellátási miniszter. Őt követte Györfly-Benygel Sándor. A 9200/1940. M.E. sz. rendelettel Országos Közellátási Hivatalt állítottak fel.

mák körében eljáró revizorokat elkülönített szakcsoportokba osztotta, illetve kiemelt revizorokat bízott meg vezetésükkel.

Dr. Kacsóh Bálint már 1938. július 12-től, mint Laky helyettese ügyrendet, ügykezelési rendszert igyekezett bevezetni a Hivatalban. 1939. május 6-tól a kormánybiztos teendőinek ellátásával bízták meg, mivel Laky indult az országgyűlési választásokon. A megnövekedett feladatok ellátására ekkor egy másodlagos fórum alakult, az ún. szuperrevízió. Tagjai Kacsóh Bálinton kívül Dr. Szíjj László — 1939 októberétől helyette Simó Endre — és dr. Jancsár József főrevizorok voltak. Kacsóht kormánybiztossá 1939. szeptember 2-án nevezték ki, ezt követően az előbb említett főrevizorok, mint kormánybiztos-helyettesek, önállóan látták el a másodlagos felülvizsgálatot, oly módon, hogy a szakcsoportokat felosztották közöttük. A végső, harmadlagos felülvizsgálat és a kiadmányozás joga továbbra is a kormánybiztost illette.

1940. június 10-én Kacsóh kereskedelem és közlekedésügyi államtitkári kinevezését¹⁰¹ követően az ügyrend és az ügybeosztás is változott. A 7691/1940. számú ÁOKH körrendelete Kacsóh állandó helyettesévé Jancsárt nevezte ki, aki néhány kivételtől eltekintve megkapta a kiadmányozás jogát. A hivatalos lapban közléteendő rendeletek, az eseti és általános elvi jelentőségű ügyek rendelkezései, bűnvádi eljárás megindítása, az ügyészségi átiratok és a jelentősebb komplexumok ügyei továbbra is Kacsóhra tartoztak, csakúgy mint a honvédelmi minisztériumhoz irányuló felterjesztések, ha a végleges szállítási ár megállapítása a félmillió pengőt meghaladta.

A fenti rendeletben kilenc szakosztályt különítettek el. Az I. vasipari, II. építőipari, III. textilipari szakosztályok Simó Endre, a IV. vegyipari, V. faipari, VII. élelmezési szakosztályok Dr. Jancsár József, a IX. elnöki, a VI. bőripari és a VIII. jogügyi szakosztályok az 1940 első felében szolgálatátételre kirendelt Dr. Hajdrik Sándor kormánybiztos-helyettes felügyelete alá tartoztak. Hajdrik kinevezésével 1940 nyaratól bevezette a szakosztályonként történő iktatást. Kacsóh Bálintot saját kérelmére 1940. december 23-án mentették fel kormánybiztosi megbízatásából. Helyére dr. Illyefalvi I. Lajos kormánybiztos került, aki 1942-ig látta el az ÁOK kormánybiztosi feladatait.

A per során a honvédségi építési munkálatok kiadásának mechanizmusát vizsgálták. A Honvédelmi Miniszter által elrendelt munkálatok esetében a tervezet és a költségvetés elkészítése a HM 11. ügyosztálya, az építési osztály feladata volt. Ezután a 11. ügyosztály a M. Kir. Honvéd Építési Igazgatóságot versenytárgyalás

---

101 MNL OL K 27 (= Minisztertanácsi jegyzőkönyvek) 1940. június 14.

kiírására utasította. Az Építési Igazgatóság ajánlati felhívást, hirdetményt bocsátott ki, amely az elvégzendő munkálatokat részletezte, és ez alapján kellett beadni a költségvetést. A lezárt ajánlati borítékok felbontására határnapot tűztek ki, amely eseményen az ajánlattevők megjelenhettek. A versenytárgyalás nyílt, vagy zártkörű lehetett, ami a munka minőségétől, sürgősségétől, természetétől függött. Nyílt versenytárgyalás esetén az ajánlati felhívást nyilvánosan közzétették, és bárki tehetett ajánlatot, de zártkörű esetén a Honvéd Építési Igazgatóság közvetlenül és személyesen kérte fel a vállalkozókat. Az ajánlat megtétele alkalomával ún. bánatpénzt kellett letétbe helyezni, amely 250 ezer pengős ajánlatig az ár 2%-át jelentette, e fölötti összeg esetén 1%-ot tett ki.

Az ajánlatokat egy bizottság bírálta el, és ezt követően a Honvéd Építési Igazgatóság továbbította a javaslatot a HM 11. ügyosztályának. Az ügyosztály a bizalmas, titkos, vagy a 20 ezer pengő alatti ajánlatokat, illetve ha ezt egyéb különleges szempont indokolta, saját hatáskörben jóváhagyásra a HM Gazdasági előadójához terjesztette fel. Más esetekben a javaslat a Közszállítási Szabályzat 43. §. 2. bekezdése alapján egy szakbizottság (jury) elé került. A HM 11. ügyosztályán rendszeresen és ad hoc ülésező tárcaközi bizottság előadója a HM gazdasági előadója, tagjai a Pénzügyminisztérium, az Iparügyi Minisztérium, a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium és a Kincstári Jogügyi Igazgatóság egy-egy küldöttje, valamint a HM 2-3 megbízottja és az ÁOK kormánybiztosa, vagy delegáltja voltak. A bizottság megszerkesztette a döntési javaslatot, továbbá javasolhatta, hogy ún. nem végleges áron adják ki a munkát, illetve végleges ár esetén a megrendelést felülvizsgálatra megküldhessék az ÁOK-nak.¹⁰² A korabeli jogszabályok alapján, ha egy vállalat legalább 100 ezer pengőt elérő megrendelést kapott az államtól, akkor 8 napon belül köteles volt azt jelenteni az ÁOK felé,¹⁰³ és ilyen kötelezettség terhelte a megrendelést kiadó hatóságot is.¹⁰⁴

A gyakorlat azonban ehhez képest módosult, ami a HM III. főcsoportfőnöksége által 1938. augusztus 6-án kibocsátott körrendeletben nyert szabályozást.¹⁰⁵ Eszerint végleges áron adhattak ki 50 ezer pengő alatti megrendeléseket a kisiparosok számára. Ezt a gyakorlatot erősítették meg 1941. december 5-én, miszerint

---

102 Az árleszállítására való törekvés hátulütője volt, hogy a minőségi munka rovására mehetett. Bornemissza Géza iparügyi miniszter is utalt erre a lehetőségre. *Dombrády*, 2003. 32–33. p.

103 2.200/1938. M. E. sz. rendelet 3. §. 3. bek.

104 4.110/1939. M.E. sz. rendelet 7. §.

105 34.204/1938. eln. III. Csoportfőnökség. sz. körrendelet.

az 50 ezer pengő feletti megrendelések csak nem végleges áron adhatók ki.¹⁰⁶ Az 50 ezer pengő alatti megrendelést akkor lehetett nem végleges áron kiadni, ha csekély volt az érdeklődés, illetve túlzottan magasak voltak az egységárak. Tíz-ezer pengő alatt végleges áron lehetett kiadni a megrendelést, és csak különösen indokolt esetben kérhették az ÁOK árvizsgálatát. A bizottság gyakorlatában viszont inkább a nem végleges áron való megrendelések kiadása felé hajlott még a 20 és 50 (később 100) ezer pengő érték közötti megrendelés esetén is, annak ellenére, hogy a rendeletek nem zárták ki a végleges ár megállapításának lehetőségét. A 100 ezer pengőt elérő és gyakran az ennél kisebb megrendelések esetében is tehát egyértelműen az ÁOK által felülvizsgálandó nem végleges ár volt a javaslat. A bizottság figyelembe vette a vállalás körülményeit, az ajánlattévők számát, az ajánlati árak kialakulásának körülményeit, különösen a felső értékhatár alatti megrendelés esetében.

Az ÁOK-nak jogában állt nemcsak a nem végleges, hanem a végleges áron kiadott megrendeléseket is felülvizsgálni,¹⁰⁷ attól függetlenül, hogy a megrendelő hatóság, vagy a kivitelező vállalat bejelentési kötelezettsége fennállott, vagy sem. Az ÁOK hivatalból kérhette az árak, szolgáltatások alapjául szolgáló adatokat, az ezeket igazoló dokumentumokat, számításokat. Az ÁOK ezzel a jogával több esetben élt is, valamint a Honvédelmi Minisztérium (HM) is áttett ilyen szerződéseket, okiratokat.

Az ÁOK az ilyen ügyekről főleg a bizottság ülésein rendszeresen részt vevő kiküldöttje révén értesült, amelynek üléseit a HM épületében tartották hetente ugyanazon a napon, de az ülés előtt hivatalosan telefonon értesítették a résztvevőket. Az ÁOK kiküldöttjének az ülésen csupán tanácskozási joga volt (szavazati és indítványozási joggal nem rendelkezett), és véleményt vártak tőle az ajánlatok egységárainak elfogadhatóságát illetően. Ezen túl a kormánybiztosnak jelentette azokat az ügyeket, amelyek az ÁOK felülvizsgálatára számot tarthattak. Az ülés tárgyról és jelentősebb eseményekről szóban jelentett, fontosabb esetben írásban.

A közszállítások (közbeszerzések) tekintetében a bizottság javaslatát a HM gazdasági előadója révén, illetve a HM 11. ügyosztálya a saját hatáskörbe tartozó intézkedés esetén a honvédelmi miniszterhez terjesztette fel, vagyis a végleges döntést a miniszter hozta meg. A honvédelmi miniszter döntő határozata alapján a HM 11. ügyosztálya adta ki a megbízást. A végrehajtási intézkedés — szerződés megkötése — céljából az ügyosztály a Honvéd Építési Igazgatóság (továbbiakban

---

106 139.363/1941. eln. III Csoportfőnökség. sz. körrendelet.

107 2.200/1938. ME. számú rendelet alapján.

Igazgatóság) részére küldte át a teljes dokumentációt. Az Igazgatóság értesítette a vállalkozót és behívta szerződéskötésre. A szerződés melléklete volt a honvédelmi miniszter megrendelő levelének másolata, a vállalkozó titoktartási nyilatkozata, az ajánlati költségvetés és az ún. „szövegvkönyv”, amely a kivitelezésre vonatkozó ajánlatokat tartalmazta. A nem végleges áron kiadott megrendelés esetén további melléklet volt az ún. „Határozványok a végleges ármegállapításhoz” című okirat, miszerint a szerződési ár csak tájékoztató jellegű, amit az Igazgatóság és vállalkozó is aláírtak. A szerződés aláírását követően felterjesztették jóváhagyás végett a honvédelmi miniszterhez. A fentiek alapján jól érzékelhető a rendszerműködés bürokratizált volta.

A végleges árat az ÁOK állapította meg a munka befejezését követően, a vállalat által közölt adatok, esetleg helyszíni vizsgálat, az ellenőrzött és elfogadott költségek és haszontételek összegéből. A munka befejezésekor csupán a nem végleges ár 70%-át fizették ki a vállalkozó számára a Közszállítási szabályzat 81. §-a alapján.¹⁰⁸

Nem csoda, hogy a vállalkozók mindig pénzhíánytól szenvedtek, gyakran likviditási gondjaik adódtak, ezért csak a tőkeerős vállalkozások maradhattak talpon. Létkérdés volt számukra a rendszer olajozott működése, amit minden eszközzel igyekeztek elősegíteni. A Sorg Rt. esetében gyakorta az újabb megrendelésekre kapott részletfizetések/előlegek biztosíthatták a régebbi megrendelések befejezéséhez szükséges anyagi fedezetet.

A nyertes vállalkozó a felhívás vételétől számított 8 napon belül a megrendelési összeg 5%-át kitevő biztosítékot tett le, amely összegbe a bánatpénzt is beszámíthatta. A biztosíték célja a Honvéd Kincstár számára az esetleges hiányosságok fedezetének jogi eljárás nélküli biztosítása volt. Ha legalább 3 hónap állt rendelkezésre a munka elvégzésére, akkor rész(részlet)fizetési lehetőség nyílt meg a vállalkozó előtt a részletmunka értékének megfelelően. A részletfizetés alapjául szolgáló ún. kereseti kimutatást legfeljebb kéthetente lehetett benyújtani. Ebből az összegből is visszatartottak 5% ún. felülvizsgálati (szigorlati) részletet. Az ÁOK a gyakorlatban ár-felülvizsgálati célból további 20%-ot tartatott vissza, vagyis összességben a megrendelési (kereseti) összeg 30%-át visszatartották.

A kereseti kimutatásokat az építésvezetőség műszaki szempontból ellenőrizte, majd az Igazgatóság az árfelszámításokat felülvizsgálta, és a tartozások, illetékek,

---

108 M. Kir. Kereskedelemügyi és a M. Kir. Belügyminiszter közös rendelete 50.000/1934. K. M. sz. a közszállításokról és a hazai beszerzés kötelezettségéről.; Dr. Boda Novy Béla – Dr. Bajmóczy Ervin: Közszállítási szabályzat. Bp., 1947. Ezt sem az eredeti jogszabályban, sem a magyarázatban nem találtam meg.

visszatartások levonása után kiutalta a vállalkozónak. A munka befejezését és az építési hatóságok felülvizsgálatát követően, ha kifogás nem merült fel, a munkát átvették, és a biztosítékot a felülvizsgálati jegyzőkönyv kézhezvételét követő egy hónapon belül kiutalták a vállalkozó számára. A munka befejezésének az a nap számított, amelyen a felülvizsgálaton átesett munkát kifogás nélkül átvették. A vállalkozó ekkor 14 napon belül benyújthatta a végszámlát. A visszatartott felülvizsgálati részletek a számvéveségi vizsgálatot és honvédelmi miniszter jóváhagyását követően, az eredményhez képest kerültek kiutalásra. A végszámlát (végjárandóságot) a Honvéd Kincstár a munka befejezésétől számított 60 napon belül köteles volt kiegyenlíteni. Az ÁOK által visszatartott 20% csak akkor került a számlára, ha az árat a felülvizsgálatot követően véglegesítették. Az ÁOK határozatok kiadása általánosságban elhúzódott, ami különösen a tőkeszegény vállalkozókat sújtotta, és az építkezések befejezését is hátráltatta, így közvetlenül a honvédelem érdekeit veszélyeztette.

Ennek kiküszöbölésére, tompítására a HM 11. ügyosztálya a benyújtott ajánlatok mérséklése, illetve teljesítendő munkálatok szabad vállalatba adása céljából ármérséklő tárgyalásokat tartott. Ennek résztvevői a vállalkozókon kívül az ÁOK kiküldöttje és a HM gazdasági előadója voltak. Az ÁOK-kiküldött tanácskozási joggal bírt csupán, véleményt nyilváníthatott és indítványozott, de nem szavazott (hasonlóan a bizottságban betöltött szerepéhez). Indítványt nem tehetett az egységár véglegesítése tárgyában, és erre sem Laky, sem Kacsóh kormánybiztosok nem adtak megbízást, illetve nem is javasoltak.¹⁰⁹ A törvényszék a per során megállapította, hogy az ármérséklő tárgyalások gyakorlata inkább kivételes volt, semmint általános és a későbbiekben meg is szüntették. A bizottság vezetője nyilatkozatot kért a vállalkozótól hajlandó-e az árait mérsékelni annak fejében, hogy a biztosíték (5%) és a felülvizsgálati (5%) részletek kivételével az esedékesség utalásakor az ÁOK ár-felülvizsgálati részletét (20%) nem tartják vissza, vagyis 10% kivételével a teljes megrendelési árat folyósítják.¹¹⁰

A fenti esetekben levonás nélkül kiutalták a megállapodás szerinti összeget (kivéve a 10%-ot), de az Igazgatóság értesítésébe belefoglalták, hogy az egységárak nem véglegesek, azok megállapításig azonban külön biztosíték nem szükséges. Bár a törvényszék megállapította, hogy a kormánybiztos egységár felülvizsgálatára vonatkozó jogköre ezzel nem sérült, véleményem szerint a ko-

---

109 Wekerle László, aki Sorgék kapcsolati hálójának tagja, 1940. május 27-én túllépte hatáskörét. *Fehér*, 2014. 221. p.

110 Magos, Sarló és Sorg 1,5%-al mérsékeltek árait a per során vizsgált ügyekben.

rábban hivatkozott jogszabályokkal ellentétes volt. Bár a mögöttes szándék — a bürokrácia lazítása és az építkezések, a vállalkozók, úgyszintén a honvédelem érdekeinek védelme — érthető, ugyanakkor azt gondolom, hogy az ártárgyalások már önmagukban hordozták a korrupció lehetőségét, és az építőipari közbeszerzések mechanizmusát efelé terelték. Ami azért is visszas, mert a hivatal oldaláról indult a kezdeményezés, így a vállalkozók, amennyiben megrendeléshez kívántak jutni, márpedig a háború előestéjén és folyamán is ez az út tűnt a legbiztosabbnak, nem tehettek mást, és belekényszerültek a „kompromisszumos” megoldás elfogadásába.

Összegzés

A Sorg Rt. II. világháború előtti és alatti működésének részletesebb elemzése, tovább árnyalta a korábbi tanulmányban festett képet. A cégnek a Horthy-érában nyújtott teljesítménye, illetve országos jelentősége megerősítést nyert, vezetőit viszont továbbra sem lehet pusztán fehéren vagy feketén megítélni. Különösen igaznak tartom ezt a kijelentést a legnagyobb kaliberű személyiség, Sorg Jenő vonatkozásában.

